

Milica Božić Marojević

**(NE)ŽELJENO NASLEĐE
U PROSTORIMA PAMĆENJA.
Slobodne zone bolnih uspomena**

**CENTAR ZA
MUZELOGIJU
I HERITOLOGIJU**
FILOZOFSKI FAKULTET
UNIVERZITETA U BEOGRADU

Milica Božić Marojević

**(NE)ŽELJENO NASLEĐE
U PROSTORIMA PAMĆENJA.
Slobodne zone bolnih uspomena**

Beograd, 2015.

**(NE)ŽELJENO NASLEĐE
U PROSTORIMA PAMĆENJA.
Slobodne zone bolnih uspomena**

Beograd, 2015.
(NE)ŽELJENO NASLEĐE
U PROSTORIMA PAMĆENJA.
Slobodne zone bolnih uspomena

Biblioteka MNEMOSINA
knjiga III

Milica Božić Marojević
(NE)ŽELJENO NASLEĐE U PROSTORIMA PAMĆENJA.
Slobodne zone bolnih uspomena.
Prvo elektronsko izdanje, 2015.
ADRESA ELEKTRONSKOG IZDANJA:
www.f.bg.ac.rs/instituti/CMiH/publikacije

ZA IZDAVAČ:A
profesor dr Vojislav P. Jelić,
dekan Filozofskog fakulteta

NAUČNI SAVET CMiH
profesor dr Milan Ristović, predsednik
profesor dr Angelina Milosavljević - Ault
profesor dr Sreten Vujović
profesor dr Ljiljana Gavrilović
profesor dr Tomislav Šola, Sveučilište u Zagrebu
UREDNIK IZDANJA:
docent dr Nenad Radić

RECENZENTI:
profesor dr Angelina Milosavljević - Ault
profesor dr Milan Ristović
MA Dragan M. Popović

LIKOVNO-TEHNIČKO UREĐENJE:
Olga Radosavljević

ISBN: 978-86-6427-018-2

SADRŽAJ

Sećanja bez negacije - - 14

Autorska beleška - - 16

1. Umesto uvoda - - 17

1.1. O izvorima i razlozima bavljenja neslavnom prošlošću - - 17

1.2. Između amnezije i amnestije - - 20

1.3 Ko kontroliše priču o ratu i zašto je važno da se ona ispriča svima? - - 22

1.4. Od praštanja do pomirenja - - 24

1.5. Muzealizovanje simbola nade - - 25

1.6. N. B. - - 26

2. Pamćenje. Istina i/ili zabluda u kreiranju slike sveta - - 27

2.1. Impulsi i njihova varljiva (re)konstrukcija - - 28

2.2. Kultura sećanja i/ili kulturno pamćenje - - 30

2.3. Kolektivno pamćenje - - 31

2.4. Zaboravljanje - - 32

2.5. Komemoracija - - 35

2.6. Kako pamtiti zlodela? - - 37

2.7. Nacija i zamišljene tradicije zajednice - - 40

2.8. Pomirenje istorija. Realnost ili utopija? - - 41

3. Prostori pamćenja - - 44

3.1. Mesta u prostoru kao mesta u vremenu - - 44

3.2. Istorijska spomen mesta i njihova interpretacija - - 47

3.3. Mesto (i) nasleđa u prostoru pamćenja - - 49

3.4. Mesta, nemesta, heterotopije - - 50

3.5. Post Scriptum - - 51

4. (Ne)prijatelj pamćenja - - 52

4.1. Baštinjenje i geneza njegovog značenja - - 52

4.2. Izazovi zbrinjavanja vrednosti sveta oko nas - - 54

5. Neželjeno nasleđe i njegova disonanca- - 58

5.1. Stav struke - profesionalni standardi zaštite nasleđa - - 60

5.2. Prezentacija disonantnog nasleđa - - 61

5.3. Tumačenje - most pomirenja - -61

5.4. Interpretacijski jaz - - 63

5.5. Disonantnost i njena mera - - 64

5.6. Slobodne zone bolnih uspomena - - 65

6. Ikonografske veze. Umetnička ekspresija. - - 67

6.1. Umetnost i njena svrhovitost - - 67

6.2. Stradanje kao inspiracija, sećanje i spomen - - 68

6.3. Duh komemorativne umetnosti - - 72

7. Čuvari povlašćenih sećanja - - 73

7.1. Poreklo inscenacije prošlosti - - 73

7.2. Odakle počinje istorija? - - 74

7.3. Od ideje do realizacije - ciklus značenja - - 76

7.4. Ka (re)akciji nacija - - 77

7.5. Memorijali 20. veka - - 79

7.6. *Tabula rasa* kao ideal - - 82

8. Memorijalni muzeji i njihov doprinos društvenom pamćenju - - 84

8.1. Od forme ka sadržini - - 87

8.2. Muzej kao forum - - 89

9. Slovo (zakona) na papiru - - 90

- 9.1. Zakoni, akcije i reakcije - - 91
- 9.2. Posleratna obnova - - 95
- 9.3. O (zlo)upotrebi interpretacije - - 97
- 9.4. Muzeji, muzeologija i ljudska prava - - 98
- 9.5. Memorijalne prakse - - 100
- 9.6. Vrednost baštine za društvo - - 101
- 9.7. XXI vek - - 101
- 9.8. Kulturno čišćenje - - 102

10. Pravedno kao pravno. #Onokao utopija. - - 105

- 10.1. Pojam tranzicione pravde - - 105
- 10.2. Suočavanje s prošlošću - - 107
- 10.3. Kazivanje istine i programi reparacija - - 108
- 10.4. Pravo na kulturu i tranziciona pravda - - 110

11. Kad se baština „umeša“ u tranziciju - - 111

- 11.1. Pojam i odlike memorijalizacije - - 111
- 11.2. Mesta buđenja savesti - - 115
- 11.3. Od teorije do vizuelizovane prakse - - 117
- 11.4. Na putu ka cilju - - 118
- 11.5. Zašto? - - 120

12. Do ut des – dajem da bi i ti dao - - 122

- 12.1. (Ne)željeno nasleđe - - 122
- 12.2. (Kako) da se ne zaboravi? - - 124
- 12.3. Prednosti *mesta buđenja savesti* u odnosu na njima slične tvorevine - - 125
- 12.4. Putevima (po)mirenja - - 128
- 12.5. Bure (bez) baruta? - - 130

Literatura - -	132
Indeks imena i pojmova - -	143
Rezime - -	146
Summary - -	147
Beleška o autorki - -	148

Mogu li mesta buđenja savesti postati modeli očuvanja kolektivne memorije u tranzicionim društvima koja su u nedavnoj prošlosti pretrpela masovna stradanja, pitanje je oko koga je dr Milica Božić Marojević isplela znalački dijalog pročišćene teorije i neumoljive prakse. Tema oslikava naučno i stručno iskustvo autorke, ali nam i ukazuje na dobro projektovano i realizovano istraživanje u vezi sa problemima traumatičnih sećanja za koje je bilo izgledno da se mogu ponuditi modeli rešavanja koji su optimalniji od uvezenih projekata.

Predmet svog istraživanja određen je u oblastima koje svojim razlozima postojanja i naučnim interesima obuhvataju muzeologija i heritologija u njihovom istoriografskom i pragmatičkom smislu. Tačnije, *problemu tumačenja nedavne negativne prošlosti* kao predmetu muzealizacije, odgovara najznačajni deo geneze savremene nauke o tezauraciji iskustva. Istaknuti stadijum te geneze je izdvajanje teorije *neopipljivog nasleđa*. Stoga autorka „*mesta buđenja savesti* kao modele očuvanja kolektivne memorije u tranzicionim društvima koja su u nedavnoj prošlosti pretrpela masovna stradanja“ određuje kao „problem povezivanja sećanja, kao elementa neopipljive baštine, sa fizičkim prostorom, te kao razmišljanja kako taj odnos interpretirati kao muzeološku vrednost“. Definisane čvrste veze između *neopipljivog* sadržaja pamćenja, fizičkog *prostora i predmeta* koji održavaju i podstiču sećanje, te definisanje komunikacijskih kodova koji će očuvati trezorsku pozdanost kroz proces standardne muzealizacije, autorka vezuje za temeljni pojam heritologije - *muzeološku vrednost*. Upravo je ovo središnje pitanje oko koga se predmet istraživanja raspravlja sa zavidnim naprom da se razdvoje naučno održiva objašnjenja od pragmatičkih modela međunarodne legislative.

Kritička analiza tipiziranih modela *prevazilaženja negativnog nasleđa* koje nudi međunarodna zajednica preko programa UN, bila je osnova za iznalaženje efikasnijeg dugoročnog programa kritičkog pamćenja, koji je optimalizovan u duhu najnovije teorije mnemozofije i heritološke prakse. Autorka računa na reafirmaciju procesa muzealizacije koja objedinjuje naučnu istinu i njenu kulturnu upotrebu.

Rezultati ovog višegodišnjeg rada doprinos su teorije komunikacije muzejske vrednosti, ali i predstavljaju značajno unapređenje razumevanja složenih procesa koji utiču na formiranje modusa pamćenja neželjenog nasleđa. Kako je ovo unapređenje jednako stvar kritike identitetskih paradigmi koliko i tradicionalne muzeologije, koje su u radu temeljno obrazložene, rezultati istraživanja daju značajan interdisciplinarni doprinos heritološkoj interpretaciji i muzeološkoj recepciji i komunikaciji kolektivnog pamćenja *disonantnog* nasleđa bliske prošlosti.

Do ove tvrdnje vodi nas autorkino stameno izlaganje problema muzealizacije bliske prošlosti, te problema teoretizacije savremenih identiteta. Uočavajući dugo opstajanje starih paradigmi u memorijalizaciji, pretpostavila je da je preskromna kulturna upotrebljivost stereotipa u tumačenju *bliske prošlosti* plod uzajamne nepotpunosti istorizacije i

prezentacije *negativnog nasleđa*. Za ovu pretpostavku dr Milica Božić Marojević smatra da je istraživački vrlo indikativno sučeljavanje tradicionalne paradigme memorijalizacije i nove paradigme *mesta buđenja savesti*. Odbranu ove druge obavila je kroz afirmaciju heritološkog pristupa nasleđu, pre svega kao obuhvatnom dokumentovanom očuvanju i održanju pamćenja. Šta god ono nosilo, vredno je kao dokument, a samo tada i kao izvor vere u istinu i jedini garant kolektivne vrednosti. Kako je hipoteza, teorijski i istoriografski vrlo utemeljena, potvrđena i na neposrednom reprezentativnom istraživanju, a potom komparativnim analizama profilisan optimalni model budućih *mesta buđenja savesti*, sasvim je vidan heritološki i muzeografski doprinos publikacije pred nama, a njegova primena u životu obećavajuća.

dr Dragan Bulatović

Višegodišnja zainteresovanost za izučavanje kulturnog nasleđa i utvrđivanje njegove uloge u svakodnevnom životu u post konfliktnim sredinama, kao i traganja za doprinosima baštine u procesima pomirenja i izgradnje održivog mira, rezultirala su doktorskom disertacijom *Mesta buđenja savesti kao čuvari kolektivnog pamćenja*, koju sam odbranila na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Reč je o prvoj tezi na tu temu na našem podneblju, koju sam, donekle izmenjenu i drastično skraćenu, pretočila i u prvu knjigu, s idejom da nalaze do kojih sam došla učinim dostupnim sve većem broju istraživačica i istraživača u čijem fokusu je kultura pamćenja recidiva neslavne prošlosti.

Disonantno nasleđe je i samo po sebi veoma obimna tema, njegova sistematizacija i teorijska obrada je još uvek u povoju, dok su dostupni izvori neretko subjektivni, i kao takvi za naučnike i naučnice prilično zavodljivi. Upravo zato ova knjiga i jeste zamišljena kao multidisciplinarni pregled, čiji je akcenat na fenomenološkom, ali i komparativno kritičkom pristupu u sagledavanju jednog od mogućih načina čuvanja, prezentacije i interpretacije neželjenog nasleđa.

Kako je širok opseg pokrenutih pitanja nametnuo izvestan stepen svesne uzdržanosti u davanju odgovora, za očekivati je da će budućnost dopuniti i neka druga rešenja. Jer briga o baštini, njeno dokumentovanje i pamćenje nikada ne smeju da prestanu, kao što ne sme da se okonča ni potraga za načinima baštinjenja nekih drugačijih i često (ne)željenih fenomena koje nam život u savremenom društvu nameće.

Zar može čovjek tako potpuno uspavati svoju savjest? Zar može prekinuti misao, kao konac, i zabraniti sebi razmišljanje o posljedicama, ne želeći da zna za njih?

Eto, izgleda da može. Nagon nas brani potpunim zaboravom, da bi nas spasao od mučenja zbog odgovornosti.¹

1.1. O izvorima i razlozima bavljenja neslavnom prošlošću

Godina je 2002. U Zagreb, prvi put nakon rata, putujem kao novinarka *Dnevnog lista Danas* na radionice o inkluziji. Na beogradskoj Železničkoj stanici u 5.30 ujutru gužva kao u košnici. Ni u vozu, čija je krajnja stanica Minhen, nije bolja situacija. Atmosfera je kao u zbegu - čini se da nas je više nego što ima mesta za sedenje. Uprkos tome, neka naročita nervoza i panika se ne oseća. Problem se rešava praktično - paketi, kese i torbe dobijaju prenamenu u sedišta. Obilazeći ih kao na skijaškom slalomu, konačno stižem do svog mesta. U kupeu, kao u sendviču, sedim između dvojice, kako su mi se predstavili, „švercera iz Mjunika“. Procenjujem, nisu mnogo stariji od mene, ali im iskustvo u putovanju železnicama ne manjka. Čim smo seli, povlače naspramna sedišta i prave improvizovani ležaj. Vide da se čudim, i jedan samo kratko kaže: „Put je dugačak.“ Mislim se u sebi, itekako, i pre nego što sam počela da se pravim da spavam, krajičkom oka nazirem vađenje sendviča kao početak njihove razonode tokom vožnje. Vidim i tatu koji me je ispratio, kiselo se smejuji i maše. Nije mu sve jedno što idem tamo gde idem, iako se sopstvenog

1 Meša Selimović, *Tvrđava* (Beograd: Nova knjiga, 2013), 123.

boravka u vojsci u Zagrebu do kraja života sa setom sećao. Ruku na srce, ni meni nije bilo lako, ali mu to nikada nisam priznala.

Oktoibar je, kiša pada i, uz zvukove voza, pomaže mi da se malo opustim. Vreme do granice proleće. Stajemo. Ulazi „kontrola“. Moji saputnici nisu i moji sapatnici - imaju nemačka dokumenta. Stidljivo vadim plavi pasoš. Iako imam urednu vizu i svu potrebnu dokumentaciju zlu_ne_trebalo, upućuju me da iziđem iz voza do kućice. To je, zapravo, metalni kontejner, u kojem sedi carinik i gle čuda - gleda suđenje u Hagu. Nelagoda sad već prerasta u ozbiljnu neprijatnost. Kad premotam film, uopšte mi nije jasno zašto sam se sa dvadeset i kusur osećala krivom za nešto na šta deset godina ranije ama baš nikako nisam mogla da utičem. No, taj sentiment ni danas nije nestao.

Vraćam se u voz, idemo kroz Vinkovce i tako redom mesta načičkana uz prugu. Sve te napuštene, oštećene kuće zarasle u korov, paljevine, grafiti mržnje nisu za mene bile nov fenomen. Ali videti ih uživo jeste. Prvo sam se pitala zašto nisu obnovljene, pa ako već nisu obnovljene, zašto nisu srušene? Šta one izazivaju kod ljudi koji su ostali tu da žive, a šta kod onih izbeglih? Da li je u takvom ambijentu uopšte moguć i kakvog kvaliteta suživot? Da li su one podsetnik i / ili opomena? Kakvo je to nasleđe, kako se prema njemu treba odnositi i kako njime upravljati? Bila sam tad otprilike na polovini studija istorije umetnosti i prvo što mi kao mogući odgovor na pamet pada je *mnesikakein*, starogrčki fenomen zaboravljanja i cenzure zarad opšteg dobra.

Na stanici me je sačekao prijatelj iz detinjstva, po ocu Hrvat, koji je iz rodnog Novog Sada pobjegao za vreme bombardovanja 1999. u Beč. S njim sam leta provodila u srcu Šumadije, gde su mu devedesetih, na kućnom pragu, ubili dedu, najfinijeg polu Italijana kojeg sam imala čast da poznajem. Čekao me je s drugarom naših godina, koji mi je umesto dobar dan rekao: „Naježim se kad te čujem kako pričaš ekavicu!“ Malo je reći da sam bila zapanjena. Nisam mu zamerila, ali sam bila ubedena da njega u Beogradu niko koga ja poznajem ne bi na taj način dočekao. Danas u to više nisam tako sigurna.

Pet godina kasnije, kao studentkinja magistarskih studija dobila sam poziv za međunarodnu konferenciju o baštini u Dubrovniku. Organizator Hrvat, oženjen Srpkinjom, čest gostujući predavač Filozofskog fakulteta u Beogradu, savetovao me je da ne dolazim kolima sa BG tablicama. Razlog je jednostavan. Skup se svake godine održava u jeku pripreme obeležavanja sećanja na granatiranje tog grada i emocije se lako uzburkaju. Prosto, nije zgodno. Prihvatam sugestiju i na put krećem autobusom, igrom slučaja opet u 5.30, doduše ovoga puta posle podne. Stajemo često usput, skupljamo svakog ko nam mahne. Dok razmišljam kako ni u ovom slučaju nemam iskustva u putovanju i polako razvijam avanturistički duh, u gluvo doba noći stajemo u Mostaru. Tamo nas prebacuju iz jednog autobusa u drugi. Potpuno nepripremljena na taj čin, odlučujem da se malo osvežim. Plaćam toalet i uredno dobijam nekoliko listića toalet papira i dvolitarku s vodom. Normalno. Ne piše mi na čelu ko sam i odakle. Šetajući stanicom, zamalo propuštam prevoz.

Srećom, saputnica je primetila da falim i zaustavila majstora, a kada sam ušla sve vreme do Dubrovnika je kritikovala moju neopreznost. Počinje da se razdanjuje i više je ne slušam, gledam tragove rata na fasadama, ruševine i bespravnu gradnju jednu do druge, bilborde iznenađujućih sadržaja. Prizor otežavaju gotovo avetinjski puste ulice. Prerano je. Sunčan je septembarski dan.

Dobrodošlica ovoga puta zaista pravda svoje ime. Ipak su to kolege, humanistički obrazovani ljudi, njima propaganda ne može lako da manipuliše. Tu smo svi iz regiona ex YU, zajedno kritikujemo turističkog vodiča koji nam ne pokazuje upravo obnovljenu pravoslavnu crkvu pored koje prolazimo. Baština sličnog jezika nas je ovog puta ujedinila. Znači mi taj osećaj.

U Muzej Domovinskog rata odlazim sama. Znam da me kolege ne gledaju kao agresora, ali stid je prevladao. Međutim, postavka me, ne znam zašto, nije iznenadila. Sad već imam diplomu muzeologije i neko vreme sam u priči o ljudskim pravima, dokumentovanju prošlosti i njenog neželjenog nasleđa. Nije lako zadovoljiti moje standarde. U muzej sam navikla da idem radi istine, a ovoga puta sam izašla samo sa pitanjem - da li je uopšte, sa *ovakvom* istinom, moguće prevazilaženje razlika i pomirenje?

Prošlo je još pet godina i počinjem da radim kao konsultantkinja međunarodnih organizacija na polju memorijalizacije baštine. Na terenu sam u nekadašnjoj Bosni i Hercegovini, ponajviše u sadašnjem Brčko Distriktu BiH. Istražujemo mogućnosti podizanja memorijalnog kompleksa, posvećenog svim etničkim zajednicama. Organizujemo konsultacije prvo s mladima. Jedan od njih mi kaže: „Došao bih u Srbiju, ali zovem se Damir.“ Pitam u čemu je problem, išla sam u muzičku školu s jednim, u vreme najveće ratnohuškačke propagande. Nikada nije imao problem zbog svog imena. Ovaj sada Damir ne ume da mi odgovori. Opet ta prokleta propaganda! Pišem u preporukama da moramo da počnemo edukaciju od najmlađih, da menjamo programe u školama, jer na dešavanja u njihovim domovima ne možemo da utičemo. Sa zebnjom iščekujem susrete sa organizacijama nestalih. Pitam se kako ćemo ih sve smestiti u istu prostoriju, da li će biti sukoba. I onda sledi iznenađenje - oni međusobno komuniciraju i saraduju. I tada dobijam odgovor na pitanje iz Dubrovnika, koji sam čekala pola decenije - da, aktivan suživot i višetnička saradnja će biti mogući, ako ljude vežemo oko istog fenomena, odnosno, problema koji ih muči.

Puna elana odlazim u Sarajevo. Prva stanica Historijski muzej BiH, sa izložbom o opsadi glavnog grada. Ostajem bez teksta. Naime, dosad sam na prostorima nekadašnje Jugoslavije kao sećanja na rat uglavnom viđala fotografije leševa, ruševina, svakojakog stradanja, krvava dokumenta, oružje, poderanu odeću, izgubljene igračke, drugim rečima - prizore horora. Mučno i tragično. Ali efekat koji je na mene ostavila rekonstrukcija ambijenata svakodnevnog života ljudi tokom 1.425 dana. Ukoliko se to uopšte može nazvati životom. Neuporedivo. Jer tih godina, svega nekoliko stotina kilometara dalje, letovala sam i zimovala s prijateljicama, slavila malu maturu, polagala prijemni za gimnaziju, i štošta drugo i veliko,

prilično nesvesna terora u komšiluku. Ova poseta razjasnila mi je i suze moje bake, koje sam na njenom licu prvi i poslednji put videla dok je gledala prenos protesta u Sarajevu, nakon referenduma. Mislila sam da plače zato što je njena ćerka, a moja mama, tog dana operisana od raka. Međutim, ona je, kao nasilno „prekrštena“ iz Manc u Nikolić, vrlo dobro znala šta sledi.

Negde, između ovih redova i sentimenata, krije se odgovor *zašto* moramo da čuvamo i naučavamo baštinu kroz sećanje i pamćenje. Da znamo da je prepoznamo, negujemo i da budemo svesni posledica ukoliko to ne učinimo. Srećom, veći deo ovih fenomena čini istorija lepote u svim segmentima bivstvovanja, no to ne znači da vrednost i važnost istorije ružnoće smemo da ignorišemo.

1.2. Između amnezije i amnestije

Postoji mnogo argumenata zašto prošlost treba da ostane baš to - nešto minulo - i zašto ne treba da se preispituje. Oni se kreću od stavova da njeno otkrivanje može da dovede do ponovnog nasilja, preko mišljenja da je otvaranje starih rana daleko bolnije od ćutanja, pa sve do argumenata da je za mlade bolje da neke priče ostanu neispričane. Smatra se da se distanciranjem od neslavne prošlosti može kreirati nova budućnost, neopterećena i nezagađena nasiljem minulih vremena.

Ipak, razlozi „za“ (njeno preispitivanje) u našem slučaju su prevagnuli. Prvo, traume prošlosti ne prolaze same od sebe. Drugo, orvelovski rečeno, ko kontroliše prošlost, kontroliše i budućnost. Ćutanjem o učinjenom zlu, zločin se i dalje nastavlja, samo na drugačiji način. Žrtva, samim tim što joj nije priznato da je žrtva, kontinuirano strada. Dalje, formiranje komisija za istinu može da promoviše pomirenje. Takođe, prihvatanje činjenice da su se zlodela dogodila i otkrivanje istine u vezi sa njima omogućava zaceljivanje preživelim i porodicama žrtava. I, konačno, zločin koje se ne razotkrije, neminovno će se ponoviti. Tu počinje odgovornost zajednice i oblikovanje kolektivnog pamćenja.²

Kroz promišljanja o povezivanju sećanja, inače elementa neopipljive baštine, sa fizičkim prostorom, te istraživanja kako taj odnos interpretirati kao muzeološku / heritološku temu proistekla je zainteresovanost za *mesto buđenja savesti*, jedinstveni model očuvanja kolektivne memorije u tranzicionim društvima koja su u bliskoj prošlosti pretrpela masovna stradanja.

Mesta buđenja savesti se, kao termin, prvi put pominju u kontekstu tranzicione pravde, to jest pravnog i administrativnog procesa koji se izvodi nakon političke tranzicije, radi skretanja pažnje javnosti na loše činidbe

² Brandon Hamber, „Remembering to Forget. Issues to Consider when Establishing Structures for Dealing with the Past,“ in *Past Imperfect. Dealing with the Past in Northern Ireland and Countries in Transition*, ed. Brandon Hamber (Londonderry: INCORE, 1998), 56-78.

prethodnog režima. Upravo ta promena društvenog ambijenta omogućava novim vlastima ne samo da utvrde zlodela i vidove sankcionisanja njihovih počinitelja, već i da odrede šta se računa kao patnja izazvana tim surovim postupcima, te u tom smislu žrtvama obezbede načine za nadoknadu. Nije sve jedno kada će se sprovoditi mehanizmi tranzicione pravde, budući da odluke donošene tokom tih procesa poprilično zavise od „tajminga“.³ Protokom vremena menjaju se emocije, teže se dolazi do dokumentacije, blede sećanje. Samim tim, intenzitet kazne, pa čak i kompenzacije, opada.⁴

Kao svojevrsni fenomeni koji postaju aktuelni na zalasku XX veka, *mesta buđenja savesti* pre svega su istorijska mesta posvećenja sećanju na stradanja. Nastaju s idejom da pomognu savremenima da naprave konekciju između istorije i njenih implikacija u sadašnjosti. Slični su *muzejima*, budući da selektuju, obrađuju, trezoriraju i komuniciraju određene sadržaje.

Iz perspektive tranzicione pravde, predstavljaju deo procesa memorijalizacije u domenu simboličkih reparacija.⁵ Memorijalizacija je proces kreiranja *javnih memorijala*, pod kojima podrazumevamo različite projekte i aktivnosti koji se dešavaju u javnoj sferi, u želji da zaštite sećanje na događaje, periode i ličnosti od značaja za život određene individue, porodice, društvene grupe ili zajednicu u celini. Sama njihova forma varira - od spomenika, spomen ploča, spomen soba, muzeja i memorijalnih parkova, preko organizovanja dana sećanja, marševa, parada, demonstracija, izrade umetničkih radova (kao što su murali, grafiti, pozorišne predstave, filmovi, izložbe, komponovanje pesama), pa sve do inicijativa za menjanje naziva ulica, trgova, institucija, ili, konačno, kreiranja platforme za javno slušanje iskustava žrtava i drugih aktera sukoba, projekata usmene istorije, zadužbinarstva, veb prezentacija.

Memorijalizacija je i danas nedovoljno razvijeno polje. Razlog za to možda leži u činjenici da se memorijali prečesto shvataju izvan političkog procesa, kao deo kulturne sfere, umetnički predmet, ili pak kao deo privatne sfere tugovanja.

Kako sama prošlost u glavama ljudi nije konstruisana isključivo kao skup činjenica, već više kao mit koji služi interesima određenih slojeva društva, ključno pitanje oko istorije pamćenja nije kako će prošlost biti prezentovana, već *zašto* je nešto prihvaćeno, a drugo odbačeno. Logično je onda da je memorijalizacija, kao proces, duboko politizovana. Ona preslikava političku, kulturnu, istorijsku i društvenu stvarnost u određenoj državi, jer vodeće elite, prvenstveno političke, odlučujuće utiču na to koga ćemo i zašto pamtiti. Sama potreba za sećanjem determinisana je istorijskim, društveno-ekonomskim, kulturnim i političkim kontekstom u kojem se izgrađuje. To, konkretno, znači da se društvo

3 Prvo, isti čin izveden u dva udaljena perioda pre tranzicionog vremena može da dovede do različitih kazni ili kompenzacija u istom post tranzicionom trenutku. Drugo, isti čin počinjen u istom pre tranzicionom vremenu može da dovede do različitih kazni ili kompenzacija kada se sprovodi u različitim post tranzicionim vremenima.

4 Detaljnije u: Jon Elster, „Memory and Transitional Justice,“ http://web.mit.edu/rpeters/papers/elster_memory.pdf. Pristupljeno 21. 11. 2012.

5 Pojedini teoretičari tranzicione pravde zalažu se da se memorijalizacija ne tumači samo kao deo simboličkih reparacija, ističući da se takvim kontekstom ograničava njeno delovanje. Opširnije u narednim poglavljima.

neće sećati *svoga*, već prvenstveno onih događaja, perioda ili osoba koje vodeće elite odrede kao važne. Imajući sve ovo na umu, lako je uočiti povezanost prostornih i memorijskih elementa u formiranju muzeoloških i heritoloških vrednosti i njihove uloge u formiranju *mesta buđenja savesti*.

Iako su terminološki definisana u veku za nama, pojedini elementi i osobine *mestâ buđenja savesti* zapravo korene vuku od egipatskih pogrebnih rituala, antičkih proslava nakon okončanja rata, srednjovekovnih hodočašća pa sve do novovekovnih efemernih spektakala, *mesta sećanja* i spomeničkih kompleksa. Dosadašnja istraživanja te teme uglavnom su potekla iz okvira onih koji ispituju pojam, vrednost, primenu i efekte tranzicione pravde. U tim analizama, memorijalizacija i njeno praktično / fizičko otelotvorenje, svoj značaj ostvaruju kroz psihološku i didaktičku prizmu, bez značajnijeg uzimanja u obzir heritološkog diskursa. Određivanje šta je nasleđe, da li ga uopšte treba čuvati i kako, na koji način njime upravljati i prezentovati ga definisali su pretežno istoričari, pravnici, politikolozi, stručnjaci za ljudska prava. Njegov uticaj na lokalnu zajednicu, kroz raščlanjavanje pojmova kolektivnog sećanja i pamćenja, upotpunjavale su studije psihologa, antropologa, sociologa, kulturologa. Zasad još uvek ne postoji konsenzus oko naziva materijala koji *mestâ buđenja savesti* treba da otrgnu od zaborava, niti oko toga koje sve nauke treba da se bave osmišljavanjem njihovog koncepta.⁶ Ali sasvim je sigurno da krajnji cilj - pomirenje - zahteva multidisciplinarni pristup, zbog čega se svakim danom dijapazon oblasti koje u tome mogu da pomognu proširuje.

1.3. Ko kontroliše priču o ratu i zašto je važno da se ona ispriča svima?

Pamćenje je značajan aspekt i mira i rata. Ono obezbeđuje zajednicama da dele osećaj istorodnosti u vremenu i prostoru, čime im dalje osigurava da razvijaju i održavaju kolektivni identitet, kako kroz sećanje, tako i kroz zaboravljanje prošlosti. Interesovanje za ispitivanje tih odnosa, iako je poslednjih decenija sve učestalije, nije savremeni fenomen. Šta više, mnogo pre našeg vremena su se iskristalisala dva oprečna stava. S jedne strane, teoretičari su tvrdili da je tradicija nešto što bi trebalo da se prevaziđe zarad napretka društva. Glasnogovornik te struje Fridrih Niče (Friedrich Nietzsche) u 19. veku piše da je višak istorije štetan za život, jer nas drži zatočenima u prošlosti. Protivnici tih stavova, s druge strane, tvrde da se bez korenitog raskida i raščišćavanja s prošlošću ne može pobeći od njenog ponavljanja, budući da se društvo, sve dok se problem ne razluči, stalno vraća na onu početnu tačku koja treba da mu pomogne da ustanovi srž problema.

⁶ U zavisnosti od discipline ili nauke koja se bavi neželjenim nasleđem i njegovim upravljanjem i prezentacijom, koriste se različiti termini. Neki od njih se čak i prepliću. Bilo da govorimo o tana, crnom ili holokaust turizmu, svi oni u osnovi polaze od posetilaca i njihove motivacije da određeni memorijal, spomenik ili mesto obiđu. S druge strane, Ešvort i Tanbridž uvode pojam disonantnog nasleđa, kojim označavaju ono što se čuva, bilo da je reč o materijalnoj ili nedodirljivoj baštini, u svim njenim slojevitostima i značenjima.

Oni, dakle, prošlosti pribegavaju kao utočištu, insistirajući na priznavanju krivice i ispravljanju grešaka.⁷

Komemorativne aktivnosti, a pre svega podizanje memorijalnih centara i spomenika, u najdirektnijoj su vezi sa potrebom pojedinaca, porodica i društva u celini da pamte određene ličnosti i događaje.⁸ Kada vlade pokreću memorijalne inicijative, one obično žele da neutralizuju neslaganja o prošlosti i razviju *ujedinjeni nacionalni front*. Nasuprot tome, kada je civilni sektor inicijator, oni žele narative kojima će se *preispitati zvanična istina*.⁹

Nakon Prvog svetskog rata bila je ustaljena praksa da se sećanje na njega čuva kroz spomenike znanim i neznanim junacima, na grobljima i trgovima. Problem ovakvih konstrukcija jeste činjenica da su se veoma brzo stapale s okolinom, te se ono što simbolizuju evociralo eventualno jednom godišnje, prilikom polaganja venaca. S druge strane, njihov akcenat je uvek bio više na herojima nego na žrtvama. Tako su polako iz naše memorije iščezavali događaji koje nismo želeli da uvrstimo u slavnu prošlost.

U svetskim okvirima, u doba posle Drugog svetskog rata, pravi pravcati bum su doživeli memorijalni muzeji, uglavnom posvećeni holokaustu, čija je misija bila da opsežnom edukacijom dovedu do neponavljanja zločina. Pamćenje je u to doba na području nekadašnje Jugoslavije doprinelo proizvodnji velikog broja spomeničkih kompleksa, koje su o važnim datumima različite generacije posećivale i podsećale se tako „šta je nama naša borba dala“.

Kada je kraj XX veka doneo etnički motivisane sukobe u Evropi, ali i neprijateljstva unutar granica represivnih režima u drugim delovima sveta, bilo je jasno da nijedan postojeći način pamćenja i didaktičkog delovanja nije dao očekivani rezultat. Sasvim je jasno da žrtve kršenja ljudskih prava ne mogu da zaborave, a da države moraju da pronađu način da sačuvaju sećanje na takve zločine. Opravdano se postavilo pitanje - koji bi bio najzahvalniji model za čuvanje *neželjenog nasleđa*?

Budući da obuhvataju elemente mnogih ranijih vidova memorijalizacije i da svoju misiju postižu ispitivanjem odnosa između kulturnog identiteta, svakodnevnog života, politike, pamćenja i prostora, *mesta buđenja savesti* su se učinila kao najprirodniji odgovor. Uz nezaobilaznu emotivnu i pedagošku funkciju, ova mesta treba da budu svedoci kako su se pojedinci odnosili prema sukobima u prošlosti, međusobna veza sa ljudima u nekim drugačijim okolnostima, ali i prostor od poverenja za savladavanje novih stanovišta.¹⁰ Najveći izazov u postizanju tog cilja jeste prilagođavanje komemorativnih modela potrebama lokalnog stanovništva tako da govore o specifičnom kontekstu u kulturi, a da ne kopiraju postojeće modele.

7 Tijana Bajović, „Poplava sećanja: nastanak i razvoj memory booma,“ *Filozofija i društvo* XXIII, 3 (2012): 91-105, DOI: 10.2298/FID1203091B

8 Više u: Judy Barsalou and Victoria Baxter, *The Urge to Remember The Role of Memorials in Social Reconstruction and Transitional Justice*, <http://www.usip.org/sites/default/files/srs5.pdf>. Pristupljeno 10.12. 2013.

9 Sebastian Brett, Louis Bickford, Liz Ševčenko and Marcela Rios, eds. *Memorialization and Democracy: State Policy and Civic Action* (New York: ICTJ, 2007), 23.

10 Liz Ševčenko, „Sites of Conscience: New Approaches to Conflicted Memory,“ *Museum International*, No. 245–246, Vol. 62, No. 1-2 (2010): 20-25.

1.4. Od praštanja do pomirenja

Poslednjih godina sve se više radi na promovisanju pomirenja kao post konfliktne mere za prevenciju daljih sukoba. Komisije za istinu i pomirenje, javna izvinjenja, memorijali i slično postali su takoreći rutinski element mirovne retorike. Jedan od razloga za to svakako je činjenica da su gotovo svi skorašnji konflikti unutar državnih granica, što će reći da, nakon primirja, nekadašnji neprijatelji, žrtve i počinioци, treba da nastave da žive jedni pored drugih, kao i pre rata. Oproštaj se često pominje kao uslov pomirenja. Međutim, praštanje i pomirenje su dva različita postupka. Praštanje je jednosmerni čin, dok pomirenje podrazumeva odnos između počinioца i žrtve. Pomirenje, tumačeno kroz prizmu religije, podrazumeva oprostiti i zaboraviti. Drugi, pak, to objašnjavaju kao promenu odnosa i stava, uverenja, a sve češće je u upotrebi i izraz društvena rekonstrukcija.¹¹

Sa akademske tačke gledišta, jaz između teorije i prakse, kada je reč o pomirenju, ogroman je. Pomirenje je, u teoriji, društveni proces koji podrazumeva da obe strane koje su učestvovalе u nesporazumu međusobno priznaju patnje iz prošlosti i da odbacivanjem nekadašnjih destruktivnih stavova izgrade konstruktivni odnos. To, pre svega, podrazumeva promenu emocija (uzajamno priznavanje stradanja), stava i ponašanja, ali i prihvatanje stanovišta da je reč o *društvenom procesu*, a ne o nekom dalekom cilju koji treba da se postigne po okončanju rata.¹² Za proces pomirenja mora se u obzir uzeti i sposobnost društva da izdrži pritisak i tenzije koje prate iznošenje neprijatnih činjenica u javnost, a da se ne dođe do ponovnog nasilja. U praksi to često ne ide tako lako, jer među akterima postoji strah da će „prelaskom preko toga“ i „idiličnim zajedničkim životom“ na kraju nestati oni koji će se ružne prošlosti sećati i o njoj svedočiti.¹³

Pa ipak, pomirenje nije linija manjeg otpora niti pasivni čin. Ono, takođe, ne predstavlja izbegavanje odgovornosti na uštrb istine, niti kolektivnu amneziju kojom se izbegavaju rizici kazivanja istine. Ono, suštinski, znači pronalaženje načina da se balansiraju pitanja poput istine i pravde, kako bi menjanje ponašanja, stavova i emocija među bivšim neprijateljima moglo da se uspostavi. Kreiranje atmosfere poverenja i međusobnog razumevanja među dojučerašnjim neprijateljima je ne samo izazov, već i *sine qua non* za proces izgradnje trajnog mira.

11 Barsalou and Baxter, *The Urge to Remember The Role of Memorials in Social Reconstruction and Transitional Justice*, 4.

12 Karen Brounéus, „Reconciliation,“ Peace and Justice Conference Info. <http://www.peace-justice-conference.info/download/WS8-Reconciliation%20and%20Development%20Konferenzversion.pdf>. Pristupljeno 20. 4. 2015.

13 Paul Connerton, *How Societies Remember* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), 15.

1.5. Muzealizovanje simbola nade

Istorija muzealne delatnosti otkriva ne samo promene praksi muzejske prezentacije, već i razvoj tumačenja kulturnih dobara. Od kabineta retkosti do modernih galerija, vizuelna estetika odražavala je individualnu ideologiju, izrastajući iz forme skupa autentičnih, istorijskih predmeta u mesta koja kreiraju sliku (o) prošlosti baziranu na tumačenju prikupljenih dokaza.

Interesovanje za neslavnu prošlost, a kroz to i za njeno individualno i kolektivno pamćenje, nezaobilazni je deo savremenih istraživačkih tokova nauke o baštini. U društvima u kojima su se desili zločini od strane represivnih režima lako je postići konsenzus oko toga šta i kako treba da se obeleži i sačuva od zaborava. Međutim, u situacijama etničkih i građanski sukoba, formiranje ovakvih memorijala je veliki izazov, budući da ne postoji zajednički događaj, mesto ili datum koji je pozitivan u sećanjima različitih etničkih zajednica. U takvim slučajevima neophodna je *tema, koncept* ili *fenomen*, oko kojih gradimo pamćenje, smeštajući ga u određeni prostorni kontekst. Ideju koju smo prepoznali kao *univerzalnu* potom ilustrujemo odabirom i prezentacijom materijala, odnosno analizom heritoloških i muzeoloških paradigmi, to jest svedočanstvenosti i muzealnosti, i njihovih materijalnih nosilaca.¹⁴ Sama interpretacija mora da osigura i emotivni i pedagoški nivo, da sačuva sećanja i afirmiše neponavljanje, te, u perspektivi, doprinese pomirenju.

U tom smislu je i tekst koji sledi proistekao iz realno projektovanog naučno-istraživačkog angažmana na terenu, sa jedne strane, i namere da se primene iskustva najnovije multidisciplinarne teorije s druge. Kroz rad na terenu došli smo do sledećih problemskih pitanja - šta pamtimo, a šta zaboravljamo? Kako prošlost određuje sadašnjost i oblikuje budućnost? Kakvi su odnosi između pamćenja i spomenika, arhiva i muzeja? Kako da razumemo dvostruku prirodu spomenika: kao sredstvo ideološki vezane memorije i / ili kao stalni izvor kreativne nadogradnje i stvaranja novih sećanja? Na koji način je kulturni turizam povezan sa memorijom? Kako memorijal kojim se obeležava traumatični događaj iz prošlosti može da izazove interesovanje novih, mladih generacija, čiji su preci učestvovali u tim događajima kojih se oni praktično i ne sećaju? Da li memorijali imaju ograničen rok trajanja? Šta im može produžiti život? Da li tome može da doprinese univerzalnost teme ili dizajna / izvedbe?

Da bismo došli do odgovora, a zbog kompleksnosti teme, koristili smo literaturu koja pokriva širok spektar studija i publikacija, direktno ili indirektno povezanih sa problemom istraživanja. Njeno uporište je pretežno u teoriji kulture i politike, pa je i zaključak proistekao iz realnog sagledavanja ta dva pristupa. U opštem definisanju predmeta teze, poslužile su studije iz oblasti tranzicione pravde, posebno memorijalizacije, autora Luisa Bikforda (Louis Bickford),

14 Više o novoj sistematizaciji znanja o umeću baštinjenja kod: Драган Булатовић, „Надрастање музеологије. Херитологија као општа наука о баштини,“ у Међународни тематски зборник – Уметност и њена улога у историји: између трајности и пролазних -изама, посвећен сећању на проф. др Миодрaга Јовановића, уред. проф. др Зоран М. Јовановић и др. (Косовска Митровица: Филозофски факултет у Приштини, Косовска Митровица, 2014).

Sebastijana Breta (Sebastian Brett) i Liz Ševčenko, potom Jelene Subotić, za suočavanje s prošlošću na Balkanu. Za bolje razumevanje pojma *mesta*, nezaobilazna su shvatanja Mišela Fukoa (Michael Foucault) i Pjera Nore (Pierre Nora). Veština pamćenja posmatrali smo iz ugla Frensis Jejts (Frances Yates), a njeno mesto u kulturi sećanja kroz radove Alaide i Jana Asmana (Aleida, Jan Assmann), Morisa Albvaša (Maurice Halbwachs), Alona Konfina (Alon Confino), te Todora Kuljića. Pojam disonantnog nasleđa uveli smo zahvaljujući istoimenoj knjizi Tanbridža (J. E. Tunbridge) i Ešvorta (G. J. Ashworth), a za njegovo korišćenje i interpretaciju u domenu *nove muzeologije* poslužili smo se publikacijom Pitera Verga (Peter Vergo), portugalskim zbornicima o sociomuzeologiji i radovima Frimena Tildena (Freeman Tilden). Rudi Hartman (Rudi Hartmann) je prepoznao turističke potencijale neželjenog nasleđa, dok su o vezi memorijala, muzeja i ljudskih prava pisali Terens Dafi (Terence M. Duffy) i Pol Vilijams (Paul Williams). Korisne studije o formiranju zajednica i njihovim načinima pamćenja dali su Anderson (Benedict Anderson) i Konerton (Paul Connerton), dok su Džej Vinter (Jay Winter), Timoti Ešplent (Timothy Ashplant) i Gilis (J. R. Gillis) to dalje razradili u proučavanju rituala komemoracije. Akademski literatura vezana za heritološki pristup izučavanju *mesta buđenja savesti* veoma je limitirana i nadamo se da će analiza koji sledi donekle olakšati rad budućim istraživačima memorijalizacije neželjenog nasleđa.

Disonantno nasleđe je veoma obimna tema, njegova sistematizacija i teorijska obrada je još uvek u povoju, a dostupni izvori su prilično subjektivni i kao takvi za istraživače prilično zavodljivi. Svesni smo da je u ovom radu sagledan samo jedan od mogućih pristupa njegovom baštinjenju. Naime, širok opseg pokrenutih pitanja nametnuo je izvestan stepen svesne uzdržanosti u davanju odgovora. Rastom aktuelnosti teme za očekivati je da će budućnost ponuditi i neka druga rešenja.

1.6. N.B.

Ne postoji priručnik niti pravilo niti recept kako memorijali treba da izgledaju, niti ima garancija da će obavljati svoju funkciju. Šta je cilj pravljenja *mesta buđenja savesti*? Žaljenje? Učenje? Pamćenje prošlosti i suprotstavljanje njenom savremenom nasleđu? Nema jednog tačnog odgovora, kao što nema ni samo jedne prepreke. Potrebno je mnogo volje i hrabrosti da se uhvatimo u koštac sa teškim istorijama u osetljivim političkim okolnostima. Još ako nedostaje podrška države, deluje uzaludno. Premda se te takozvane sistemske stvari mogu promeniti, ako među samim akterima i žrtvama ne postoji snaga da se pomire međusobno, posao postaje Sizifov.

Pa ipak, kao čuvari/ke baštine i muzejski profesionalci/ke, svi mi imamo obavezu da odlučimo koja će biti naša uloga u tome.

PAMĆENJE. ISTINA I/ILI ZABLUDA U KREIRANJU SLIKE SVETA.

*„Ja sam to učinio’, kaže moje pamćenje.
'Ja to nisam mogao učiniti’, kaže moj ponos i ostaje neumoljiv.
Najzad - pamćenje popušta.“¹⁵*

Ljudi su od pamtiveka pokušavali da shvate šta je pamćenje, kako mozak radi i šta se to dogodi, pa se desi suprotni proces i nastane zaborav (ljanje). Iako je to važan segment našeg bivstvovanja, reč je o jednom od najneuhvatljivijih, najeluzivnijih i često veoma pogrešno shvaćenih ljudskih atributa.

Pamćenje je *sposobnost skladištenja i prisećanja informacija*, koju čine kodiranje, deponovanje i (pri)sećanje. Njegova funkcija je oživljavanje prošlog iskustva kroz sadašnji doživljaj.¹⁶ Postoje različiti tipovi sećanja, koji se čuvaju na različite načine i u različitim delovima mozga. Međutim, svaki njihov segment se kodira u istom delu mozga u kojem se izvorno i stvarao, te prisećanje efikasno aktivira neuronske obrasce koji su generisani prilikom prvobitnog kodiranja. Ako uzmemo kao primer vožnju - sećanje kako rade automobili dolazi iz jedne oblasti mozga, sećanje kako se stiže od tačke A do tačke B nalazi se u drugom delu, sećanje na pravila bezbednosti u saobraćaju uzimamo iz trećeg i tako dalje.¹⁷

Laički rečeno, pamćenje može da se zamisli poput ormana punog pojedinačnih memorijskih kutijica koje čuvaju različite informacije ili super

¹⁵ Alaida Asman, *Duga senka prošlosti* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2011), 98.

¹⁶ Alan Baddeley, Michael W. Eysenck and Michael C. Anderson, *Memory* (New York: Psychology Press, 2009), 1-7.

¹⁷ Elizabeth Styles, *Attention, Perception and Memory: An Integrated Introduction* (New York: Psychology Focus, Psychology Press, 2005), 241-275.

kompjutera, ogromnog kapaciteta i fantastične brzine. Kao takav zbir onoga čega se sećamo, pamćenje je u tesnoj vezi sa učenjem, jer ne samo da skladišti informacije, već daje i okvir u kojem se nova saznanja povezuju i omogućava da ih kasnije prizivamo i koristimo.

2.1. Impulsi i njihova varljiva (re)konstrukcija

Neurolozi su davnih dana dokazali da se ono što se desilo u vremenskom sledu ne pamti kao isečak, već kao povezani utisak čiji su različiti fragmenti sklopljeni asocijacijama. Oni su, dalje, zaključili da se ne radi o planskim, već o spontanim moždanim procesima. Kako i šta opažamo određeno je, prema mišljenju nemačkog neurofiziologa Singera (Wolf Singer), prirodom saznajnih procesa u mozgu.¹⁸ To znači da naš misaoni sistem bira iz okoline samo mali broj signala, uglavnom one koji su nužni za postojanje i preživljavanje. Iz tog malog broja signala konstruiše se složena, integralna slika sveta. Iste nervne ćelije učestvuju u predstavljanju različitih sadržaja, a menjaju se odnosi u kojima se aktiviraju.¹⁹ Drugim rečima, pamćenje nas vara ne zbog slabljenja sećanja, već zbog njegovog aktivnog, rekonstruktivnog karaktera.

Nadovezujući se na neurološka proučavanja, koja su pokazala da je pamćenje nesvesna aktivnost formirana kroz različite konstelacije, psiholozi dodaju da je sećanje rekonstruktivni, premda ne potpuno nesvesni proces, te da on nikada ne reprodukuje verno izvorno iskustvo, već kreira „novo“ pamćenje.²⁰ Mi se, u stvari, najčešće sećamo naše emocije, odnosno naše reakcije, a sećanje uvek lakše „prizovemo“ u sličnom trenutnom raspoloženju.²¹

Sociološka tumačenja, takođe, pamćenje ne posmatraju samo kao skup iskustava minulih vremena, već kao nešto čime grupa određuje odnos prema sebi i svetu. To jest, sociologija ispituje kako određeni sadržaji iz prošlosti opstaju, a drugi se zaboravljaju, što je u kontekstu našeg istraživanja izuzetno važan pristup. Tako peterburški sociolog Etkind (Alexander Etkind) piše o mekom pamćenju (*soft memory*), koje počiva pre svega na tekstovima (književnim i istorijskim), a za koje je odgovorno društvo, i tvrdom (*hard memory*), iskazanom preko spomenika i sudskih odluka, za koje je odgovorna država.²² Muzeji, groblja, komemoracije i istorijski udžbenici, zaključuje dalje Kuljić, predstavljaju zapravo vezu između ova dva vida pamćenja. Alaida Asman pamćenje detaljnije razlaže, te tako razlikuje njegove četiri vremenske i prostorne formacije: pamćenje pojedinca, zatim socijalne grupe, pamćenje nacije kao političkog kolektiva i

18 Michael O'Shea, *The Brain: A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press, 2006), 84-102.

19 Todor Kuljić, *Kultura sećanja - teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti* (Beograd: Čigoja, 2006), 36.

20 Ibid., 38.

21 Ibid.

22 Ibid.

konačno pamćenje kulture.²³ Moris Albvaš, pak, vezu pamćenja i društva precizira, tvrdeći da usamljeni čovek ne može da stvori nikakva sećanja, jer se ona stvaraju i učvršćuju u komunikaciji. Fenomen koji on proučava je trogeneracijsko pamćenje porodice, koje posle 80 do 100 godina nestaje, dajući prostora za nova sećanja. Socijalno pamćenje određuje smena generacija posle oko 30 godina i budući da je vremenski ograničeno, možemo reći da je kratkoročno pamćenje jednog društva.²⁴

Umetnost pamćenja su izmislili Grci, odnosno predsokratovski pesnik Simonid.²⁵ Odatle ju je preuzeo Rim, da bi se kasnije prenela i u tradiciju drugih zemalja Evrope. Reč je o postupku takozvane *mnemotehnike*, kojim se u pamćenje utiskuju mesta i slike. Iako nam se danas to ne čini tako važnom veštinom, pre otkrića štampe to je bio esencijalni izum.²⁶

O ranoj istoriji pamćenja malo znamo, ona je bila ili izolovana ili kosmopolitska. Pjer Nora čak insistira na tome da do 19. veka nije ni postojala svest o njenom organizovanom čuvanju mimo zvaničnih državnih tokova i da su, osim kod pripadnika elite, porodični portreti, genealogije i slično bili više nego retkost. Obični ljudi su mislili da je prošlost deo njihove sadašnjosti, te da nema preterane potrebe da je beleže i čuvaju.²⁷

Pošto je reč o načinu na koji ljudi konstruišu osećaj prošlosti, pamćenje se u počecima evropske tradicije koristilo da bi se istražilo doživljeno iskustvo u vezi sa određenim događajima. Kasnije, pamćenje označava reprezentaciju prošlosti i čini je zajedničkim kulturnim znanjem koje se drugima prenosi putem knjiga, filmova, muzejskih postavki i slično.²⁸ Iz ovoga se lako može izvesti zaključak da su se tokom istorije uloga i smisao pamćenja bitno menjali - od mitskog i sakralnog statusa koje je imalo u antici, preko pamćenja kao izvora znanja i istine u novom veku, do opadanja njegovog značaja u informatičkom društvu.

Treba, ipak, istaći da pamćenje sklapa odabrane sadržaje iz davnina u smisaoni poredak i da mu sećanje nije sinonim. Naime, ako je pamćenje skladištenje sadržaja, sećanje je njihovo aktuelizovanje.²⁹ Takođe, dok je sećanje više vezano za emotivni odnos pojedinca prema iskustvu, koje obuhvata i nenamerno opažanje i reagovanje, pamćenje

23 Asman, Duga senka prošlosti, 22.

24 Ibid., 27-28. Takođe, upor: Maurice Halbwachs, *On Collective Memory* (Chicago: The University of Chicago Press, 1992).

25 Priča kaže da je tesalijski plemić Skop napravio veoma posećenu proslavu, na koju je bio pozvan i pesnik Simonid, sa idejom da napiše lirski panegirik za domaćina. Simonid je to i učinio, ali je Skop bio nezadovoljan, budući da su neki stihovi ove pohvalne pesme bili posvećeni i mitskim blizancima Poluksu i Kastoru i rešio je da pesniku plati samo delimično. Nedugo potom, Simonida su pozvali da iziđe, rekavši mu da ga napolju čekaju dva mladića. On je to i učinio, no vani nikoga nije našao. Kada se vratio na proslavu, zatekao je strašan prizor - tavanica se srušila i ubila goste. Simonida su smrti spasila upravo dvojica braće koje je opevao u pesmi posvećenoj Skopu. Kako je nezgoda bila toliko strašna, žrtve je bilo nemoguće identifikovati, ali je Simonid to uspeo, prizvavši u svom sećanju raspored sedenja i povezujući ga sa ličnostima koje su prisustvovalе proslavi. Prema: Michael Koortbojian, „Mimesis or Phantasia? Two Representational Modes in Roman Commemorative Art,” *Classical Antiquity*, Vol. 24, Issue 2 (2005): 285–306.

26 Fransis A. Jejts, *Veština pamćenja* (Novi Sad: Mediterran Publishing, 2012), 9-14.

27 John R. Gillis, ed. *Commemorations: The Politics of National Identity* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1994), 6.

28 Alon Confino, „Collective Memory and Cultural History: Problems of Method,” *The American Historical Review* Vol. 102, No. 5 (1997): 1386.

29 Kuljić, *Kultura sećanja*, 6.

predstavlja smišljeni odnos prema prošlosti i odnosi se više na društveni i kulturni aparat.

2.2. Kultura sećanja i/ili kulturno pamćenje

U društvima u kojima privatna sećanja i kolektivno pamćenje nisu bili u skladu i gde je dominirala politika zaborava, etnički sukobi su doveli do posebnog interesovanja za studije sećanja.³⁰

Kultura sećanja proučava načine na koje obrasci sećanja i pamćenja formiraju identitet i odnos prema prošlosti, kroz njihovo prenošenje, izmišljanje, potiskivanje, zaboravljanje, kako u nauci, tako i u kolektivnom pamćenju. U tom smislu može se reći da je slična pojmu „politike sećanja“. Instrumenti politike sećanja za preoblikovanje kolektivnog identiteta su mnogobrojni - od stvaranja određenih vrsta narativa (kroz, na primer, finansiranje različitih TV serija, filmova, pozorišnih predstava, formiranja novih muzeja), preko preimenovanja institucija, ulica, trgova, izgradnje ili uklanjanja spomenika, do stvaranja novih tipova svečanosti, nagrada, državnih odluka o novim nacionalnim simbolima.³¹

Kao disciplina se izdvojila krajem XX veka, zahvaljujući naporima Jana i Alaide Asman, a značajan doprinos njenom izučavanju dali su i Riker, Nora, Koselek i Hobsbom. Kultura sećanja se, kaže Jan Asman, odnosi na jednu od spoljašnjih dimenzija ljudskog pamćenja.³² S tim u vezi, važno je napomenuti da se, za razliku od veštine pamćenja koja je individualna, kultura sećanja odnosi na grupu. Zato uvek polazimo od pitanja šta ne smemo da zaboravimo. A kako u svakoj društvenoj grupi postoje neki oblici kulture sećanja, možemo reći da se radi o univerzalnom fenomenu.³³

Institucionalizacija kulture sećanja, prema Todoru Kuljiću, počinje prelazom sećanja u kulturno pamćenje.³⁴ Kulturno pamćenje može biti skladište, a može biti i funkcionalno. Primer su muzeji koji izlažu samo jedan deo građe, a u depou raspolažu mnogim predmetima.

Prošlost nije statična i da bi se tumačila potrebno je posmatrati širu sliku i načiniti istorijski, filozofski i sociološki okvir. Važan je kontekst, jer bez njega baratamo isključivo nemim svedocima prošlosti koje stručnjaci ponovo moraju da tumače. Drugim rečima, prošlost uvek ima dva nivoa: ontološki i eksplikativni. To znači da ono što se desilo zauvek ostaje kao činjenica, a menja se jedino njeno tumačenje. Kuljić to i slikovito objašnjava:

„Brut je ubio Cezara i to je nepobitno, naime, nije Cezar ubio Bruta. Ali objašnjenja ubistva su različita. Grubo rečeno,

30 Milena Dragičević Šešić, „Politike sećanja i izgradnja spomenika u jugoistočnoj Evropi / Memory policies and monument building in southeastern Europe,“ u Sećanje grada / Memory of the city, ured. Dušica Dražić, Slavica Radišić i Marijana Simu (Beograd: Kulturklamer, 2012), 71.

31 Ibid.,72.

32 Druge dimenzije koje Jan Asman još izdvaja čine mimetičko, pamćenje predmeta i komunikativno.

33 Jan Asman, Kultura pamćenja (Beograd: Prosveta, 2011), 16-28.

34 Ibid., 8.

zavise od polazne premise da li je Brut bio dosledni republikanac ili pobunjenik i zaverenik? Objašnjenja zavise i od toga da li se Cezar ocenjuje kao veliki državnik ili kao uzurpator?³⁵

Istorijsko pamćenje se formira kroz primarno iskustvo, kulturu sećanja i istorijsku nauku i što je prošlost bliža, uticaj aktuelnih interesa je prisutniji.³⁶

2.3. Kolektivno pamćenje

„Čega se, dakle sećati? Ja mislim, da najjednostavniji odgovor glasi - mora se misliti, kako se misliti ne može, naučiti izgovoriti neizgovorljivo i pokušati sebi predstaviti što se predstaviti ne može.“³⁷

Svako „ja“ povezano je sa nekim „mi“ koje mu obezbeđuje važne osnove identiteta. Neka članstva su nezavisna od izbora (porodica), neka su prinudna (služenje vojnog roka), neka su prema sposobnostima ili interesovanju. Pojedina su članstva formalna, druga neformalna i po prirodi kraćeg trajanja. Zato pamćenje pojedinca obuhvata više od ličnog iskustva.³⁸

Često se tvrdi da je prošlost konstrukcija ne činjenica, već mitova koji služe interesima određenog društva.³⁹ U svakodnevnom životu ima mnogo slika prošlosti, a unutar njega dominira slika vladajuće većine. Ko pamti i zašto dovodi nas do suštine - nije toliko važno šta nam to govore ostaci prošlosti, već *kako ćemo ih interpretirati*.⁴⁰

Dok su se psiholozi kroz istoriju bavili proučavanjem sećanja pojedinaca, dotle su istoričari, sociolozi i antropolozi izučavali *propisano* sećanje. Psihologija se i danas bavi ličnom motivacijom koja bira sadržaje i konzervira sećanje što pojedinca vezuje za prošlost, dok sociologiju zanimaju interesi grupe koji nameću selektivno sećanje.

Postoji uvaženo mišljenje među istraživačima da je pojam kolektivnog pamćenja uveo Moris Albvaš, želeći da obeleži dugotrajno pamćenje grupe, koje se stvara i održava simboličkim znacima i memorijalnim praksama. Takvo pamćenje nije statično, jer se i potrebe grupe menjaju vremenom i nije usmereno ka pronalaženju istine, već tražeći korene u prošlosti, učvršćuje identitet same grupe. Kada taj grupni okvir nestane, nastaje zaborav.

35 Ibid., 5.

36 Ibid., 10.

37 Folkhard Knige i Norbert Fraj, *prir. Posedećanje na zločine. Rasprava o genocidu i ubistvu naroda* (Novi Sad - Beograd: Platoneum - Savez jevrejskih opština Srbije, 2011), 39.

38 Asman, *Duga senka prošlosti*, 19-21.

39 Confino, „Collective Memory and Cultural History: Problems of Method,“ 1387 - 1403. Drugim rečima: „We have to distinguish between memory as a heuristic device and memory as part of the mental equipment of a society of an age. It is not always clear whether memory is used as an imposed methodological tool to analyze how a given society constructed a past (similar to using class to understand seventeenth century Europe) or whether memory was indeed a contemporary metaphor to understand past (like class in 20th cent. Europe).“

40 Asman, *Kultura pamćenja*, 6-10.

Kolektivno pamćenje čini niz obrazaca i sadržaja koje ljudi uče, tumače, menjaju kako bi ih ugradili u sopstveni identitet. Iako je pamćenje individualni čin, ono je društveno organizovano i posredovano. Isti događaj će više ljudi različito videti i tumačiti. Zato kolektivno pamćenje ne predstavlja sumu pojedinačnih, već je izraz potreba neke grupe, u određenom trenutku i konstituise se u stalnoj napetosti između privatnih i službene politike sećanja.⁴¹ Jan Asman je izdvojio dve vrste kolektivnog pamćenja - komunikativno, koje se usmeno prenosi i tako obuhvata najviše tri generacije i institucionalizovano kulturno pamćenje - u vidu spomenika, muzeja, praznika i slično.

Suzan Zontag (Susan Sontag) smatra da je kolektivno pamćenje fikcija, odnosno da ono ne počiva na sećanju, već na dogovoru. Ona umesto kolektivnog pamćenja koristi termin *ideologije*. Ideologije se sastoje od skladišta sugestivnih slika koje utiču na verovanja, osećanja i mišljenja ljudi i usmeravaju ih.⁴² Kolektivno pamćenje, odnosno političko ili nacionalno, događaje vidi iz jedne zainteresovane perspektive, ne trpi višeznačnost i događaje redukuje na mitske arhetipove, kaže Piter Novik (Peter Novick). U takvom pamćenju mentalne slike postaju ikone, a priče mitovi čija je glavna funkcija ubedljivost.⁴³

Istoriju kolektivnog pamćenja u antici obeležava dominacija usmenog pamćenja nad pisanim. U srednjem veku se za prevlast usmeno bori sa pisanim, da bi, zahvaljujući pojavi štamparstva prevlast dobilo pismeno pamćenje. Njega danas polako istiskuje ekspanzija vizuelno-elektronskog pamćenja, a šta je sledeće ne možemo ni da nagađamo.⁴⁴

2.4. Zaboravljanje

„Tko sjećanjem želi dostići pravednost, time nužno stavlja na kocku socijalni mir, a čiji je uspjeh, kako nas uči povijest, uvijek utemeljen u zaboravu.“

Kristijan Majer

Kao obrnuti postupak od pamćenja, zaboravljanje je proces tokom koga se privremeno ili trajno gubi ono što je bilo zapamćeno. I ono je, poput pamćenja, veoma složeno. Različite nauke i discipline drugačije definišu značenja i vrednosti zaborava. Tako psihologija zaboravljanje tumači kao potiskivanje negativnih iskustava dok ona definitivno ne nestanu, a psihoanaliza ga vidi kao zaštitni mehanizam.

Obično, kada se govori o kulturi sećanja, pamćenje se posmatra kao vrlina, a zaboravljanje kao propust. Međutim, ima istraživača koji se s tim ne bi složili. U svojoj knjizi *Das Gebot zu vergessen und die Unabweisbarkeit des Erinnerns: Vom*

41 Ibid., 32.

42 Asman, Duga senka prošlosti, 30-31.

43 Ibid., 43.

44 Ibid., 12.

öffentlichen Umgang mit schlimmer Vergangenheit Kristijan Majer (Christian Meier) smatra da je zapravo zaborav kulturna tekovina, a da je sećanje važno samo u ekstremnim situacijama (primera radi, Aušvic). Ova studija se bavi genezom i posledicama građanskih ratova, počevši od Stare Grčke i Atine, pa sve do najnovijeg doba. Majerova teza je da sećanje, iako se uvek predstavlja kao sredstvo koje onemogućava ponavljanje nasilja, zapravo raspiruje negativnu energiju u glavama učesnika.⁴⁵ U tom smislu, ako sećanje sadrži mržnju i osvetu, zaboravljanje može da miri sukobljene strane i da pomogne reintegraciji društva u celini. Naravno, država ne može da utiče na lična sećanja svojih građana, ali može da ih u javnom diskursu ignoriše ili da ih iz njega „izbriše“. Kao primer dobre prakse, Majer navodi primirje u atinskom polisu, nakon Peloponeskog rata. U Staroj Grčkoj je čak postojala i reč za takav vid zaboravljanja - *mnēsikakein* - što bukvalno znači sećati se lošeg, a u to doba je predstavljala čin javne cenzure zarad opšteg dobra.⁴⁶

Maksima „zaboraviti i oprostiti“, odnosno „*perpetua oblivio et amnestia*“, ponavljala se i kasnije kroz istoriju. No, Majer nije bio pionir u takvim shvatanjima. Naime, ostalo je zabeleženo da se čak i Čerčil (Winston Churchill) zalagao za to da se Nemcima i onima koji su saradivali sa Silama osovine ne prebacuje dugo njihova prošlost. Pošto su sprovedene zakonske procedure i sankcije u vezi sa Nirnberškim procesom, Čerčil je predlagao kraj obračunavanja:

„Svi mi moramo okrenuti leđa strahotama prošlosti. Moramo gledati u budućnost. Ne možemo dopustiti u narednim godinama biti uvučeni u mržnju i osvetu koje su nastale iz rana prošlosti.

Ako Evropa treba biti spašena od beskonačne nesreće i neopozive propasti, moramo je utemeljiti u činu vere u evropsku porodicu i činu zaborava svih zločina i grešaka prošlosti.“⁴⁷

Konsenzus politike zaborava su nakon rata prihvatili i De Gol (Charles de Gaulle) i Adenauer (Konrad Adenauer), zajedničkim paradama i komemoracijama.

Sa Majerom se donekle slaže i Alaida Asman, međutim ona smatra da se taj princip ne može primeniti na ratove osamdesetih i devedesetih, jer je reč i jednom novom mirovnom modelu.

„Pod tim novim modelom oba su pola pravde (ili sjećanja) i mira (ili zaborava) najtješnje jedan s drugim ukrštena. Pritom mislim na povjerenstva za istinu i pomirenje (Truth and Reconciliation Commissions), koja kao prvi korak k miru osiguravaju prorađivanje nasilne prošlosti i priznanje njezinih žrtava.“⁴⁸

Takve komisije u tranzicionim društvima predstavljaju političke rituale priznavanja žrtava i pokajanja, čiji je cilj da se olakša osećaj krivice i da se traumatična prošlost konačno prepusti istoriji, gde joj je mesto.

Pol Konetron je u svojim studijama razlučio sedam tipova zaboravljanja - represivno brisanje, preskriptivno

45 Analizirajući tekovine Prvog svetskog rata i suprotna postupanja u odnosu na davnašnje Atinjane, Majer je pokušao da dokaže da je svest o činjenju nepravde u nemačkom narodu mobilisala agresivnost i oterala ih u Drugi svetski rat. Videti: Christian Meier, *Das Gebot zu vergessen und die Unabweisbarkeit des Erinnerns: Vom öffentlichen Umgang mit schlimmer Vergangenheit* (München: Siedler Verlag, 2010).

46 Aleida Assmann, „Transformativna snaga sjećanja,“ u *Opasna sjećanja i pomirenje. Kontekstualna promišljanja o religiji u postkonfliktnom društvu*, ured. Srđan Sremac, Zoran Grozdanov i Nikola Knežević (Rijeka: Ex Libris, 2011), 195-215. Upor: Christian Meier, *Das Gebot zu vergessen und die Unabweisbarkeit des Erinnerns: Vom öffentlichen Umgang mit schlimmer Vergangenheit* (München: Siedler Verlag, 2010).

47 Prema: Assmann, „Transformativna snaga sjećanja,“ 195-215.

48 Ibid., 206.

(propisano) zaboravljanje, zaboravljanje radi formiranja novog identiteta, strukturalnu amneziju, zaboravljanje kao anuliranje, zaboravljanje kao planirano zastarevanje, zaboravljanje kao ponižavajuća tišinu.⁴⁹ Zaborav kao represivno brisanje se u svojoj najbrutalnijoj formi pojavljuje u istoriji totalitarnih režima, iako im istorijski prethodi. *Damnatio memoriae*, odnosno brisanje iz pamćenja, pominje se još u Rimskom pravu kao kazna koja se primenjuje na vladara i druge moćnike, koji su posthumno proglašavani za državne neprijatelje, te su njihove slike, statue i ostali tragovi uništavani. Slično je bilo i tokom francuske revolucije. Represivno brisanje se često koristi kada dolazi do raskida s prošlošću, što je, primera radi, bila i strategija engleskog Parlamenta u 17. veku.⁵⁰

Konerton pravi paralelu s muzejskim postavkama, pa tako ističe da su u Velikoj hali Metropolitena vidljiva samo dela zapadne umetnosti, dok su orijentalna i ona koja nisu u skladu sa zapadnjačkom tradicijom, pa čak i srednjovekovna, skrajnuta.⁵¹ U prilog važnosti zaborava ide čak i manifest futurista, koji su zastupali uslovno rečeno represivno brisanje, u želji da oslobode Italiju od velikog broja muzeja.⁵²

Preskriptivno zaboravljanje je, kao i ono brisanjem, propisano od strane države. Međutim, za razliku od njega, veruje se da je u interesu svih uključenih strana. Gore smo pomenuli da su prototip ovog zaboravljanja dali antički Grci, koji su time želeli da zaustave beskrajn lanac osveta koji je u njihovom društvu postojao. Poznat je i primer Vestfalskog mira, kojim je završen tridesetogodišnji rat, a i objava Čarlsa II o opštem pomilovanju, obeštećenju i zaboravu, kada je napustio engleski presto.⁵³

Zaboravljanje koje nastaje prilikom formiranja novog identiteta deo je procesa u kojem nova sećanja prećutno potiskuju stara, naročito ona bliska. Strukturalna amnezija podrazumeva da se čovek seća samo onoga što mu se čini društveno važnim, a može biti i rezultat deficita informacija. S druge strane, zaboravljanje kao anuliranje je posledica suficita informacija. Zaboravljanje kao planirano zastarevanje Konerton definiše kao nešto što je ugrađeno u kapitalistički sistem konzumerizma, u kojem sve ima rok trajanja. Zaboravljanje kao ponižavajuća tišina nije primarno politički determinisano. Ono je rasprostranjeno u civilnom društvu i posledica je kolektivne sramote i želje za zaboravljanjem, mada je nekad i efekat samog zaborava.

U govoru o naciji, Ernest Renan (Ernest Renan) kaže da je suština nacije u tome što nju čini grupa ljudi kojima su mnoge stvari zajedničke, a koji su mnogo toga zajedno i zaboravili.⁵⁴ Kao što Asmanova dalje navodi, za Ničea bez

49 Paul Connerton, „Seven types of forgetting,” *Memory Studies* vol. 1 no. 1 (2008): 59.

50 *Ibid.*, 61.

51 *Ibid.*, 62.

52 „Mi ćemo uništiti muzeje, knjižnice, akademije svih vrsta, borit ćemo se protiv moralizma, feminizma, svakog oportunističkog ili utilitarnog kukavičluka.“

<http://www.cyberkuhinja.com/kitchenmedialab/download/activism/all.manifestos/FUTURISTICKI.MANIFEST.txt>, pristupljeno 24. 10. 2014.

53 Connerton, „Seven types of forgetting,” 63.

54 Prema: Asman, *Duga senka prošlosti*, 128.

zaborava ne postoji ni život, ni sreća, ni budućnost, ni savest. Robert Bevan je pisao da ako prihvatimo Frojdovo stanovište da ništa nije istinski zaboravljeno, već je samo potisnuto, onda moramo da se borimo protiv prisilne represije koja nastaje manipulacijom podataka, ukoliko želimo da imamo slobodu da pamtimo ili odbacujemo naša sećanja dobrovoljno.⁵⁵

Razmatranje zaboravljanja nikako ne bi bilo potpuno bez uključivanja stavova i ideja francuskog hermeneutičara Pola Rikera (Paul Ricoeur). Pod geslom da istorija ne vrednuje jednako svaki trag, niti ga čuva, Riker izdvaja, a Kuljić prenosi, dva vida zaborava - duboki, neopozivi zaborav, koji podrazumeva brisanje traga ili *zaborav osnova i izvornog smisla*, kao i *selektivni zaborav* kada se izostavljaju detalji čime se omogućava drugačija priča. Logično, što je institucionalno ignorisanje ili prekrajanje prošlosti prisutnije, to je i lični zaborav snažniji. Čak i kada dešavanje ostane u svesti pojedinca, institucionalna amnezija ga postepeno neutrališe.⁵⁶

2.5. Komemoracija

„Izgubljeno značenje smrti i traume, upisano u spomeniku, ne samo da evocira vremenski anakronizam današnjeg spomenika, već i anakronizam osobne patnje, čineći da spomenik ispunjen sadržajem postaje prazan kenotaf, mjesto za ovozemaljsko ritualiziranje preminule osobe, ali lišen slike traumatiziranog tijela koje mu je bilo simbolička pertinencija u vrijeme konsenzualne interpretacijske kulture. Disonantnost spomenika socijalizma koje smo danas svjedoci, dakle, počiva na dvama problemima - ništenju vremena i ništenju traume/sadržaja koji su im imanentni. Istovremeno, njihovo zaostajanje u javnom prostoru, svojevrsna tromost prostora i njegovih sadržaja, „zaleđenost“ u trajnoj materijalnoj formi omogućava da se vratimo načinima na koje subjekti, kao dijelovi kolektivne kulture, postaju unutar nekog prostora, odnosno načinima na koje prostor postaje po njegovim subjektima.“⁵⁷

Komemoracija je čin odavanja pošte ili sećanja na nekog ili nešto, kroz ceremoniju ili podizanje spomenika. obraćajući se u nečije ime posmatračima, umetnici stvaraju različite efemerne ili trajne komemorativne objekte, predmete i umetnička dela, s namerom da od njih načine kolektivne simbole. Ovakav vid sećanja se, takođe, dešava i na privatnom, intimnom nivou, kroz čuvanje fotografija i drugih stvari preminulih.⁵⁸

U engleskom jeziku postoje dve reči - komemoracija i (s)pomen ili obeležavanje (*commemoration, remembrance*) - i obe se koriste kada govorimo o pamćenju prošlosti. Mala je razlika između njih. Dok se komemoracija primarno odnosi na čin sećanja nečega, dotle je spomen intimno povezan s predmetom, sadržajem koji se pamti. U tom smislu je

55 Robert Bevan, *The Destruction of Memory. Architecture at War* (London: Reaktion Books, 2006), 210.

56 Kuljić, *Kultura sećanja*, 34.

57 Sanja Potkonjak i Tomislav Pletenac, „Kada spomenici ožive - 'Umjetnost sjećanja' u javnom prostoru,“ *Stud. ethnol. Croat*, vol. 23 (2011): 10.

58 Jay Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History* (Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare) (Cambridge and New York: Cambridge University Press, 1995), 50-51.

komemoracija više javni događaj u odnosu na spomen. To znači da je komemoracija zajedničko sećanje, dok je spomen privatna stvar. Džej Vinter je to ovako objasnio:

„...kolektivno sećanje (remembrance) kao ishod delanja, kao proizvod pojedinaca i grupa koje postupaju ne po nalogu države ili bilo kojih njenih podružnih organizacija već zato što osećaju da moraju da se oglase.“⁵⁹

Ako bi trebalo da pomenemo neku od brojnih podela u razvoju komemorativnih aktivnosti, svakako bismo istakli onu koju je dao Džon Gilis. On je, naime, odredio tri njene faze: *prenacionalnu* (pre kraja 17. veka), *nacionalnu* (od vremena Američke i Francuske revolucije do šezdesetih godina 20. veka) i *postnacionalnu* (koja isključuje savremena ispoljavanja nacionalizma, u vreme proklamovanja nadnacionalnih ideologija).⁶⁰

Iako definicija deluje jednostavno, na sam čin komemorisanja utiče mnogo faktora. Počevši od toga šta ga definiše, koje su njegove osobine, kako odlučujemo ko ili šta zaslužuje tu vrstu odavanja počasti, preko odgovora na dilemu da li je mesto komemorativnoj umetnosti, odnosno nekim vidovima spomenika, u javnim prostorima, muzejima ili pak domovima.⁶¹ Dalje, ne možemo da zanemarimo ni to koji je uticaj *mesta* na čin sećanja i da li su *trajne forme* poput statua prikladnije u odnosu na *privremene instalacije*, a odgovori na sva ova pitanja moraju da se uzmu u obzir da bi ovakav vid čuvanja sećanja bio efektan.

Kao sećanje koje se uz pomoć godišnjica periodično stabilizovalo, komemorativne aktivnosti se mogu preneti na proizvoljan broj nosilaca i proširiti na neodređeno dugo vreme.

„Svi obredi su repetitivni, a ponavljanje podrazumeva automatski kontinuitet s prošlošću. Ali, postoji distinktivna klasa obreda koji imaju unatrag usmeren kalendarski karakter“, pisao je Konerton.⁶²

Uloga godišnjica, prema Alaidi Asman, ima tri funkcije. Prva od njih podrazumeva interakciju i participaciju, druga je prilika za kolektivno „Mi insceniranje“, što daje prostor zamišljenim zajednicama da se prikažu s vremena na vreme. Treća je podsticaj na refleksiju. Pravilnim razmacima i ritualima, njihovo obeležavanje postaje mit.

Politizacija istorije počela je istoriografskim publikacijama, te se tako dotakla i komemorativnih aktivnosti. Komemorativne aktivnosti su po svojoj definiciji društvene i političke, jer uključuju pojedinačna i grupna sećanja, čiji rezultati se mogu pojaviti kao sporazumni, a u stvari su proizvod dugotrajnog procesa borbe, takmičenja, a negde i uništenja.⁶³ Iako su akteri komemoracije najčešće zainteresovani pojedinci i grupe, a država, kao branitelj zvanične političke misli često po strani, kada se uključi (država) uvek je (komemoracija) zavisna od okolnosti. Jer kada država slavi i obeležava neke važne događaje ili datume, to uglavnom čini na način koji ima malo veze sa samim događajem, a

59 Jay Winter, prema Hajke Karge, Sećanje u kamenu - okamenjeno sećanje?, 9.

60 Gillis, Commemorations: The Politics of National Identity, 3-27.

61 O spomeniku kao dokumentu koji ima komemorativno svojstvo pogledati šta kaže Rigel u poglavlju 7.1, na strani 74.

62 Connerton, How Societies Remember, 45.

63 Gillis, ed. Commemorations: The Politics of National Identity, 5.

mного više sa aktuelnim društvenim previranjima. Ako kao primer uzmemo Neznanog junaka na Avali ili Meštrovićevog Pobjednika na Kalemegdanu, lako možemo da razlučimo da je reč o spomenicima koje svi vezuju za Beograd i u vezi sa kojima imaju neke lične asocijacije, a one dalje suštinski imaju malu konekciju sa onime što ti spomenici zaista predstavljaju. U tom smislu priroda *znanja o prošlosti* je podložnija politizaciji nego sama prošlost.

Pod politikama ratnog sećanja i komemoracije podrazumevamo mnogobrojna značenja koja se dobijaju kroz različite forme i prakse, kao i borbu da se neka sećanja ugrade kao centralna, na račun drugih, bilo marginalizovanih, bilo zaboravljenih.⁶⁴ Novija literatura o ratu i pamćenju donosi pitanje koliko se javne komemoracije mogu posmatrati kao sredstvo obraćanja individualnog iskustva ili patnje. Džej Vinter smatra da se previše pažnje pridaje stavovima i organizaciji države, a nedovoljno simboličkim obeležavanjima običnih ljudi.

S jedne strane teoretičari ističu politiku, s druge smrt i patnju, ali u realnosti se ta dva segmenta ne mogu jasno razdvojiti. *Politike* uvek uključuju tugovanje, kao što i reparacije, na primer, uključuju politiku. U tom smislu, rituali nacionalne identifikacije s jedne strane, i psihološki značaj komemoracije s druge, dve su glavne paradigme za ratno sećanje i ceremonije s njim u vezi.⁶⁵ Godišnjice koje dolaze posle traumatičnih događaja imaju složenu funkciju. One modeliraju traumu kanališući tugu. Pored značenja koje se tiče prošlosti, one imaju i zadatak usmeren na budućnost. One stabilizuju sećanje posredstvom manje ili više pravilnih ponavljanja koja nude smisao i identitet, odnosno obavezuju sledeće generacije na određeni oblik postupanja u budućnosti.⁶⁶

Od individualnog do kolektivnog, nacionalnog pamćenja se dolazi učešćem u događajima, ritualima koji se odigravaju u posebno vreme na određenim mestima. Svaki praznik propisuje određene radnje. Tamo gde ne postoje simbolički obredi i individualne participacije koje vraćaju događaje prošlosti u sadašnjost, kolektivno pamćenje je slabo.

2.6. Kako pamtiti zlodela?

„Sudsko gonjenje i kažnjavanje je svakako nezaobilazna pretpostavka za obračun sa zločinima, ali je takođe neosporno da u slučaju brojčano neizmerljivog ubistva preostaje izvestan juristički nesavladani deo koji traži drugačije, dopunske forme obrade. Moralni odgovor na takve transkriminalne zločine jeste ustanovljavanje opšteg i obaveznog sećanja čiji je nosilac čovečanstvo u celini. Zločini protiv čovečnosti takvog su karaktera da moraju ući u pamćenje čovečanstva.“⁶⁷

Trauma je, verovatno, najbolnije sećanje. Ona predstavlja urušavanje smisla kako istorijskog iskustva, tako

64 Timothy G. Ashplant, Graham Dawson, and Michele Roper, eds. *Commemorating War: The Politics of Memory* (New Brunswick: Transaction Publishers, 2004), XI.

65 Ibid., 3-7.

66 Asman, *Duga senka prošlosti*, 299.

67 Ibid., 93.

i svesti, te ju je praktično nemoguće objasniti postojećim saznanjima ili sistemima tumačenja. Žrtve, posmatrači i počinioči, logično, različito pamte zločine. Prvi memorišu kako bi se zaštitili i oporavili, drugi da bi odali počast i pomogli u sprečavanju ponavljanja zlodela, a treći da bi se pokajali i popravili. Pa ipak, dok žrtve ponekad pamte radi gajenja mržnje i traženja osvete, počinioči veoma često žele da izbrišu sopstvenu krivicu i odgovornost.⁶⁸ U povesti smo dosad nailazili na dva glavna načina odbacivanja krivice. Primarni je svakako *opravdanje*, koji nam je poznat još iz Svetog pisma.⁶⁹ Drugi model jeste *potiskivanje*, koje Alaida Asman razlaže na pet kategorija - *izjednačavanje* (krivica se izjednačava s krivicom drugog i tako praktično matematički anulira), *eksternalizaciju* (prebacivanje krivice na drugoga), *brisanje*, *ćutanje* i *krivotvorenje*.⁷⁰

Lako je biti ponosan na patnje, ali je mnogo teže priznati krivicu. I zato kada govorimo o pamćenju zločina, nije dovoljno samo da ih ne zaboravimo, već je neophodno da ih *pamtimo ispravno*. Preciznije:

„Tko god ne bude ispravno pamtio pogoršat će vlastitu infekciju te zaraziti druge samim činom pamćenja”.

Ove reči izgovorio je Rihard fon Vajceker (Richard von Weizsäcker) 1985. godine, u Nemačkom saveznom parlamentu.⁷¹ Tvrdnjom da je pogrešno pamćenje zapravo gore od pamćenja zala uopšte, te da takvim postupkom i sami činimo zlodelo, Miroslav Volf otišao je, čini se, nekoliko koraka dalje.

No *ko* i *kako* treba da se seća? Odgovor na pitanje *ko* možemo da potražimo razmatrajući vizure pobednika i gubitnika, počinilaca i žrtava, svedoka i istorijskog konteksta, politike i morala. Međutim, kada se zapitamo *kako*, situacija se dodatno usložnjava, a donekle je možemo razlučiti kroz pojmove traume, tugovanja, ćutanja, zaborava. Neki od njih pamćenje podržavaju, a neki blokiraju. Činjenica, ipak, ostaje da se u takvim okolnostima ljudi ne sećaju sami, već i uz pomoć sećanja drugih ljudi. Više puta smo napomenuli da je pamćenje dinamično i da je zavisno od kulturnih okvira, moralnog senzibiliteta i zahteva sadašnjice. Piter Burk (Peter Burke) to naziva „šemom pamćenja“, što će reći da je reč o tendenciji kojom se pamti ili prezentuje jedan događaj pomoću drugog.⁷² Budući da pamćenje nepočinstava ne odstupa od takvog šablona, neke pravilnosti je moguće uočiti. Pošto su u sećanju ratovi uzvišeniji od mira, računica je prosta - svaka ratna priča ima neuravnotežen odnos dobra i zla, u kojem smo pozitivni uvek *mi*, a negativni junaci su *drugi*.

Razlikovanje sećanja i argumenata, te zabrana izjednačavanja krivice, predstavljaju, uslovno rečeno, pravila kolektivnog pamćenja. Dok uvezivanje sećanja i argumenata vodi instrumentalizaciji i politizaciji sećanja, dotle izjednačavanje vodi relativizaciji vlastite krivice i borbi za priznavanje sopstvene patnje. U tom smislu, put ka suočavanju

68 Miroslav Volf, „Kako ispravno pamtiti zlodjela,“ u *Opasna sjećanja i pomirenje. Kontekstualna promišljanja o religiji u postkonfliktnom društvu*, ured. Srđan Sremac, Zoran Grozdanov i Nikola Knežević (Rijeka: Ex Libris, 2011), 18.

69 Kain je na pitanje gde mu je brat Avelj odgovorio - zar sam ja čuvar brata svojega?

70 Assmann, „Transformativna snaga sjećanja,“ 200-213.

71 Prema: Volf, „Kako ispravno pamtiti zlodjela,“ 22.

72 Ashplant, Dawson, and Roper, eds. *Commemorating War: The Politics of Memory*, 34.

sa prošlošću kreće se od sećanja koja razdvajaju do zajedničkih sećanja, odnosno od sećanja na vlastitu krivicu, do priznavanja patnje drugog. Da bi se to uspešno sprovedo, neophodno je uvrstiti šire kontekste, a okvir za to daje kolektivno pamćenje.⁷³

Još je Hegel u „Filozofiji istorije“ pisao da istorija počiva na konfliktu, a ne na harmoniji. Razlog za to što su sukobi pokretači istorije možda možemo da pripišemo emocijama, jer ratovi izazivaju osećanja osvete i ponosa, koja se veoma lako instrumentalizuju.⁷⁴ Međutim, javna kultura sećanja na traumatične događaje ne nastaje odmah. Nekada prođe 15, nekada 30 godina. Negde se nikada ne uspostavi. Dobar primer za to može da bude sociološka uporedna studija američkih gradova. Naime, u Dalasu gde je ubijen Džon F. Kenedi ili u Memfisu, gde je ubijen Martin Luter King, nijedna škola niti ulica nisu nazvane njihovim imenima veoma dugo, a tek posle 30 godina su formirali muzeje posvećene ovim događajima.⁷⁵

Govoriti o negativnom sećanju, piše Rajnhart Koselek (Reinhart Koselleck), ambivalentno je jer se odnosi ili na sadržaj ili ga odbija, potiskuje i tako prepušta zaboravu. Negativna sećanja, oličena kroz memorijalna mesta, uvek su služila odbacivanju prokletstva zlih dela. Pa ipak, navodi dalje, negativna sećanja mogu da se preobrazu u pozitivna ukoliko je to politički potrebno. Na primer, najveći britanski poraz kod Dardanela je nacionalni praznik. U tom smislu, karakteristično je za sva krvoprolića, da se ona ocenjuju merilom neke moguće ili zamišljene pravde.⁷⁶

Proučavanje pamćenja neželjenog nasleđa je povezano sa oficijelnom orkestracijom i organizovanjem ceremonijala i fizičkih podsetnika, i sa šemama uključivanja ili isključivanja onoga što određuje koji aspekti kolektivnog i individualnog iskustva su priznati i prihvaćeni za javno evociranje i komemoraciju.

Postojanje prošlih nepravdi i kontinuirano njihovo pamćenje pokreće pitanje ispravljanja nepravde. Budući da su te nepravde iz prošlosti oblikovale strukturu društva, jer je, primera radi na taj način ostvarena njegova nezavisnost, postavlja se pitanje kako onda ispraviti nepravde? Koja je krivična odgovornost i koje su obaveze onih koji su to učinili? Da li bi društvo bilo gore da nisu? Koliko duboko treba posegnuti u prošlost?⁷⁷

73 Asman, Duga senka prošlosti, 3 47-353.

74 Videti: Fridrih Hegel, Filozofija istorije (Beograd: Fedon, 2006).

75 Asman, Duga senka prošlosti, 28.

76 Knige i Fraj, prir. Posvećanje na zločine. Rasprava o genocidu i ubistvu naroda, 32-33.

77 Više u: Connerton, How societies remember (Cambridge: Cambridge University Press, 1989).

2.7. Nacija i zamišljene tradicije zajednice

Od buđenja nacionalne svesti i formiranja nacionalnih država, nacija je postala glavna zajednica pamćenja. Nacionalno pamćenje dele ljudi koji nikad nisu ni čuli jedni za druge, ali koji smatraju da imaju zajedničku istoriju. To nije čudno, s obzirom na to da je *kontinuitet* svake vrste okosnica održive budućnosti. Koristeći upotrebljivu prošlost, nacija i njeni protagonisti stvaraju istoriju i sudbinu zajednice. Međutim, nacije nisu samo zajednice pamćenja istih sadržaja, već njihove pripadnike vezuje i to što zaboravljaju slične stvari.⁷⁸

Imaginarne zajednice (*Imagined Communities*) je izraz koji se pripisuje Benediktu Andersonu, a u vezi je sa njegovom definicijom nacije. Naime, on naciju vidi kao zamišljenu političku zajednicu, koja je i zatvorena i suverena.⁷⁹ Ona je *zamišljena*, budući da čak i pripadnici najmanje brojne nacije nikada neće znati većinu njenih članova, niti će ih sresti ili makar čuti za njih. Uprkos tome, u glavama svih njenih članova oni žive u nekakvom jedinstvu. Te zajednice se ne razlikuju po njihovoj izvornosti, već po načinu na koji su zamišljene. Andersonove nacije su *ograničene*, jer čak i najveće od njih, koje možda okupljaju i milijardu članova, imaju konačne granice, iza kojih se nalaze neke druge nacije. Zamišljene su kao *suverene*, jer je koncept rođen u doba u kojem su prosvetiteljstvo i revolucija uništavali legitimitet božanskog vođenja i dinastičke hijerarhije. Konačno, zamišljene su kao *zajednice*, jer su uprkos nejednakosti i eksploataciji koja može da prevlada u svakoj, nacije uvek doživljavane kao duboko horizontalno drugarstvo. To bratstvo, zapravo, omogućava da mnogi umru za jednu tako ograničenu ideju. Šta u novijoj istoriji generiše takvu kolosalnu žrtvu? Anderson veruje kulturni koreni nacionalizma. A potpomažu je spomenici neznanim junacima, evocirajući žrtvu koja onda legitimno može da se traži i od građana zarad pripadanja.⁸⁰

Hobsbom (Eric Hobsbawm) i Terens Rejndžer (Terence Ranger), urednici izdanja *Izmišljanje tradicije* (*The Invention of Tradition*), ispituju ulogu koju imaju verzija prošlosti i kontinuitet između prošlosti i sadašnjosti u uspostavljanju društvene kohezije, legitimizacije autoriteta i socijalizacije populacije u zajedničku kulturu u modernim društvima. Drugim rečima, izmišljene tradicije ispituju brojne načine i kontekste na koje ih države i vladajuće elite koriste da bi oblikovale kolektivno pamćenje i uključivanje pojedinaca u uspostavljeni društveni red.⁸¹

Hobsbomovo stanovište je da su izmišljene tradicije relevantne za analizu nacije, kroz povezane fenomene: nacionalizam, nacionalnu državu, nacionalne simbole, istorije i ostalo. On je u uvodu pomenute knjige obznanio da nacionalizam ne može da se razume, osim ako se ne analizira odozdo, odnosno u kontekstu pretpostavki, nada, potreba,

78 Ibid., 52.

79 Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London: Verso, 1983), 5.

80 Ashplant, Dawson, and Roper, eds. *Commemorating War: The Politics of Memory*, 8-9.

81 Videti: Eric Hobsbawm and Terence Ranger, eds. *The Inventions of Tradition* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012).

žudnji. U regionima etničkog konflikta takve šeme sežu daleko u istorijsku prošlost. Tako se povlače linije i paralele između prošlosti i sadašnjosti, a za shvatanje je obavezan lokalni pristup i uzimanje u obzir psihološkog aspekta.

Ako te stavove povežemo sa Andersonom i *imaginarnim zajednicama* - koji naciju vidi kao *kolektivnost* definisanu kroz zamišljanje sebe same i identiteta onih koji joj pripadaju - shvatamo da se živi povezuju s mrtvima koji su pripadnici iste zajednice, čime obezbeđuju nacionalni kontinuitet.

2.8. Pomirenje istorija. Realnost ili utopija?

„Da li istorija kao nauka treba uopće imati neku ulogu u procesu pomirenja u regiji? I kakvu ulogu? Pretpostavka od koje polazimo je da svi mi moramo raditi na građenju mira, i sudjelovati u procesu pomirenja. To je neka opća vrijednost. Međutim, proces pomirenja je jedna strana priče, a bavljenje istorijom kao naukom je druga strana priče. Dobar primjer za to je pitanje vezano za stogodišnjicu početka Prvog svjetskog rata, i ideje koje su postojale kod diplomata, naučnika i tako dalje, da se stogodišnjica ima obilježiti nizom manifestacija kojima se treba poslati poruka mira. Da li u tom procesu uključiti istoriju kao nauku i da li organizirati naučne skupove o tome, te da li naučne skupove, umjesto da ostanu tribina za otvoreni naučni dijalog, treba pretvoriti u neku tribinu koja treba da šalje poruke mira? Kako podržati ideju promoviranja mira, a sačuvati istoriju od uključivanja u neke trenutačne političke odnose, i organizirati makar jedan naučni skup koji neće biti opterećen potrebom da se sa njega šalju neke političke poruke? Pa čak ni poruka mira.“⁸²

„Istorija nije rekonstrukcija onoga što nam se desilo u raznim fazama našeg života, nego stalno poigravanje sa sećanjem na to. Pamćenje ima prioritet nad onim što je upamćeno. Treba razmišljati o prošlosti, a ne istraživati je.“⁸³

Istorija se ne skladišti samo u arhivama naučnih institucija, nego se inscenira i u hodočašćima, mimohodima, svečanim govorima, statuama i nacionalnim spomenicima. Tome treba dodati i festivale, muzeje, istorijske slike, narodne pesme. Svi ovi žanrovi stvaraju istorijske mitove. Kod takvog tumačenja istorije na delu nije istorijska svest istorijske nauke, nego živo sećanje savremenika.

„Istorija spomenika posebno dobro ilustruje šta zapravo znači stvoriti kolektivni identitet vezivanjem za zajedničku prošlost i obavezivanjem na zajedničko sećanje.“⁸⁴

Nema ničega spornog u stavu da vlast i pobednici pišu i kontrolišu istoriju, kako bi opravdali vlastite postupke. Iz toga, logično, proizlazi da onaj ko kontroliše „proizvodnju“ takvih informacija kontroliše i kulturu, a kulturna dominacija se uspostavlja preko tradicije, koja je uvek složenija od jednog istorijskog segmenta. To je uvek osmišljena određena

82 Adnan Hasanbegović, Marijana Stojčić, ured. Kako pomiriti (h)istorije (Sarajevo: CNA, 2014), 10.

83 Frenk Ankersmit prema Kuljić, Kultura sećanja, 53.

84 Alaida Asman, Rad na nacionalnom pamćenju (Beograd: Biblioteka XX vek, 2002), 52.

izabrana verzija prošlosti.⁸⁵

Vežu istorije i sećanja tumačili su i istraživali predstavnici različitih nauka i disciplina. Iako ne treba da ih oštro odvajamo, one se ipak razlikuju. Dok istorijska nauka tokom vremena mora praktično sama da produkuje promenu svojih tema i teza, dotle kolektivno pamćenje ima za cilj da obezbedi „*kontinuitet i istovetnost kolektivnog iskustva prošlosti*.“⁸⁶

Kako je to u svom članku „*Istorija i sećanje: antinomski par?*“ sažeo Enco Traverso, istorija i sećanje nastaju iz iste težnje i imaju isti cilj, a to je elaboracija prošlosti. Međutim, među njima dakako postoji hijerarhija. Jer istorija je naracija, odnosno pisanje o prošlosti po pravilima zanata, koje nastoji da odgovori na pitanja koje postavlja sećanje uz obaveznu distancu.⁸⁷ U tom shvatanju Traverso nije pionir. Ako se, prema njegovoj sugestiji, prisetimo Hegela, on je pisao da se istorija sastoji od samog događaja i priče o njemu. Zato samo narodi koji su sebi organizovali državu i obezbedili pisanu istoriju, poseduju sećanje.⁸⁸

Francuski sociolog Moris Albvaš je tvrdio da je svako pamćenje, čak i ono lično, društveni proces, koji oblikuju različite grupe (porodica, religija, prostor.) kojima individue pripadaju. U eseju „*Istorijsko pamćenje i kolektivno pamćenje*“, koji je objavljen nakon njegove smrti u koncentracionom logoru, Albvaš je napravio razliku između istorije i pamćenja. Istorija, prema njegovom shvatanju, teži univerzalnim, objektivnim istinama odvojenim od psihologije društvene grupe, dok „*svako kolektivno pamćenje zahteva podršku grupe omeđenu vremenom i prostorom*.“⁸⁹ Drugim rečima, naše stavove o prošlosti ne daju samo znanja već je to mnogo kompleksnije i predstavlja interakciju odnosa medija, turizma, tradicije, etnosa i tako dalje. Istorija počinje tamo gde se završava tradicija, jer bi u suprotnom među njima postojao kontinuitet. Kao što se danas smatra da je individualno pamćenje veoma selektivan, adaptabilan proces u rekonstrukciji prošlosti, koji oblikuju trenutne potrebe i kontekst, tako je i kolektivno pamćenje proizvod društvenih grupa i njihovih evoluirajućih karaktera i interesa.⁹⁰ Takođe, pamćenje ima intiman odnos prema sadašnjosti kroz pojedinačne i kolektivne činove sećanja. Istorija, s druge strane, hronološki razdvaja periode prošlosti kao jedinice koje su nastale na osnovu analize stručnjaka.

Njegov stav dalje je razvijao Pjer Nora, ističući da je sećanje apsolutno, dok istorija poznaje samo relativno. On je tvrdio da ima onoliko sećanja koliko ima grupa, a da istorija pripada svima i nikome. Pamćenje se bazira na konkretnim slikama, dok istorija sebe vezuje isključivo za vremenski kontinuitet, progres i odnos među stvarima /

85 Kuljić, Kultura sećanja, 138-139.

86 Karge, Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?, 11.

87 Enco Traverso, „Istorija i sećanje: antinomski par?“, Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–44. Priručnik za čitanje grada, ured. Rena Rädle i Milovan Pisarri (Beograd: Milan Radanović, 2013), 10.

88 Ibid.

89 „Every collective memory requires the support of a group delimited in space and time.“ Maurice Halbwachs, Historical Memory and Collective Memory <http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/classes/201/articles/80HalbwachsCollMemChap2.pdf>, 84. Pristupljeno 12. 1. 2015.

90 Kirk Savage, History, Memory, and Monuments: An Overview of the Scholarly Literature on Commemoration, <http://www.nps.gov/parkhistory/hisnps/npsthinking/savage.pdf>. Pristupljeno 10. 11. 2014.

događajima. Polazeći od ove konstatacije, Nora je zaključio da je odnos između ova dva fenomena zapravo odnos analize i rekonstrukcije sećanja po metodima društvenih nauka.⁹¹

Po Hobsbomu sećanje je privatno i nesigurno, dok je istorija javna i zbog toga repozitorijum istine. Ali, pošto pamćenje nije nužno privatno, ono može da se deli u javnosti kao otkrovenje istine.

Nenad Dimitrijević nudi podelu na tri tipa prošlosti. Prvi tip se odnosi na prošlost koja je prošla, u kojoj su delovi izgubili sugestivnost i smešteni su u istoriju. Drugi tip predstavlja prošlost koja je integrisana u kolektivno pamćenje, gde postoji aktivni segment prošlosti iz kojih danas crpimo relevantnost. Treći vid je nasleđe starog režima, u kojem se urušavanjem sistema menja i shvatanje odnosa prema prošlosti.⁹²

Sa pojavom nacionalnih država prošlost postaje politički važna, jer se kroz njenu glorifikaciju stvara nova slika nacionalnog jedinstva. To nije balkanski fenomen. Šta više, još od revolucija i Napoleona spomenička kultura dobija sve veći značaj, kao izraz pamćenja monumentalne državne prošlosti. Nedavno preminuli francuski istoričar i predstavnik škole Anala Žak Le Gof (Jacques Le Goff) primetio je, tvrdi Kuljić, da je, zahvaljujući porastu tehničkih mogućnosti da se institucionalizuje pamćenja u muzejima i arhivima, kao i jačanjem nacionalnih pokreta, 19. vek postao stoleće istorije.⁹³

Društveno pamćenje nije isto što i istorijska rekonstrukcija. Saznanje o svim ljudskim aktivnostima u prošlosti je moguće samo kroz znanje o njihovim *tragovima*. Ono čime istoričari barataju su tragovi, odnosno, *oznake* koje je neki fenomen ostavio za sobom. Oni ispituju dokaze i čak i kada prihvate nešto od prethodnika, oni to ne rade zato što ta izjava postoji i uzima se kao autoritet sama po sebi, već zato što zadovoljava istoričarev kriterijum za istorijskom istinom.⁹⁴ U tom smislu, istorijska rekonstrukcija ne zavisi od društvenog pamćenja. Memorija je život, a istorija rekonstrukcija. Kada bismo mogli da živimo u sećanju, ne bismo imali potrebu da pravimo mesta pamćenja.⁹⁵ *Mesta sećanja* potiču od ideje da ne postoji nešto što bi se mogao nazvati spontanim pamćenjem, nego da moramo ciljano da pravimo arhive, obeležavamo godišnjice, organizujemo proslave, jer se takve stvari više ne dešavaju prirodno.⁹⁶

91 Prema: Traverso, „Istorija i sećanje: antinomski par?“, 17.

92 Nenad Dimitrijević, „Kad padne režim: zašto je prošlost važna,“ Reč 73/19, 2005, 19.

93 Kuljić, *Kultura sećanja*, 21.

94 Connerton, *How Societies Remember*, 13.

95 Pierre Nora, „Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire,“ *Representations*, No. 26. (Spring, 1989): 8.

96 *Ibid.*, 12.

PROSTORI PAMĆENJA

„Pomisao da poseta istorijskim ostacima približava prošlost, obično je iluzija. Češće biva obratno. Prostor na kojem se nekad nalazio geto u Varšavi budio je, bar u meni, više osećanja nego Aušvic, baš zato što tu nije ostalo ništa. Prošlost je bila izbrisana. Sad su tu novi, jednolični stambeni blokovi i prljavi travnjaci. Skriven u garavom uglu, bio je spomenik Natana Rapoporta posvećen ustanku iz 1943. godine: bronzana skulptura okrenuta prema kamenim blokovima. (Blokovi koji bi trebalo da podsećaju na Zapadni zid u Jerusalimu, bili su planirani za drugačiju svrhu. Hitler je želeo da posluže za spomenik pobjedi u Berlinu.) Neko je na spomeniku nadrljao kukasti krst. Neko drugi bezuspešno pokušao da ga izbriše. Tu je bio čovek iz čijeg daha se osećala votka, koji je prodavao mape geta. Sa malog kasetofona puštao je izgrebane izraelske narodne pesme. U toj čamotinji, istorijski ostaci nisu sputavali maštu. Ovde se ono dogodilo. Čovek je tu mogao da zamisli, čak iako nije mogao da zamisli kako je bilo biti u svemu tome.“⁹⁷

3.1. Mesta u prostoru kao mesta u vremenu

Svaka površina na zemlji koja je ljudskog porekla može biti definisana rečju „mesto“. Bilo da se radi o naseobini, putu, rudniku ili groblju, dakle kako god da te prostorne koordinate nazovemo, podrazumeva se da se one razlikuju po vrsti, veličini i značaju. Upravo tim razlikama se meri opseg njihovog uticaja. Jer nije sve jedno da li je neko mesto status u društvu dobilo na osnovu strateškog položaja, prirodnih resursa ili, pak, jer se smatralo da ima isceliteljske moći.

Kada je mesto materijalna stvarnost, odnosno grad, teritorija ili spomenik koji se može lokalizovati, govorimo o njegovoj *stvarnoj topografiji*. U drugom slučaju baratamo simbolima, kulturnim proizvodima, zajedničkim praksama koje su potka kolektivnog imaginarijuma. Njima kreiramo *mentalnu topografiju*, koja nam je poznata onoliko koliko su nam dostupna dokumenta, kolektivna verovanja ili sećanja. Za razliku od realne topografije koja je egzaktna, budući da je određena

⁹⁷ Jan Buruma, Plata za krivicu - uspomene na rat u Nemačkoj i Japanu, (Beograd: Samizdat B92, 2002), 74.

merenjima, mentalna zavisi od porekla pojedinca, njegovog obrazovanja interesovanja i po svojoj prirodi prilično je subjektivna.⁹⁸

Slično tome, a opet nešto drugačije, razlaže Alaida Asman, uvodeći razliku između termina „prostor“ i „mesto“. Dok prostor može da se premerava i modelira, tvrdila je, mesta su konkretna i sadrže znanja o prošlosti. Drugim rečima, uz mesta idu i ljudske sudbine, iskustva, sećanja, a pojam prostora sadrži potencijal planiranja koji pokazuje budućnost.⁹⁹ Analogno, ono što je kod Asmanove „prostor“ zapravo je *realna topografija*, dok je pojam „mesta“ rezervisan za *mentalnu topografiju*. Naravno, ova podela nije striktna, već se termini dobrano prepliću. Posmatrano kroz prizmu politike, a iz pera Todora Kuljića, iskristalisao se stav da su geografska mesta uvek nužna dopuna „mita o vođi“ kao utemeljivaču države i nacije, te „mita o kontinuiranom nacionalnom identitetu“ i „kontinuiranim nacionalnim bitkama“ za slobodu i oslobađanje od neprijatelja.¹⁰⁰

Kako bi istražio francuski identitet, Pjer Nora je upotrebio izraz „*lieux de memoire*“, označavajući njime memorijske podloge i kulturne reference sa identitetskom namenom. *Mesta sećanja* su, prema Nori, svaki značajan entitet bilo materijalne ili nematerijalne prirode koji će ljudskim delovanjem ili pod uticajem vremena postati simbolički element memorijalnog nasleđa bilo koje zajednice.¹⁰¹ To, dalje, znači da pamćenje nije efemerno, jer tamo gde je ono nestalo, ostaju mesta sećanja, koja pomažu grupi da se poveže sa sopstvenim korenima. Komemoracije, spomenici, institucije, kulturne prakse ili neki drugi pedagoški sadržaji, sve su to sada mesta sećanja čiji je zadatak da određenu prošlost prevedu u sadašnjost. Njih Krištof Pomijan (Krzysztof Pomian) naziva evokatorima, pošto postaju značajna tek kada ih pojedinci ili grupe (čije sećanje podržavaju) ponovo aktuelizuju.¹⁰² Takvo evociranje prošlosti se u prostoru događa posredstvom „*obezbeđivača trajanja*“, a u vremenu posredstvom „*obezbeđivača ponavljanja*“. Na taj način kolektivno i kulturno pamćenje, koji se protežu kroz generacije, mogu da postanu predmet individualnog sećanja.¹⁰³

Zato neretko imaju i političku funkciju, motivisanu građenjem nacionalne svesti i, posredno, jačanjem države. Postoje dva jasno odvojena modela memorijalnih aktivnosti u službi promocije države. Nekada se podržavaju određene vrste sećanja, kojima se obezbeđuju rituali memorijalizacije benignih tema, ali su ipak češći slučajevi izmišljanja tradicije, prepričavanja istorije, korišćenja nasleđa u svrhu sopstvenog legitimiteta. Ona služe bržem poimanju istorijskih pretpostavki i objašnjenja. Konerton to opisuje kao namerno izvrtanje kolektivnog pamćenja od strane države, a u cilju manipulacije. Na njega se nadovezuje i Erik Hobsbom, tvrdeći da su najbezočniji primeri izmišljanja prošlosti vezani

98 Stela Gervas i Fransoa Rose, ured. Mesta Evrope (Beograd: XX vek, 2010),41-47.

99 Asman, Duga senka prošlosti, 281.

100 Kuljić, Kultura sećanja, 118-119.

101 Nora, „Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire,“ 7-24.

102 Gervas i Rose, Mesta Evrope, 5-6.

103 Asman, Duga senka prošlosti, 281-282.

za nacionalističke države.¹⁰⁴ Ovdje treba dodati i da je obično grupno pamćenje manje važno od državnog, odnosno propisanog pamćenja, koje organizovano i dozirano, i uvek u sklopu nadmoći pamćenja elita nad pamćenjem naroda.¹⁰⁵

Ali, ne doteruju se samo slike prošlosti nego se i insceniraju mesta sećanja. Obeleženi prostor postaje mesto sećanja, odnosno, mesto značajne prošlosti za grupu, tek kada se unutar grupe dođe do zajedničke svesti da se za njene članove baš na tom mestu desilo nešto toliko značajno, što je neophodno razdvojiti od nevažnog i prolaznog određenim simboličnim porukama. Konsenzus, obično, podrazumeva da se takav prostor obeleži spomenikom sa natpisom koji podseća na žrtve, nadajući se neponavljanju. Tek praksom prisećanja, koja odlikuje komemoraciju, dolazi do povezivanja sadašnjosti sa prošlošću.

Najrasprostranjeniji primeri insceniranih mesta sećanja svakako su muzeji, koji različitim konstrukcijama pokušavaju da izazovu različita osećanja kod svojih posetilaca.¹⁰⁶ U njima se ostvaruje neraskidiva veza ličnog iskustva svedoka sa autentičnošću mesta. Sećanje postaje umetnički oblikovano, iako otuđeno, a živu istoriju zamenjuje posredovana. Posredovanoj istoriji, kao historiografskom postupku, institucionalizacija nameće planska, ali i spontana „iskrivljavanja“. Revidiranje prošlosti, ili čak njena ponovna izgradnja, imaju za cilj da kreiraju poželjno društvo novim generacijama.¹⁰⁷

Ne radi se samo o tome da je prošlost ostavila materijalne tragove svog postojanja na specifičnim lokacijama u sadašnjosti, niti je isključivo fizičko preživljavanje ono što modifikuje aktuelne procese sećanja. Mesta su u kontinuiranom stanju postajanja i taj proces je jedna od glavnih determinanti individualnog karaktera mesta. Tim trajnim procesom mesto prerasta u nešto više od pukog prostora. Slično, vrednost nekog prostora nije određena samo postojanjem artefakata, već lokacije često mogu da se vrednuju čak i bez ijednog materijalnog dokaza. U istoriji su poznati slučajevi sakralizacije gradova kroz pripisane im asocijacije, a neretko se sličan postupak dešavao u društvima čak i kada je nedostajala precizna lokacija nekog događaja.¹⁰⁸

104 Detaljnije kod: W. Logan and K. Reeves, eds. *Places Of Pain And Shame: Dealing With 'Difficult' Heritage* (London: Routledge, 2009).

105 Kuljić, *Kultura sećanja*, 119.

106 Laurajane Smith, *The Uses of Heritage* (London and New York: Routledge, 2006), 216.

107 Kuljić, *Kultura sećanja*, 123.

108 J. E. Tunbridge and Gregory John Ashworth, *Dissonant heritage: the management of the past as a resource in conflict* (Chichester: John Wiley, 1996), 24.

3.2. Istorijska spomen mesta i njihova interpretacija

Pejzaž Evrope je u velikoj meri obeležen istorijskim mestima masovnog stradanja, koja su, u odnosu na neutralna mesta sa spomenicima, višeslojna i višeznačna. Kroz topografsko učvršćivanje sećanja, ona ga čine autentičnim i istinitim samim svojim postojanjem. Tradicionalno, ona služe veličanju aktuelne sadašnjosti i uglavnom su usmerena na pamćenje pretrpljenih, ali ne i potisnutih zločina za koje treba preuzeti odgovornost.

Pišući o istorijskim reliktima iz kojih proizlazi mnemička energija, tvorac ikonološkog metoda i naučnik koji je pokušao da stvori sveobuhvatnu nauku o kulturi Abi Warburg (Aby Warburg) uveo je termin antejske magije traumatskih mesta.¹⁰⁹ To znači da, pored informativne vrednosti (koje poseduju i muzeji i druge institucije nevezane za određenu lokaciju), stvarna mesta određenih događaja imaju sposobnost da čulnim utiskom pojačaju doživljaj.¹¹⁰ To nije neobično, budući da su vizuelna iskustva mnogo upečatljivija od onih koja se stiču čitanjem i slušanjem. Pa ipak, ovakva mesta odlikuje određeni paradoks. Njihovim preoblikovanjem u spomen mesta i konzerviranjem zarad autentičnosti, zapravo nju neizbežno gubimo. Samim tim što se mesto čuva, neki se njegovi segmenti menjaju. Jer, primera radi, koncentracioni logor ne možemo da sačuvamo u njegovom fizičkom totalitetu i zato sve što je trošno mora da se menja. I u značenjskom smislu ovakvi prostori ne ostaju fiksirani. Protokom vremena, uloge i funkcije logora su se menjale. U nekima od njih su zatvarani kasnije zarobljenici. Dakle, ta su mesta i povesno slojevita i moraju da sadrže više poruka.¹¹¹

Jasno je da mesta nisu puna samo različitih vrsta znakova koji prenose simboličko značenje, već su ti znaci ono što čini razliku između dva određena mesta za svakog pojedinca. S obzirom na to da nije reč o apstraktnim simbolima u prostoru, ovakva mesta ne utiču na svakog isto, kao što ni iskustva i predznanja logoraša, članova njihovih porodica, istoričara ili đaka nisu identična. Svaki, dakle, posetilac na drugi način osmišljava mesto sećanja i povezuje vlastitu biografiju sa njim. Slično, u različitim povesnim periodima isto sećanje nije bilo niti podjednako važno niti politički upotrebljivo. Iako različite elite drugačije kreiraju vrednost istih mesta sećanja, to nije jedini uzrok. Naime, u raznim krizama, na različite načine, mesta sećanja se povezuju sa potrebama širih grupa i podležu masovnoj histeriji i aktivizmu. U oba slučaja, slika (o) prošlosti zavisi od interesa. Drugim rečima:

„Mesta sećanja su istorijske pozornice sa delom materijalnih ostataka koja povezuju opažljivu sadašnjost sa izmišljenom i osmišljenom prošlošću.“¹¹²

Pokušaji interpretacije događaja na mestima traume višestruko su komplikovani. Nekoliko je razloga za to. S jedne strane, mnogi masakri su se desili na prostorima koji su namerno nepristupačni, dok neka druga zlodela ili ne mogu

109 Prema grčkoj legendi, Antej je bio div čija je snaga dolazila iz kontakta sa zemljom. Herakle ga je savladao kada mu je onemogućio da dotakne tlo.

110 Prema: Asman, Duga senka prošlosti, 289.

111 Ibid., 290-292.

112 Kuljić, Kultura sećanja, 121.

da se lociraju ili su toliko rasprostranjena, da ne mogu da se vežu za jedinstven prostor. Uzmimo za primer holokaust. U njegovu memorijalizaciju uključeno je nebrojeno mnogo mesta - od onih stvarnih do simboličnih - što u mnogome otvara prostor za manipulisanje činjenicama. S druge strane, neka stvarna mesta zločina postoje i lako su dostupna, ali nemaju preživle artefakte ili atribute koji povezuju lokaciju sa događajem koji se komemoriše. U tim slučajevima interpretacija, pak, može da bude neefikasna, a rekonstrukcija teška, budući da je vrednost najkomplikovanije nadomestiti. Takođe, postoje primeri mnogih ruralnih mesta, koja danas liče na najfinije mirne pastoralne scene, a u prošlosti su bila mesta horora.

Problem predstavlja i turistička eksploatacija, odnosno motivacija posetilaca, zbog čega imamo situacije da su neki aspekti ljudske neprijatnosti preformulisani u zabavu, umesto u sramotu. Zamkovi, ratna polja, pa čak i logori mogu da postanu predmet rekreativnog puta i promovisani kao turistička atrakcija. Proticanje vremena uništava mnoge strahote, ostavljajući samo priču iz daleke prošlosti. Nije samo prolaznost vremena ono što omekša mesta zločina, već i to što posetioci teško mogu da ostvare ličnu vezu s nečim što im je vremenski toliko daleko. To dalje, postavlja mnoga pitanja, a kao najznačajnije nameće sledeće: ako je „izlečenje“ pitanje protoka vremena, koliko onda treba da prođe da bi zločin postao prihvatljiva „zabava“ i za koju grupu?¹¹³

Interpretaciju otežava i relativna trajnost vojnih artefakata, čime mesta bitaka postaju praktično nemoguća za interpretaciju. Prostrana, često su vremenom izmenila izgled. S obzirom na broj koji ih postoji u svetu, relativno malo ih je obeleženo. Takođe, teško je interpretirati sećanje na bombardovanje. Uglavnom nije ostao nikakav fizički trag, a spomen ploča na mestu onoga što je tu izgrađeno je samo inertna informacija. Kompromis u takvim situacijama je sačuvati deo razorenog i inkorporirati ga sa nečim novoizgrađenim.

U istoriji čovečanstva ostali su zabeleženi i obratni procesi, kojima su se spomeni na traumu namerno potiskivali. Kuljić kao primer navodi *nemušta mesta* (Nicht Orte), odnosno prostore bez istorije, prolazna mesta, pokretna mesta, postavljena po zakonima tržišta, a ne istorijskog značaja. Nemušta mesta nastaju kada se na mestu stradanja izgradi hotel ili odmaralište ili robna kuća, kako nas ona ne bi opterećivala vlastitom istorijom. Tako neka mesta sećanja postaju virtuelna - u slučajevima kada ih nije moguće uništiti, uvek postoji opcija da ih možemo ignorisati, a događaje za koje se vezuju ne pominjati. Eklatantan primer je spomen kompleks Dahau.

„Danas u turističkoj ponudi Bavorske stoji da je Dahau uvek bio 'grad umetnosti' koji je zlatno doba imao u 19. veku u okruženju baroknih zankova, kada je njegov svaki deseti stanovnik bio slikar. Danas je to grad mladosti koji nudi savršeni pogled na bavorske Alpe. Dahau logor nije zaboravljen, ali je zabeležen kao turistička atrakcija: 'Godišnje oko 800 000 gostiju obiđe sabirni logor u kom je između 1933-45 bilo zatočeno 200 000 ljudi, a oko 32 000 ubijeno'. Vlasti Dahaua su stratište pretvorile u turističku atrakciju, a ostatke logora topografski umili. Zločin je topografski proteran iz javnog sećanja i pretvoren u puku turističku atrakciju. Dahau više nije simbol genocida koji Bavarce opterećuje prošlošću. Uspešno je podvučena crta ispod

113 Ibid., 115.

*prošlosti, a sramno mesto sećanja topografski je neutralizovano.*¹¹⁴

Ti su postupci pravdani različitim argumentima u smislu štetnosti prisećanja na zločine zbog neminovne instrumentalizacije prošlosti. Ne samo što se stradanja iz prošlosti lako instrumentalizuju i postaju ideologija pravljanja novih zločina, već se i samo pamćenje u toku komercijalne upotrebe banalizuje, romantizuje i obezvređuje.¹¹⁵

Međutim, interesovanje za ovakva mesta ne jenjava. Da li je pritisak posetilaca doveo do pojačanog institucionalnog priznavanja ovakvih mesta, ili je pak institucionalno priznavanje dovelo do veće zainteresovanosti posetilaca teško je reći. Fakat je da je UNESCO 1979. uvrstio Aušvic na listu svetske baštine, 1996. kupolu atomske bombe u Hirošimi, a ostrvo Roben kod Kejptauna gde je bio zatvoren Nelson Mendela 1999. O globalnoj groznici da se komemorišu zločini kroz sve veće otvaranje memorijalnih muzeja da i ne govorimo.¹¹⁶

3.3. Mesto (i) nasleđa u prostoru pamćenja

Činjenica da je mesto i „misaona kategorija“ i „konstruisana realnost“ važan je faktor razmišljanja o baštini, koji utiče na njene vrednosti i smisao. Iako fizički aspekt nasleđa čini da ga na prvu loptu vidimo kao nepromenljivo, njegovo značenje, zapravo, nikad nije fiksno, već se dogovara i podložno je promeni. Kao takva, *mesta sećanja* ne opstaju zbog svoje materijalne predmetnosti, niti samo zbog vlastite estetike ili simbolizma, već, pre svega, zbog *aktivne uloge* koji imaju u procesu izgradnje kolektivnih identiteta. Zato je nasleđe više od konstrukta ili reprezentata. Ono je kulturno sredstvo koje nacije, društva, zajednice i pojedinci koriste da izraze, olakšaju ili izgrade osećaj zajedništva, a uloga samog mesta je da obezbedi fizičku realnost tim iskustvima.¹¹⁷

Nasleđe je povezano sa semiotičkim pristupom mestima na tri različita načina. Spomenici, objekti, te događaji i ličnosti iz prošlosti, zajedno sa njihovim načinima tumačenja, često su osnovno sredstvo kroz koje mesta kreiraju odvojeni karakterističan identitet. Iz tog ugla posmatrano, novim gradovima nedostaje identitet baš zato što su nemušti u ovom kontekstu. Drugo, čuvajući materijalne predmete prošlosti neizbežno čuvamo i njihove akumulirane poruke. Konačno, kako je nasleđe namerna kreacija vladajuće elite, onda je njegova produkcija efektivni medijum za prenošenje poruka između vladara i onih kojima se vlada.¹¹⁸

114 Ibid., 123-124.

115 Ibid., 125.

116 Detaljnije u: W. Logan and K. Reeves, *Places Of Pain And Shame: Dealing With 'Difficult' Heritage*.

117 Smith, *The Uses of Heritage*, 74-75.

118 Tunbridge and Ashworth, *Dissonant heritage: the management of the past as a resource in conflict*, 18.

3.4. Mesta, nemesta, heterotopije.

Razlika između mesta i istorije koju uvodi Moris Albvaš veoma je značajna za rasvetljavanje pojma mesta i nemesta. Da bi jasno pokazao ono po čemu se mesto razlikuje od nemesta, Mark Ože (Marc Auge) uglavnom koristi istorijsko razlikovanje. Nemesta su, po njemu, proistekla iz nadmodernosti koja daje prednost prostorima pokretljivosti kao što su aerodromski holovi, sajmišta, naplatne stanice na autoputu. Ipak, na planu sećanja tim će istorijskim mestima moći da se doda dimenzija osećajnosti, te će tako moći da se doživljavaju kao mesta. Od trenutka kada se sećanje nadogradi na istoriju, distinkcija između mesta i nemesta postaje porozna.¹¹⁹

Pokušavajući da objasni vezu prostora i društva, Anri Lefevr (Henri Lefebvre) razlikuje tri nivoa prostora: prostornu praksu (*spatial practice*), reprezentaciju prostora (*representation of space*) i reprezentacijske prostore (*representational space*). Poslednji nivo je u kontekstu našeg istraživanja najzanimljiviji, budući da je oblikovan predmetima kojima upravljaju imaginacija i upotreba, čime im se dodeljuju različita značenja, ne uvek transparentna i jednoznačna. Ovakav prostor uslovljen je državnim i institucionalnim kodiranjem.¹²⁰

Pišući o *Drugim mestima*, Mišel Fuko razmatra utopije, odnosno prostore koji su u svojoj suštini nestvarni.¹²¹ S druge strane, navodi da postoje mesta čiji se obrisi naziru u svakoj ustanovi društva, ali čiji se položaj da stvarno odrediti. Ta mesta je nazvao *heterotopije*. On je verovao da između postoji odnos mešanja utopija i heterotopija i pravi paralelu sa ogledalom. Jer „u ogledalu vidim sebe tamo gde nisam, u jednom nestvarnom prostoru koji se virtuelno otvara.“¹²² On, dalje, razlučuje dva tipa heterotopije. U takozvanim primitivnim društvima javlja se *heterotopija krize*, što će reći da postoje povlašćena, odnosno sveta mesta rezervisana za pojedince koji u odnosu na društvo ili okolinu nalaze u stanju krize. Reč je o mestima za, recimo, adolescente, trudnice, starce. Postoje i *heterotopije odstupanja*, koje nastanjuju ljudi čije ponašanje odstupa od uobičajenog. Fuko u takva mesta ubraja prihvatilišta, psihijatrijske klinike, zatvore, staračke domove.

Svaka heterotopija ima jasnu funkciju unutar društva, i jedna ista heterotopija u zavisnosti od sinhronije kulture u kojoj se nalazi, može da ima različitu funkciju. To bi bilo drugo načelo heterotopija, a primer za njega groblja. Ona su svakako „druga mesta“ u odnosu na uobičajene kulturne prostore. Iako, praktično, postoje oduvek i svaki pojedinac tamo ima nekog svog, tokom trajanja su pretrpela značajne promene. U početku su bila u centru, uz crkvu, a kasnije se zbog straha od bolesti, sele na periferiju.

Kao treće načelo Fuko piše da heterotopija ima moć da na jednom stvarnom prostoru sučeli više mesta. Tako

119 Gervas i Rose, *Mesta Evrope*, 92. Dodatno u: Mark Ože, *Nemesta* (Beograd: XX vek, 2005).

120 Potkonjak i Pletenac, „Kada spomenici ožive – 'Umjetnost sjećanja' u javnom prostoru,“ 7-24. Dodatno u: Henri Lefebvre, *The Production of Space* (Malden: Blackwell Publishing, 2007).

121 Mišel Fuko, „Druga mesta,“ u *Fuko 1926-1984-2004. Hrestomatija, prir.* Pavle Milenković i Dušan Marinković (Novi Sad: Vojvođanska sociološka asocijacija, 2005), 31.

122 Ibid., 32.

se, recimo, na pozornici smenjuje čitav niz lokacija koje su jedne drugima strane. Četvrto načelo je da su heterotopije povezane sa fragmentima vremena.¹²³ Činjenica da one uvek pretpostavljaju jedan sistem otvaranja i zatvaranja (poput kasarne ili zatvora) koji ih istovremeno izopštava i čini prohodnim objašnjava peto načelo heterotopija. Konačno, poslednja odlika heterotopije je da su one u odnosu na ostatak prostora jedna funkcija koja se ostvaruje između dva suprotna pola. To nije heterotopija privida, već kompenzacije.¹²⁴

3.5. Post Scriptum

Godine 1976. UNESCO je dao i u Najrobiju usvojio preporuke koje se tiču očuvanja i savremene uloge istorijskih regija. Oni su pod istorijskim i arhitektonskim oblastima podrazumevali sve grupe zgrada, struktura i otvorene prostore, uključujući i arheološka i paleontološka nalazišta na kojima se prepoznaju vrednosti, bilo arheološke, estetske, arhitektonske, praistorijske, istorijske ili društveno kulturne. Ideja da se one sačuvaju potekla je od stava da predstavljaju univerzalno nasleđe. Zadatak država na čijem mestu se istorijske regije nalaze jeste da o njima brine i da ih uključi u savremene tokove življenja. Svaka od tih regija treba da bude posmatrana u svom totalitetu, kao koherentna celina čiji balans i specifična priroda zavise od fuzije delova od kojih je sastavljena, koje pored prostora i okruženja uključuju i ljudske aktivnosti. Sve one, dakle, imaju određenu vrednost i ne smeju da budu zanemarene, a pažnja treba da bude usmerena ka harmoniji i estetskom doživljaju koji povezivanje njihovih elemenata proizvodi kod posetilaca. U uslovima moderne urbanizacije, gde se stalno zidaju novi objekti, postoji realna opasnost da se naruši autentičnost i kontekst regije koja se čuva. U takvim slučajevima arhitekta i urbanisti treba da budu obazrivi i da osiguraju da se pogled na mesto i spomenike ne pokvari, te da se novi delovi pažljivo integrišu u savremeni život.¹²⁵

123 Ibid., 33.

124 Ibid., 34.

125 Juko Jokilehto, Definition of Cultural Heritage. References to Documents in History, http://cif.icomos.org/pdf_docs/Documents%20on%20line/Heritage%20definitions.pdf. Pristupljeno 10. 4. 2014.

(NE)PRIJATELJ PAMĆENJA

„But as my colleagues and I began to realize, fishing was a multi-layered activity. It was a leisure activity and a chance to catch dinner, it was also an activity to get away from us annoying archaeologists and heritage managers, and it was an opportunity that the women were using to savour simply being in a place that was important to them. It was in fact ‘heritage work’, being in place, renewing memories and associations, sharing experiences with kinswomen to cement present and future social and familial relationships. Heritage wasn’t only about the past – though it was that too – it also wasn’t just about material things – though it was that as well – heritage was a process of engagement, an act of communication and an act of making meaning in and for the present.“¹²⁶

4.1. Baštinjenje i geneza njegovog značenja

Gotovo da ne postoji termin ili fenomen koji je u direktnoj vezi sa muzeologijom i heritologijom, a da ima toliko različitih definicija i širok dijapazon upotreba kao što je to nekadašnji *patrimonium*. Iako potiče još iz doba rimskog prava¹²⁷ u kojem je izvorno označavao imovinu koju su deca, prema zakonu, naslednim redom dobijala od roditelja, u domenu koji nas zanima koristi se nešto više od 200 godina, a u poslednjih četrdesetak sve intenzivnije.¹²⁸ Bilo da ga prevodimo kao baštinu, nasleđe, kulturno dobro ili nekim drugim, srodnim terminom, reč je o pojavi koja postoji mnogo pre nego što je za nju skovan konvencionalan, premda još uvek ne standardizovan naziv, a koja je za nas izvor informacija koje će nam,

¹²⁶ Smith, *The Uses of Heritage*, 1.

„Ali kao što smo moje kolege i ja počeli da shvatamo, ribolov je višeslojna aktivnost. To je bila slobodna aktivnosti i šansa da se uhvati večera, to je bila aktivnost da se pobjegne od nas dosadnih arheologa i menadžera nasleđa, a to je bila i prilika koju su žene koristile da prosto uživaju na mestu koje im je važno. To je u stvari bio heritološki posao, biti na mestu, obnavljati uspomene i asocijacije, deliti iskustva sa rođakama kako bi se učvrstili trenutni i budući društveni i porodični odnosi. Baština nije bila samo u vezi sa prošlošću - iako je i to bila - takođe nije bila ni samo u vezi sa materijalnim stvarima - iako je i taj segment imala - nasleđe je bilo proces angažovanja, čin komunikacije i čin davanja značenje u i za sadašnjost.“ (prev. aut.)

¹²⁷ Razlikovale su se porodična imovina, u odnosu na onu koja se stiče brakom. Takođe, u rimskom pravu postojao i termin *damnosa hereditas*, koji je označavao nasleđe koje je više teret nego benefit.

¹²⁸ Dominique Poulot, „The Birth of Heritage: ‘le moment Guizot’“, *Oxford Art Journal*, Vol. 11, No. 2. (1988): 40-56.

kroz svoju specifičnu vezu s mozgom, omogućiti da *patrimonium* ne zaboravimo.¹²⁹

Logično, postavlja se onda pitanje kada je, kako i zašto *patrimonium* počeo da bude nešto više od onog što se nasleđivalo od roditelja? Ključni momenat svakako predstavlja Francuska revolucija koja je dovela do modernog shvatanja nacije i javnog interesa, ali temelje tome su sigurno dali i prosvetitelji i kulturna i politička klima koja je prethodila prevratu.¹³⁰ Konsekventno, formiranjem Luvra, kao prvog besplatnog muzeja otvorenog za sve, baština je dobila ulogu promotera, ali i alata za ostvarivanje nacionalnih ideja i interesa. Time se i dijapazon onoga što se da naslediti, a ujedno je važno i preneti u budućnost, proširio. Francuzi su imali viziju da se baština ostavlja onima koji dolaze praktično netaknuta, što se poklopilo sa engleskom konzervatorskom težnjom koja je, pod uticajem Raskina (John Ruskin), podrazumevala pravilo „konzerviraj kako je nađeno“.¹³¹

Praktično kroz čitav 19. vek termin „nasleđe“ se odnosio na nepokretna dobra i uglavnom se mešao sa pojmom „istorijskog spomenika“. Alojz Rigl (Alois Riegl) je tada definisao tri vrste spomenika: namerne, koji su ciljano postavljeni u znak sećanja na nešto, one odabrane subjektivnim preferencijama - odnosno istorijske spomenike, i na kraju stare spomenike, to jest sve tvorevine čovečanstva nezavisno od njegovog značaja i prvobitne namere. Poslednje dve kategorije pripadaju nepokretnim spomenicima.

Od sredine pedesetih godina 20. veka, pojam nasleđa je postepeno u svoje značenje inkorporirao materijalne dokaze o čoveku i njegovom okruženju i postao je značajnije širi termin. U njega su vremenom integrisani folklor, industrijsko i naučno nasleđe, pa je tako ovaj koncept počeo da podrazumeva sve prirodne ili delovanjem čoveka napravljene predmete i vrednosti, bilo opipljive ili ne, bez obzira na vreme ili mesto nastanka, te da li su nasleđeni ili prikupljeni.

Nauka u veku za nama kaže da se radi o „*imenu institucije (patrimonium), etičkog obeležja, društvene konvencije, memorijske potentnosti i životnog ritma*“¹³², odnosno „*realnom predmetu koji svojim materijalom i oblikom dokumentuje realnost u kojoj je nastao, u kojoj je živeo i s kojom je ušao u sadašnjost*“¹³³. Kako je „*baština ono što smo nasledili iz prošlosti, ono što živimo danas i ono što predajemo narednim generacijama*“¹³⁴, ona je i „*kulturni proces ili predstava koja se bavi vrstama proizvodnje i uspostavljanja kulturnog identiteta, individualnog i kolektivnog pamćenja i društvene i kulturne vrednosti*“.¹³⁵

129 Iako nasleđe podrazumeva i neke predmete, pojave i običaje koje ne želimo da baštinimo, u ovom tekstu ga koristimo kao sinonim za baštinu.

130 Više o fenomenu javnosti kod: Jirgen Habermas, *Javno mnjenje* (Beograd: Kultura, 1969), a o naciji u: Zvonko Posavec, „Nacija i nacionalizam kao temeljni fenomen političkoga“, *Politička misao*, Vol XXXIII (1996): 226-233.

131 Džon Raskin je bio protiv dominantne devetnaestovekovne prakse restauracije, pri kojoj su istorijske zgrade bile obnavljane tako da se vrate u prvobitno stanje, uz uklanjanje kasnijih dodataka ili adaptacija. Videti: Smith, *The Uses of Heritage*, 19. Takođe, John Ruskin, „Luč pamćenja“, u *Anatomija povijesnog spomenika*, ured. Marko Špikić (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2006).

132 Драган Булаговић, „Баштинство или о незаборављању“, *Крушевачки зборник*, 11 (2005): 7-20.

133 Ivo Margoević, *Uvod u muzeologiju*, (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1993), 120.

134 World Heritage Information Kit, UNESCO World Heritage Centre, Paris 2008, 5.

135 Laurajane Smith, ed. *Cultural Heritage. Critical Concepts in Media and Cultural Studies* (London: Routledge, 2006), 37.

Pored preciziranja materijalnog, odnosno dodirljivog nasleđa, minulo stoleće je dalo i jasniji pregled toga šta je nematerijalna, to jest nedodirljiva baština. Konvencija UNESCO o zaštiti nedodirljive baštine iz 2003. godine u Članu 2. definiše nematerijalno nasleđe kao kulturnu baštinu koja se prenosi iz naraštaja u naraštaj, zajednice i grupe, stalno iznova stvarajući odgovor na svoje okruženje, svoje međusobno delovanje s prirodom i svojom istorijom koja im pruža osećaj identiteta i kontinuiteta, te tako podstiče poštovanje kulturne raznolikosti i ljudske kreativnosti.

Ova konvencija pokriva isključivo onu nedodirljivu baštinu koja je u skladu s postojećim međunarodnim instrumentima o ljudskim pravima, potrebama uzajamnog poštovanja među zajednicama, grupama i pojedincima, kao i onu u skladu s održivim razvojem. Nematerijalna kulturna baština manifestuje se, između ostalog, u oblastima usmenog predanja i izražavanja, uključujući jezik kao sredstvo komunikacije nematerijalne kulturne baštine, zatim u izvođačkim umetnostima, običajima, obredima, svečanostima, znanjima i veštinama vezanim za prirodu i svemir, tradicionalnim zanatima.

Njihova zaštita podrazumeva mere čiji je cilj da obezbede održivost nematerijalne kulturne baštine, uključujući identifikovanje, dokumentovanje, istraživanje, očuvanje, zaštitu, promociju, povećanje vrednosti, prenošenje, posebno putem formalnog i neformalnog obrazovanja, kao i revitalizaciju različitih oblika te baštine.¹³⁶

4.2. Izazovi zbrinjavanja vrednosti sveta oko nas

„For instance, I would still tell the stories associated with my grandmother’s necklace, should I be unfortunate enough to lose it before I passed it on to my daughter. The real sense of heritage, the real moment of heritage when our emotions and sense of self are truly engaged, is not so much in the possession of the necklace, but in the act of passing on and receiving memories and knowledge. It also occurs in the way that we then use, reshape and recreate those memories and knowledge to help us make sense of and understand not only who we ‘are’, but also who we want to be.“¹³⁷

Kada govorimo o nasleđu, obično mislimo u kontekstu prošlosti, ali mi s njim interagujemo na dnevnoj bazi. Nasleđe nije samo odlazak u muzej, već i vožnja starim mostom, odlazak na groblje, vašar, davanje putokaza strancima kroz lokalne topose.

Misija nasleđa je tesno vezana sa pojmom gubitka ili nestanka, ali i postojanjem volje da se baština sačuva. Prvi

136 Jokilehto, Definition of Cultural Heritage. References to Documents in History, http://cif.icomos.org/pdf_docs/Documents%20on%20line/Heritage%20definitions.pdf.

137 Smith, The Uses of Heritage, 2.

„Na primer, ja bih još uvek pričala priče u vezi sa bakinom ogrlicom, da sam je igrom slučaja izgubila pre nego što sam je predala svojoj ćerki. Pravi osećaj nasleđa, pravi trenutak baštine kada su naše emocije i osećaj pripadnosti zaista angažovani, nije toliko u posedovanju ogrlice, koliko u činu prenošenja i primanja sećanja i znanja. Takođe se ogleda i u načinu na koji onda koristimo, preoblikujemo i ponovo kreiramo sećanja i znanja koja nam pomažu da shvatimo i razumemo ne samo ko smo, već i ko želimo da budemo.“ (prev.aut.)

korak u brizi o baštini je njeno prepoznavanje, odnosno ustanovljavanje njene vrednosti. No - ko o tome odlučuje, za koga i na osnovu kojih parametara?

Istorija i nauka o baštini bave se prošlošću na sličan način. „Učiteljica života“, a na osnovu izvora različitih vrsta, utvrđuje i tumači šta se, kad i kako desilo u prošlosti. Sam narator nije morao da iskusi neki događaj da bi nam ostavio saznanja o njemu, dovoljno je bilo da pribavi adekvatnu građu kojom će sopstvene stavove da potkrepi. Iako bi se nekolicina istoričara danas složila da je njihov zadatak da rekonstruišu *onako kako se zaista dogodilo*¹³⁸ (poput Leopolda Rankea), većina bi ipak prihvatila stanovište da istorija, uprkos tome što je zasnovana na činjenicama, striktno govoreći nije činjenična, već predstavlja *set prihvaćenih sudova*. U tom smislu, ukoliko istorija nije skup istorijskih fakata, onda istorijske činjenice i ne postoje, dok ih istoričari ne stvore.¹³⁹

Baština počiva na sličnim pretpostavkama. Prošlost svakako postoji kao proizvod kreativne imaginacije, kao odgovor na neku potrebu stvaraoaca. Iz nje sadašnjost bira nasleđe za trenutno korišćenje i odlučuje šta će biti preneto u zamišljenu budućnost. S tim u vezi, i istorija i nasleđe čine *selektivnu* upotrebu prošlosti prema trenutnim potrebama i transformišu je kroz interpretaciju. Drugim rečima, prošlost je ono što se dogodilo, istorija pokušaj da se to opiše, protumači ili rekonstruiše na osnovu odabranih sačuvanih ostataka, a *nasleđe je produkt sadašnjosti, namerno razvijen i oblikovan tako da odgovori trenutnim potrebama ili zahtevima*.¹⁴⁰

Pa ipak, čemu sve to? Zašto uopšte stvarati nasleđe, odnosno za koga i za koje potrebe konzumenta? Najčešći argument za opravdanje zašto nešto čuvamo je *autentičnost*, budući da ona doprinosi konstruisanju tačnog i preciznog sleda istorije. To je ponekad išlo toliko daleko, da u prošlosti mnogi muzeji nisu obeležavali artefakte, smatrajući da je taj vid interpretacije nametanje i upadanje u odnos između predmeta i posmatrača. Te činidbe su potkrepljivali stavom da autentičnost ne zahteva kontekst, a posetilac koji nije dovoljno edukovan da je prepozna, nema šta da radi u muzeju.¹⁴¹

Mnogo godina kasnije, Ešvort i Tanbridž su proces komodifikacije¹⁴² markirali kao prvi korak u pronalaženju veze između prošlosti, onako kako je koristi nasleđe, i njenih savremenih funkcija. Reč je o procesu kojim se događaji, artefakti i ljudi iz prošlosti namerno transformišu u proizvod koji ima ulogu da zadovolji savremene konzumerske zahteve. Odabrani izvori se u proizvod pretvaraju interpretacijom. To se može opisati kao „pakovanje“. Kako interpretacija postaje umetnost pričanja priče o mestu, više se ne razmenjuju samo fizičke karakteristike, već se kroz fizičke elemente plasiraju i nedodirljive ideje, osećanja, iskustva.

Nasleđe je, takođe, na nekom svom nivou neizbežno političko pitanje kojim su dominirali uglavnom konzervativni

138 Na nemačkom: wie es eigentlich gewesen.

139 Tunbridge and Ashworth, *Dissonant heritage: the management of the past as a resource in conflict*, 6.

140 Ibid.

141 Ibid., 10.

142 Komodifikacijom se nečemu što nije imalo ekonomsku vrednost pridaje određena tržišna vrednost, pa se takom na primer, kulturna obeležja, jezik ili identitet pretvaraju u potrošačku robu. (prim.aut.)

interesi. Britanski sociolog Džon Uri (John Urry) je zapazio da se najviše pamti nasleđe elite ili vladajućih klasa, da se njihove kuće čuvaju kao spomenici od izuzetnog značaja i da to proizvodi jednostranu istoriju koja zapostavlja siromašne i druge grupe koje nisu deo establišmenta.¹⁴³ S jedne strane baština podrazumeva promociju saglasne istorije, a s druge strane može biti korišćena da se preispitaju određene postojeće vrednosti od nekih drugih grupa.¹⁴⁴

Ideja o kulturnom nasleđu je potekla u doba formiranja nacionalnih država i njegova uloga je bila da podrži ekskluzivni kolektivni identitet svake nacije, obezbeđujući vezu od dalekih predaka pa sve do sadašnjeg trenutka.¹⁴⁵ Poslednjih godina savremeno društvo se toliko menja migracijama, slobodnim tržištem u EU, jačanjem regionalnih identiteta, te se u takvim okolnostima postavlja pitanje da li je nasleđe i dalje „lepak“, sada kada se tradicionalne veze između nasleđa, kolektivnih identiteta i teritorija više ne mogu uzimati zdravo za gotovo?

Reprezentativna i simbolična vrednost nasleđa u konstruisanju i davanju materijalne realnosti identitetu je dobro poznata. Nasleđe može da dà privremeni i materijalni autoritet konstrukciji identiteta, naročito ako je nasleđe o kojem je reč prepoznato kao legitimno kroz državne okvire ili istraživanja stručnjaka.¹⁴⁶ U kontekstu zvanične politike, uloga nasleđa može da se svede na dve reči - legitimnost i socijalizaciju. Prva podrazumeva legitimnost grupe da formira zajednicu kroz legitimnost vrednosti, normi i ideologija koje su zajedničke grupi, čime se ostvaruje i legitimitet vladara. To nije savremeni fenomen, jer se okretanje prošlosti oduvek posmatralo kao postupak koji obezbeđuje kontinuitet i trajnost. Socijalizacija je prenošenje legitimiteta grupe, ideja i pravila društvu i posebno njegovim novim članovima, budući da članstvo nikada nije statično pre svega zbog demografskih razloga.

Danas se nasleđe ne koristi samo da falsifikuje zajedničke kolektivne identitete u društvima podeljenim na kulturnim obrascima, već se koristi da promoviše socijalnu pravdu i društvenu koheziju bez izvlačenja dalekih kolektivnih identiteta ili čak i same prošlosti.¹⁴⁷ Suština je u sledećem - treba koristiti nasleđe zarad ljudi, a ne obratno. Samo tako nasleđe može da računa na održivost i da značajno doprinese regionalnom razvoju, promociji kulturnog pluralizma, poboljšanju kvaliteta svakodnevnog života.

Proširenje pojma nasleđa i, shodno tome, vrsta predmeta i fenomena koje obuhvata, dovelo je i do potrebe za različitim veštinama kojima upravitelji baštinom treba da barataju. Takođe, povećan je i broj pretnji i opasnosti u kontekstu menadžmenta nasleđa *in situ*. Situacija u kojoj se nalazi kulturno nasleđe se pogoršala tokom poslednjih godina, kao rezultat industrijalizacije, ubrzane urbanizacije, povećanja atmosferskog zagađenja, raznih klimatskih faktora i masovnog turizma. Primera radi, ambijentalne celine ne mogu biti izolovane i izdvojene kao predmeti u muzeju, niti

143 U: Sharon Macdonald, ed. *A Companion to Museum Studies* (Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2006): 207.

144 Smith, *The Uses of Heritage*, 4.

145 Cornelius Holtorf, „The Changing Contribution of Cultural Heritage to Society,“ *Museum International*, Vol. 63, No.1-2, (2011): 10.

146 Smith, *The Uses of Heritage*, 50.

147 Holtorf, „The Changing Contribution of Cultural Heritage to Society,“ 13.

mogu biti izuzete od lokalnog razvoja i društvenih promena koje se dešavaju u nekim zajednicama. Kao posledica toga, javna svest o vrednosti kulturnog nasleđa je povećana. Ovo je posebno očigledno u sve većem broju ljudi koji, u mnogim zemljama, posećuju zgrade i arhitektonske komplekse koji čine suštinski deo nasleđa.¹⁴⁸

Prepoznajući nasleđe kao vredan kulturni i društveni izvor, te čuvajući ga, omogućavamo direktni ekonomski benefit (kroz povećanje zaposlenih, novac od turista i slično). U tom smislu je baštinska konzervacija forma ekonomskog razvoja zajednice.

Konačno, kulturno nasleđe treba razmatrati i u vremenu i prostoru. Kao takvo, ono nije važno samo za jednu kulturu, već i za čitavo čovečanstvo. Ono je sastavni deo afirmacije i obogaćivanja kulturnih identiteta, kao legat koji pripada celom čovečanstvu i daje svakom konkretnom mestu njegove prepoznatljive karakteristike i skladište je ljudskog iskustva. Stoga su očuvanje i prezentacija kulturne baštine oslonac svake kulturne politike.

148 Jokilehto, Definition of Cultural Heritage. References to Documents in History, http://cif.icomos.org/pdf_docs/Documents%20on%20line/Heritage%20definitions.pdf.

NEŽELJENO NASLEĐE I NJEHOVA DISONANCA

„Ako muzej ili neko mesto žele da imaju obrazovnu vrednost, moraju takođe iskreno da prikažu sramne događaje iz naše prošlosti. Ako interpretacija treba da bude društveno dobro onda ona mora da nas upozori na budućnost kroz prošlost.“¹⁴⁹

Gotovo da nema države u savremenom društvu koja nije nastala kao posledica ratovanja i/ili zločina. Mnoge zajednice nose teret takvog nasleđa, na velikom broju mesta i građevina upisan je istorijski ožiljak bolnih perioda obeleženih ne samo masakrima i mestima zarobljeništva, već i kolonijama i azilima. Zbog okrutnosti događaja koji su se u njima desili, ali i ideologije koju su predstavljali, takvi lokaliteti u nama izazivaju stid. No, ma koliko da želimo da ih zaboravimo ili izbrišemo iz pamćenja, ona neminovno čine deo našeg nasleđa.¹⁵⁰

U profesionalnom smislu, kao i u praksi, ovaj stav donosi brojne nedoumice. Da bismo njih prenebregnuli, neophodno je da odgovorimo na sledeća pitanja, ne nužno ovim redosledom - da li ovi aspekti kulturne baštine treba da se izbrišu ili upamte; kako politička klima utiče na probleme čuvanja i upravljanja negativnim, neželjenim nasleđem; ako treba da ga pamtimo, koji je prigodan način interpretacije; kako se ljudi i društvo nose sa bolnim sećanjima; da li treba da se pamte samo ona mesta koja podržavaju zvaničnu interpretaciju istorijskih događaja; šta je sa memorijalizacijom nasleđa koje je nedodirljivo i nestaje protokom vremena i smrću učesnika i posmatrača; koga oko ovih nedoumica treba konsultovati i, konačno, ko treba da bude odgovoran za njegovu

¹⁴⁹ Tunbridge and Ashworth, *Dissonant heritage: the management of the past as a resource in conflict*, 1.

¹⁵⁰ Dodatno kod: W. Logan, and K. Reeves, eds. *Places Of Pain And Shame: Dealing With 'Difficult' Heritage*, (London: Routledge, 2009).

prezentaciju i interpretaciju?

Nemoguće je baviti se neželjenim nasleđem, bez prethodnog razjašnjenja fenomena iz kojeg nastaje. Postoji više desetina pravnih i političkih definicija pojma „zločin“, ali nijedna od njih nije prikladna i potpuna za područje heritologije. Sve one, uglavnom, insistiraju na dvema glavnim odrednicama, kojima se on diferencira od „obične“ patnje.

Najpre, zločin kao takav se pojavljuje u neverovatno raznovrsnim formama, što nas dovodi do toga da se sam termin u popularnom jeziku proširuje, kako bi opisao svaki loš događaj koji podrazumeva izuzetnu surovost čoveka prema čoveku, a koji je posebno zastrašujući drugim ljudima.¹⁵¹ U dosad najpotpunijoj studiji o disonantnom nasleđu, Ešvort i Tanbridž su napravili kategorizaciju na opšte i specifične zločine. U opšte vrste su ubrojali zločine koji su nastali kao posledica prirodnih nepogoda ili nepogoda koje su izazvane ljudskim zapostavljanjem prirode, zatim zločine koje je čitava jedna kategorija ljudi načinila nad čitavom drugom grupom, zločine tokom rata u kontekstu rata; specifične su odredili kao etnički motivisane zločine, masakr, genocid, potom kolonijalizam, rasizam, seksizam, progone, nasilna iseljenja, sudske procese. Kako pojedine karakteristike zločina same po sebi utiču na efektivnost interpretativne strategije, u dalje proučavanje uveli su i pet faktora „upotrebljivosti“ zločina, odnosno prirodu izvršene okrutnosti, prirodu žrtava, prirodu počinitelaca, vidljivost originalnog događaja, kvalitet i kvantitet preživjele građe.¹⁵²

U svom izlaganju na konferenciji *Accepting Diversities: Human Rights and the Challenges of Reconciliation; Panel „ICTY Decisions and National Narratives: Facts vs. Myths“*, održanoj u Sarajevu aprila 2011. godine, Nenad Dimitrijević je definisao kolektivni zločin kao „posebnu vrstu masovnog zločina, koja se prepoznaje po sledećim svojstvima: 1) zločin se odvija kao koordinirano delovanje velikog broja pojedinaca i institucija, usmereno ka zajedničkom cilju; 2) zločin se ideološki opravdava pozivanjem na dobro grupe u čije ime se čini; 3) zločin je ideološki, pravno i politički institucionalizovan i 'normalizovan': politički aranžmani, pravne norme te sistem vrednosti, verovanja i stavova, oblikovani su na način koji dozvoljava, opravdava i čini rutinskim nanošenje zla onima koji su proizvoljno proglašeni neprijateljima; 4) većina podanika u čije ime se zločin vrši podržava režim, njegovu ideologiju i prakse, uključujući i ubijanje“.¹⁵³

Za potrebe ovog istraživanja, *nasleđe zločina* se posmatralo kao posebna kategorija koja podrazumeva posledice *namerno nanete ljudske patnje*.

Termin „disonantnost“ heritolozi su pozajmili iz muzičke umetnosti, u kojoj disonanca označava dva tona koja se ne stapaju harmonijski, već stvaraju izvesnu napetost. Ešvort i Tanbridž, autori koji su ga uveli u diskurs (interpretacije) nasleđa, pod njim podrazumevaju *baštinu kojoj različite grupe pripisuju drugačija tumačenja, vrednosti i*

151 Tunbridge and Ashworth, *Dissonant heritage: the management of the past as a resource in conflict*, 97.

152 *Ibid.*, 94-110.

153 Nenad Dimitrijević, „Pomirenje i izvinjenje“ Peščanik, <http://pescanik.net/pomirenje-i-izvinjenje>. Pristupljeno 12. 10. 2014.

značenja.¹⁵⁴ Neželjeno nasleđe, to jest, negativni ostaci prošlosti proizašli iz konflikta, po prirodi (p)ostanja u sebi nose pluralizam suprotstavljenih ideja. To je i logično, jer kada se identifikuju važni društveno-politički i prostorni konteksti, do izražaja kroz interpretaciju dolazi disonantnost, bilo ona rasna, religijska, jezička, klasna, polna, u vezi sa seksualnom orijentacijom, ideologijama, geografijom, migracijama i slično.¹⁵⁵

5.1. Stav struke - profesionalni standardi zaštite nasleđa

Značaj nasleđa zločina je ne samo različit za različite uživaocce baštine, već je i složen kako za žrtve i počinioce, tako i za posmatrače. Sećanje na zločine može do te mere da dominira nasleđem pojedinaca ili socijalnih grupa, da počinje da utiče i na njihov identitet, bivajući *sine qua non* za njihovu sliku o sebi samima i njihova stremljenja.¹⁵⁶ Takođe, bilo da je njihov motiv empatija, uzbuđenje ili neki treći psihološki stimulans, ne možemo da zanemarimo ni interesovanje potomaka za patnje koje su pretrpeli njihovi preci. Konačno, postoji i volja turista, koje interpretatori žele da nauče lekciju i da kroz prikazivanje prethodnih događaja pokušaju da slične situacije izbegnu u budućnosti. Sve su to argumenti kojima se struka rukovodi, kada pokušava da odgovori na pitanja u vezi sa post konfliktnim rekonstrukcijama. Pa ipak, kako se prilazi post konfliktnim situacijama u odnosu na različite tipove nasleđa i drugačije sredine? Da li je rekonstrukcija, u stvari, istorijska reevaluacija? Koja zemlja ili region može da se koristi kao studija slučaja za postupanje sa nasleđem u posleratnim uslovima?

Postoji mnogo različitih načina na koje nasleđem može da se manipuliše, kao i više mišljenja o tome kako treba da pristupimo posleratnoj situaciji u pogledu nasleđa i zato su odgovori koje daje struka nezaobilazni. Prava pitanja su ko ima tu moć da odluči koje vrednosti će se sačuvati, koja je uloga i odgovornost heritologa i konačno da li su višestruke vrednosti prioritet? Često ima i drugih motiva za obnovu baštine, nekada je to postizanje političkih ciljeva, a ne jačanje identiteta zajednice, kulturne raznolikosti ili ljudskih prava.¹⁵⁷

Međutim, nije jednostavno pomiriti profesionalne standarde za zaštitu i upravljanje kulturnim nasleđem sa potrebama sredina i zajednica u kojima se desio rat. Najbolja strukovna praksa mora da se izgradi na razumevanju lokalnog društvenog, političkog i kulturnog konteksta, zatim na proceni potreba i na insistiranju da baština nema samo materijalnu vrednost.¹⁵⁸

154 Tunbridge and Ashworth, *Dissonant heritage: the management of the past as a resource in conflict*, 20-33.

155 *Ibid.*, 94.

156 *Ibid.*

157 William Logan, „Cultural diversity, cultural heritage and human rights: towards heritage management as human rights-based cultural practice,” *International Journal of Heritage Studies*, 18:3 (2012): 231-244.

158 Dominic Perring and Sjoerd van der Linde, „The Politics and Practice of Archaeology in Conflict,” *Conservation and*

5.2. Presentacija disonantnog nasleđa

Iako ne tako popularni kao njihova mlađa braća i sestre novine, radio, televizija ili Internet, i muzeji su institucije sa društvenom memorijom, koje imaju ulogu da formiraju ono što pripadnici nekog društva razumeju i prihvataju kao svoje nasleđe. Međutim, kako je sve veći broj različitih političkih okolnosti i sukoba opteretio savremeno društvo, tako je muzejima postalo sve jasnije da građanski život zahteva redefinisane pojma nasleđe. Preuzimajući na sebe tu odgovornost, muzeji često nude primere ne samo estetskih, već i društvenih i naučnih dostignuća, čija je svrha da inspirišu i mobilišu posvećenost društva koja se zasniva na dinamici prepoznavanja, identifikacije, potvrde ili osude. Pored sticanja znanja i divljenja onome što se institucionalno čuva i predstavlja kao vredno nasleđe, muzej treba da ponudi prakse društvenog pamćenja, u kojima je kulturno nasleđe proces koji zahteva predanost i posvećenost kritičkom angažmanu.¹⁵⁹

Pojam teškog ili neželjenog nasleđa na izložbama kod posetilaca izaziva nekoliko iskustva. Da li će izložba i kome biti (ne)prijatna, zavisi od mesta, vremena, pola, uzrasta, političke orijentacije, etničkog porekla. Teška može biti ona postavka nakon koje posetilac prođe kroz značajne *revizije* shvatanja i interpretacije viđenog. Teška je i ona koja kao lavinu izazove mnoštvo negativnih emocija, bes, očaj, tugu, sram. Jasno je da diskusija o tome nema veze sa pojedinačnim predmetom ili događajima na koje se on odnosi. Radi se o odnosu posetilaca i izloženog materijala, odnosu koji je uvek specifično kontekstualizovan. Ovakve izložbe moraju da budu više od pukog, jednokratnog podsetnika, moraju da nas kontinuirano podsećaju na našu obavezu da se ne ponove. Samo takve izložbe koje nas uvuku u problematiku i dovedu do toga da preispitujemo naše stavove omogućavaju da učimo značajnu lekciju o/iz prošlosti.¹⁶⁰

5.3. Tumačenje - most pomirenja

Ljudi biraju i zadržavaju predmete koji imaju važno značenje za njihov život. To su predmeti povezani sa srećom/nesrećom, drugim rečima, značenjem koje ih čini vrednim istrzanja iz zaborava. Pomoću artefakata, svako od nas kreira kabinet retkosti, zbirku predmeta i njihovih asocijacija. Slično rade i muzeji, koji selektuju, čuvaju, obrađuju, izlažu i prenose budućim pokolenjima pamćenje društva. Razne priče prežive u arhivima i depoima, neke od njih su politički opasne, uvredljive, tabu, ali svima njima polovinu značenja dopisuju ljudi. Ako narativa nema, nije lako da se pročita poruka niti da se razume kako je neki objekat koristio društvu. Većina predmeta ništa ne znači bez njihove biografije i

Management of Arch. Sites Vol. 11 Nos 3–4, (2009): 199.

159 Jennifer Bonnell and Roger I. Simon, „Difficult exhibitions and intimate encounters,“ *Museum and Society*, 5(2) (2007): 65-85.

160 Eva Silven and Andres Bjorklund, „Detecting Difficulty,“ in *Svåra Saker: Ting och Berättlar som Upprör och Berör (Difficult Matters: Objects and Narratives that Disturb and Affect)*, eds. Eva Silven, Andres Bjorklund (Stockholm: Nordiska Museet, 2006), 252.

bez saznanja o njihovom smislu postaju samo inventarni broj.¹⁶¹

Citat sa početka ovog poglavlja nameće mnoge nedoumice, počevši od najbanalnije - čija je to sramota - pa sve do ciničnog pitanja da li će naučene lekcije olakšati ponavljanje zločina, umesto da ih izbegnu. U tom smislu, upravljanje neželjenim nasleđem je veoma složen posao, pošto je ono veoma moćan instrument za prenošenje političkih i društvenih poruka i pouka.¹⁶² Naime, s jedne strane imamo one koji su patili, s druge one koje krivimo. Posebno viđenje zauzima ostatak populacije, koji bi možda u nekim drugim okolnostima pripadao jednoj od gore pomenute dve primarne kategorije. Iako uloga heritologije nije da determiniše šta je zločin, a još manje ko ga je kome i zašto učinio, tumačenje ovakvih tragova prošlosti posebno je osetljivo i nezahvalno. Nije realno očekivati imunost baštinika na emocije koje ovakve teme izazivaju, ali ono na čemu treba insistirati jeste *briga o upotrebi nasleđa* zločina koje je prezentovano kroz artefakte, zgrade, mesta, s akcentom na *disonantnosti* koju takvo korišćenje proizvodi.

Čuvanjem nasleđa zločina, mi ga, s jedne strane, memorijalizujemo kao lekciju za sadašnjost i nadu za budućnost, a sa druge ono nam je neophodno kao opis događaja iz prošlosti. Istina je da upravitelj mesta ima najveći uticaj na interpretaciju, odlučujući šta će se reći, a šta izostaviti, ali to mora biti posledica temeljne analize. Neophodno je da ona bude usklađena sa stavovima zajednice i načinima kako se to mesto pamti u javnoj memoriji. Sam cilj interpretacije treba da bude razumevanje neželjenog nasleđa i iznalaženje načina da se adekvatno prenese stav javnog mnjenja. Tu treba imati na umu količinu informacija, šta je realno očekivati kao predznanje, kao i koliko se sme intervenisati u priči, a da se ne ugrozi autentičnost. U tom smislu, didaktički aspekt je veoma važan i za njega se vezuje ključna poteškoća - kako biti siguran i kako meriti / proveriti da li je ono što je interpretator hteo da prenese stiglo u tom obimu i željenom obliku do posetioca.

Ako se preživljeno iskustvo zločina duboko oseća ili je dugo trajalo kroz vreme, politika namerne reinterpretacije događaja u cilju dolaženja na sasvim drugu poziciju verovatno će biti teška da se postigne. Dobar primer takve prakse možemo da vidimo u muzeju u Verdenu, u kojem francusko nemački poratni pristup forsira pomirenje uključenih zemalja na bazi zajedničke patnje. Savremene reinterpretacije mogu da uključe i promenjenu percepciju zločina. Ono što se nekad posmatralo kao preživljen zločin, postaje zločin učinjen drugima.¹⁶³

Ljudi se teško identifikuju sa zločinom, ako on nije personalizovan. Primere toga možemo lako da pratimo kroz istoriju, još od doba hrišćanstva i mučenika, pa sve do sudbine jevrejske devojčice Ane Frank. Naravno, ima primera i identifikacije cele grupe kao kolektivne žrtve, što može biti moćan instrument za građenje država. Kada je reč o nasleđu počinilaca, upravljanje njim se uglavnom svodi na poricanje, jer je lakše biti žrtva nego zločinac. Namerna amnezija je

161 Ibid., 248-249.

162 Tunbridge and Ashworth, *Dissonant heritage: the management of the past as a resource in conflict*, 95.

163 Ibid., 111.

strategija koja je u interesu ne samo krivcima, već i onima koji su aktivno ili pasivno saradivali.

5.4. Interpretacijski jaz

U 17. veku atinski Partenon su koristili kao barutni magacin turske vojske. Kada je tokom sukoba pala mletačka granata na krov, on se zapalio i eksplodirao. Slika ruiniranog spomenika, koja je uklesana u naše pamćenje, direktan je rezultat te akcije. Pitanje koje se postavlja je sledeće - kako preokrenuti ono što je očigledno razorno nasleđe međunarodnog sukoba među Evropljanima u nešto što možemo svi da delimo, bez stvaranja tereta gorčine?¹⁶⁴ Ovakve i slične nedoumice uvek prate prezentaciju i tumačenje disonantnog nasleđa.

Priču o nasleđu pričaju pobednici rata i elite koje ga neretko vide kao oruđe za postizanje legitimiteta političke kontrole.¹⁶⁵ To, ponekad, znači brisanje određene prošlosti, kolektivnu amneziju - namerno zaboravljanje nekih aspekata davnina, čime pojedini narativi postaju nepoznati.

Takođe, u slučaju ovakvog nasleđa često nedostaje materijalna baština, jer zločin uglavnom podrazumeva destrukciju. I ono što pretekne, retko se sačuva, jer svaka društvena grupa ima svoj argument za zaboravljanje.

Intenzitet emocija evociran kroz događaje može da kreira zaštitne barijere protiv njihovog razumevanja. Pojedinac podiže odbranu blokirajući recepciju stvarnosti koja bi u suprotnom bila užasavajuća. Obratno, ali ne i kontradiktorno, mnogi aspekti ljudske neprijatnosti ostvaruju atrakciju. Horror, prikazan suptilno, popularna je tema i u književnosti i na filmu. Istorija je pokazala da memorijalizacija ima veliki potencijal za izazivanje glorifikacije, zbog čega se neretko grobovi problematičnih ličnosti sakrivaju, kako bi se sprečilo formiranje kulta.

Tumačenje najčešće pomaže ljudima da smeste stvari u njihovo okruženje. Ukoliko se ta prošlost previše ulepšava, oni se neretko osećaju povređenim ili zbunjenim. Time se gubi i svrhovitost interpretacije, koja nije striktno vezana isključivo za obezbeđivanje/izmišljanja činjenica ili istine, već treba da ohrabri i podstakne preispitivanje i postavljanje iznova novih pitanja.¹⁶⁶

Mnogo veći problem ipak predstavlja (dis)kontinuitet između poruke koja je planirana da se prenese i one koja je primljena. Poruka preneti kroz selekciju, „pakovanje“ i interpretaciju nasleđa zločina može da se posmatra iz perspektive

¹⁶⁴ John Carman, „Legacies of War in Creating a Common European Identity,“ *International Journal of Heritage Studies*, Volume 9, Issue 2 (2003): 135-150.

¹⁶⁵ Apinya Arrunnaporn, *Interpretation Management Of Atrocity Heritage Of The 'Death Railway' Of The River Kwai And Its Associations*, http://www.thapra.lib.su.ac.th/objects/thesis/fulltext/thapra/Apinya_Arrunnaporn_Doctor/Fulltext.pdf. Pristupljeno 10. 2. 2013.

¹⁶⁶ Više u: C. M. Hall and S. McArthur, eds. *Heritage Management in Australia and New Zealand* (Melbourne: Oxford University Press, 1996).

autora i one koju primaju posetioci. Teško da će one biti iste u svakom aspektu, pošto je transmisija nesavršena i ponekad se mogu drastično razlikovati. To se odnosi na sve vrste nasleđa, ali na negativno posebno.

Dalje, nije jasno - da li čuvanjem neželjenog nasleđa mi pravimo, uslovno rečeno, „muzej rata“ ili „muzej mira“? Dok je cilj muzeja mira pomirenje kroz interpretiranje zajedničke patnje, vojni muzeji uglavnom prenose poruku koja ističe čast i potvrđuje narodne oružane snage, čime se neretko davala i legitimnost političkom režimu. U njihovoj „ikonografiji“ možemo uočiti dva ekstrema. S jedne strane su to užasi rata, a s druge dehumanizovani pristup uvijen u načelo „naučnosti“.¹⁶⁷

Prepreke za interpretaciju čine i pogrešni motivi, od kojih je najčešći profit. Pored toga, problem predstavljaju i pojednostavljanja radi zadovoljenja potrebe posetilaca, potom preterana interpretacija koja dovodi do trivijalizacije i na kraju mogućnost da interpretacija postane „šou“ koji je važniji od poruke koju želi da prenese.¹⁶⁸

5.5. Disonantnost i njena mera

„If we tell a single, static story of what happened in the past and force visitors to accept a single moral from it, then we do nothing more than reinforce conflicts taking place in the present.“¹⁶⁹

Istorija je, nažalost, pokazala da prikazi najgorih ljudskih zločina ne umanjuju našu sposobnost za buduća nepočinstva. Samo znanje o njima nije *panacea* (lek), zbog čega se i traže novi, efikasniji vidovi suočavanja s prošlošću, koji podrazumevaju i empatiju, identifikaciju i slično. Poseban je izazov kako predstaviti takva sećanja i dokumente javnosti, te u tom smislu kuratorski posao nije samo selekcija, dizajn postavke i interpretacija, već postavlja i pitanja etike - koja je naša odgovornost prema pričama koje smo nasledili?¹⁷⁰

Iako se ne može potpuno ukinuti, disonanca se može ublažiti. Pre nego što se upustimo u prezentaciju i interpretaciju materijala, sama institucija mora da ima jasno definisanu i opšteprihvaćenu viziju i misiju. U tim prvim koracima, veoma je važno da zainteresovane strane budu precizno segmentirane, bilo da se radi o muzejskim stručnjacima, naučnicima, medijima, političkim krugovima, publici i slično, te da se pouzdano zna njihova motivacija. Uključivanje

167 Ibid., 121.

168 Više u: Dallen J. Timothy and Stephen W. Boyd, *Heritage Tourism* (Harlow, England, New York: Pearson Education, 2003).

169 Liz Ševčenko and Liam Mahony, eds. *The Power of Place. How Historic Sites Can Engage Citizens in Human Rights Issues* (Minneapolis: The Center for Victims of Torture New Tactics in Human Rights, 2004), 7. „Ako ispričamo jednu statičnu priču o tome šta se dogodilo u prošlosti i primoramo posetioce da iz toga izvuku jednu pouku, onda ne činimo ništa do pojačavanja sukoba u sadašnjosti.“ (prev. aut.)

170 Erica Lehrer and Cynthia E. Milton, „Introduction: Witnesses to Witnessing,“ in *Curating Difficult Knowledge. Violent Pasts in Public Places*, eds. Erica Lehrer, Cynthia E. Milton, Monica Eileen Patterson (New York: Palgrave Macmillan, 2011), 1-19.

pomenutih grupa u daljim koracima je esencijalno.

Kada ustanova izabere neželjeno nasleđe za predmet kojim će se baviti, poželjno je i da ga opiše i objasni, bilo kroz već postojeće definicije, ili kroz neko svojstveno tumačenje. Potom treba da se identifikuju moguće upotrebe odabranih resursa za izlaganje, imajući u vidu potencijalni nesklad, odnosno disonantnost koja se za njih vezuje. Tu stupa na pozornicu temeljno poznavanje publike, odnosno korisnika, budući da je bez uzimanja u obzir njihovih društvenih profila, interesa i očekivanja valjana interpretacija nemoguća. Umrežavanjem svih ovih faktora osigurava se kompatibilnost korisnika i nasleđa i smanjuje prostor za greške.

Naivno bi bilo misliti da je ovo univerzalno rešenje, budući da se disonantnost ne može izbrisati, ali se ovim postupkom obezbeđuje mogućnost da bude razumljiva svim uključenim stranama.

Kulturno pamćenje se odnosi na uzajamno dejstvo pamćenja kulture i društva, u procesu stvaranja i rekonstruisanja identiteta, prenošenja institucionalizovanog nasleđa društva i na taj način rekonstrukcije prošlosti u sadašnjosti. Iskustva sadašnjice su u mnogome bazirana na specifičnim saznanjima iz prošlosti. Zato su načini na koje iskušavamo sadašnjost pod uticajem različitih percepcija prošlosti sa kojom se mogu povezati.

5.6. Slobodne zone bolnih uspomena

*„We can no longer afford to take that which was good in the past
and simply call it our heritage,
to discard the bad and simply think of it as a dead load
which by itself time will bury in oblivion.“¹⁷¹*

Nasleđe je savremena upotreba prošlosti.¹⁷² Njegova disonantnost tesno je uvezana sa kompleksnim uzročno-posledičnim, aktuelnim odnosima nezadovoljstva i nije neobično što odgovara postojećoj političkoj opoziciji i donekle se posmatra i kao razlog njenog egzistiranja.

Možda je najproblematičnije u vezi sa disonantnošću nasleđa to što može da dovede do političke, nacionalne pa čak i regionalne destabilizacije. To je, ujedno, i jedan od glavnih argumenata protivnika očuvanja ratnog nasleđa. Oni svoje zalaganje za iskorenjivanje relikata minulih vremena iz našeg okruženja i sećanja iz naše svesti, opravdavaju stavom da je reč o jedinom razumnom načinu za konstruisanje nove i bolje budućnosti, bez preuzimanja tereta prošlosti.

¹⁷¹ Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, <http://www.sergneri.ch/arendt.php>. Pristupljeno 20. 3. 2012. „Ne možemo više da priuštimo da uzmemo ono što je bilo dobro u prošlosti i nazivamo ga našim nasleđem, da odbacimo loše i jednostavno o tome razmišljamo kao mrtvom teretu koji će vreme samo po sebi sahraniti u zaboravu.“ (prev.aut.)

¹⁷² G. J. Ashworth and B. Graham, „Heritage, identity and Europe“, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 1997, 88 (4), p. 381.

Svako nasleđe je nekome disonantno i sva disonanca je nečije nasleđe, no to, ipak, ne znači da ne mogu da se uspostave odgovarajuće vrednosti, bilo estetske ili etičke. To što ih je teško odrediti ne treba izjednačavati sa njihovim (ne)postojanjem. Naime, nije svako nasleđe jednako važno za prenošenje i često su disonantnosti sa kojima se srećemo trivijalne i mogu se ignorisati. Pa ipak, ono što smo rešili da sačuvamo uvek treba da ima višestruku svrhovitost - zabava, prosvetljenje i edukacija nisu i ne treba da budu oprečne aktivnosti.¹⁷³

Ne postoji konsenzus kako muzej može da tretira neželjeno, negativno, teško nasleđe u vezi sa prirodnim ili ratnim katastrofama. Ali važno je da se muzeji uključe i preuzmu rizik, jer u suprotnom takve priče zauvek ostaju neispričane. Ako su muzeji pamćenje društva, oni ne smeju ostave po strani dokumentovanje problematičnih priča iz istorije.¹⁷⁴

Kao javne ustanove, muzeji imaju ne samo moralnu obavezu, već i šansu da to što su muzealizovali bude relevantan izvor, jer ih okruženje doživljava kao autoritete. Zbog opšteg verovanja u muzejsku po(r)uku, oni prerastaju u solidnu platformu za kritičko tumačenje problematične istorije, kroz preuzimanje inicijative i odgovornosti da se individualna iskustva konfrontiraju opštim društvenim procesima.¹⁷⁵

I konačno, gde je mesto i koja je uloga zaborava u kontekstu disonance nasleđa? Pol Riker je pisao da mogućnost opraštanja ide ruku pod ruku sa zaboravljanjem.¹⁷⁶ Zašto onda ljudi ne bi bili u stanju da zaborave i nastave dalje sa životima, bez čuvanja onoga čega se stide? Možda zato što namerno lišavanje osoba određenih narativa zapravo predstavlja svojevrsnu pljačku njihovih identiteta. Zaboravljanje može biti važno kao i pamćenje, međutim često je reč samo o negovorenju, što je za mnoge još gore od pričanja. Fino žongliranje između pamćenja, zaboravljanja, praštanja i ostavljanja stvari za sobom je ono što muzeje čini mestima gde tajno iskustvo može biti bezbedno skriveno, odnosno, „slobodnim zonama za bolne uspomene, mestima gde stvari mogu da se ostave i ne zaborave“.¹⁷⁷

173 Silven and Bjorklund, „Detecting Difficulty,“ 263.

174 Ibid., 255.

175 Detaljno u: Rodney Harrison, „The politics of heritage,“ in *The Heritage Reader*, eds. Graham Fairclough, Rodney Harrison, John Schofield, John H. Jameson, Jr. (New York: Routledge, 2006), 154-196.

176 Dodatno u: Paul Ricoeur, *Memory, History, Forgetting* (Chicago: University of Chicago Press, 2004).

177 Tunbridge and Ashworth, *Dissonant heritage: the management of the past as a resource in conflict*, 262.

IKONOGRAFSKE VEZE. UMETNIČKA EKSPRESIJA.

„Čudna je stvar, ali kad bi se preživeli samo upola toliko brinuli o mrtvacima dok su živi, kao što se brinu onda kada ovi od toga nemaju nikakve koristi, mrtvi bi se sigurno odrekli najskupljeg mauzoleja - no takav je čovek: stvarno ceni samo ono što nema.“¹⁷⁸

6.1. Umetnost i njena svrhovitost

Obično se kaže da je umetnost stvaranje takvih dela koja u nama prilikom spoznavanja izazivaju osećanje lepog i duhovno zadovoljstvo. No, ne samo što nije svaka umetnost lepa, nego nije ni načinjena isključivo s idejom da u njoj uživamo.

Čini se da je misija umetnosti, na prvom mestu, da proširuje naš vizuelni rečnik. Kada se određena tema prvi put pojavi u nečijem stvaralaštvu, ustaljena praksa je da se tumači kao šokantna, a ponekad i nerazumljiva. Pa ipak, vremenom se najbolje i najefektnije od tih ideja prihvate i rasprostrane, postajući tako deo našeg svakodnevnog vizuelnog vokabulara. Zato nam je iz današnje perspektive veoma teško da pojmimo zašto je nešto nekada davno bilo u toj meri začuđujuće ili čak neprihvatljivo.

Najstarija „upotreba“ umetnosti svakako je religijske prirode, još od Laskoa i Altamire, pa sve do fresaka u velikim crkvama današnjice. To nije neobično, budući da je crkva vekovima bila najveći pokrovitelj stvaralaštva. Pored toga, umetnost može da bude i dokument, što je dugo i bila, jer je služila da precizno zabeleži važne događaje, naročito pre otkrića fotografije. Umetnost kao kreator ideje lepog, zatim Đotova umetnost kao pripovedanje ili naracija, te

stvaralaštvo intenzivnih emocija poput ekspresionističkih dela još su neke od ideja koje kriju slavna dela. Savremeno doba će, međutim, ostati upamćeno po umetnosti u službi propagande, ali i angažovane društvene kritike i komentara. Međutim, koja god da je „priča između redova“, primarni zadatak umetnosti jeste da predstavi određenu temu ili pojavu. One se tokom istorije nisu mnogo menjale, ali njihov način prikazivanja i interpretacije, u odnosu na epohu i okolnosti, nesumnjivo jeste.

6.2. Stradanje kao inspiracija, sećanje i spomen

Predstave ratnih razaranja, negativnog nasleđa prošlosti, mučnih tema i krvavih sukoba nisu tekovine savremenog doba niti posledica modernog ratovanja. Od borbi čoveka i životinja za goli opstanak u antici, preko mitoloških i religioznih kompozicija, pa sve do realističnih predstava vojevanja gde su slikari zapravo fotografi - stradanje, ali i sećanje i spomen kao inspiracija - oduvek su bili prisutni u istoriji umetnosti, koja je pokušavala da razume i savlada strah i misteriju smrti.

Rane kulture su umetničko izražavanje shvatale kao osiguravanje dobrobiti, kako za života, tako i posle smrti. Umetnost im je „pomagala“ u njihovim naporima da kontrolišu okruženje i da utiču na sled događaja - da sačuvaju zdravlje, pospeše plodnost, osiguraju bezbedno rođenje. Primera radi, u kamenom dobu su maske bile te koje su igrale ulogu zaštite od smrti i zlih duhova. Kult umrlih u staroj Grčkoj i Rimu i ideja o svetosti zemlje i teritorije na kojoj su sahranjeni zemni ostaci predaka gotovo su u potpunosti preneti u sisteme vrednosti modernih društava, dajući osnov integraciji nacionalne zajednice.¹⁷⁹ U srednjem veku važni su koncepti *Memento Mori*, kao i ples smrti.¹⁸⁰ Stradanje nevinih, užasi zla i svesno pristajanje čoveka na takvu žrtvu, kao teme, nisu zaobišle ni pravoslavnu ikonografiju. Događaji nisu prikazani naturalistički, niti im je cilj bio da daju detaljan opis. Zato na njima nema agonije, krvi, niti užasa. Kolorit pravoslavnih ikona je uglavnom intenzivan, a lik onoga koji strada smiren - nema nikakve grimase koja bi ukazivala na bol. Interesantno je da se slično prikazuju i dželati.¹⁸¹ Iz navedenih primera da se, dakle, uočiti da smrt u istoriji umetnosti ima mnogo vidova: počevši od sujeverja i religije, preko političke pa sve do društvene i lične forme.

Jedna od najstarijih i istorijski najrasprostranjenijih tema svakako bi bilo raspeće. Na nju nailazimo još od drevne Asirije, Egipta, Persije, preko Grčke i Rima, dok literarni izvori svedoče da su čak i Jevreji iz biblijskih vremena kažnjavani

179 Manojlović Pintar, Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989, 27.

180 Encyclopedia of Comparative Iconography. Themes Depicted in Works of Art (Chicago: Fitzroy Dearborn, 1998), 223.

181 Irina Radosavljević, „Predstava stradanja u pravoslavnoj ikonografiji kao obrazac teologije sećanja i pomirenja,“ u Opasna sjećanja i pomirenje. Kontekstualna promišljanja o religiji u postkonfliktnom društvu, ured. Srđan Sremac, Zoran Grozdanov i Nikola Knežević (Rijeka: Ex Libris, 2011), 190.

vešanjem na drveću ili nekom vrstom raspeća. U rimsko doba, raspeće je bilo ekstremna kazna za ne-Rimljane. Interesantno je da Rimljani, koji su bili veoma skloni „samopromociji“ nisu ostavili tragove raspeća u likovnim umetnostima. Nisu ni rani hrišćani. Prva sačuvana slika potiče iz sredine 4. veka.¹⁸² Kroz istoriju hrišćanstva, slike raspeća reflektuju savremena teološka i politička pitanja.¹⁸³ Po tome se mnogo ne razlikuju ni predstave iz 20. veka. Prisetimo se, na primer, Šagalove serije Raspeća, u kojoj simboli judaizma (menora, tora i drugi) okružuju Hrista. Budući da je poreklom bio ruski Jevrejin, Mark je bio i svedok rađanja nacizma, te je svoje, ispostaviće se, opravdane zebnje preneo i u umetnost. I druge dvadesetovekovne reprezentacije raspeća su kontroverzne, posebno zbog inkorporacije modernističke apstrakcije, koja je često u konfliktu sa tradicionalnim pogledima na religiju. Ta problematika se čini posebno interesantnom, naročito ako se uzme u obzir da su u hrišćanskom konceptu raspeća pomešane dve oprečne ideje. S jedne strane imamo krst kao *simbol bolne smrti*, a s druge krst kao *put ka večnom životu* kroz vaskrsenje, čime ono što je bilo *simbol sramne smrti* postaje *simbol hrišćanske religije*.

Tema mučeništva nikada nije ni prestala da bude u fokusu umetnika. U vizuelnoj reprezentaciji i tumačenju, tanka je linija koja razdvaja mučeništvo i samoubistvo. Osnovna ikonološka razlika bi mogla biti u verovanju za koje neko daje život, a koje je svojstveno mučeništvu. Podrazumeva se da je reč o značajnom fenomenu ili pojavi, za koje i drugi znaju i u koje veruju. Samoubistvo, s druge strane, u sebi sadrži i zabranjeno i herojsko. Njegova forma u umetnosti ne prati evolutivnu matricu, već se menja prema potrebama istorije. U tom smislu, slična je smrti kao rezultatu ubistva ili ratu.

„Ubistvo koje je naizgled oprečno užasavanju od smrti predstavlja ljudsku datost koja je isto toliko univerzalna koliko i to užasavanje. Ono je ljudska datost zato što je čovek jedina životinja koja ubija pripadnike svoje vrste i onda kada ga na to ne nagoni borba za opstanak. Ubistvo je univerzalna pojava zato što su ljudi ubijali jedni druge još u preistoriji i zato što su se ubijali kroz čitavu istoriju: ono je posledica zakona (odmazde ili kažnjavanja), podsticano je zakonom (rat) ili predstavlja njegovo kršenje (zločin). Ubistvo izvršeno radi odbrane države predstavlja udovoljavanje obaveznom zahtevu grupe.“¹⁸⁴

Da bi kompenzovala nedostatak čistilišta u osnovnim postulatima njihove vere, protestantska crkva postepeno uvodi *teoriju memorije* kojom ističe didaktički potencijal života i smrti vrljih. U drugoj polovini 18. veka, ova teorija nailazi na plodno tle u Francuskoj i Engleskoj, gde umetnici oživljavaju temu smrti kao suprotnost preovladavajućim ekspresijama rokokoja. Prave se slike koje prikazuju „dobru smrt“. Prateći primer *Germanikove smrti* Nikole Pusena (Nicolas Poussin) iz 17. veka, umetnici iz čitave Evrope proizvode slike koje opisuju upokojenje heroja iz antike. Primer takve neoklasicističke slike je i *Smrt Leonarda da Vinčija* Fransoa Menažoa (François-Guillaume Ménageot). No, nije samo heroj na samrtnoj postelji, okružen porodicom i prijateljima, ono što je dalo nov smisao smrtnosti i ozbiljnosti umetnosti, već i raznolikost prikazanih scena. *Sokratova smrt* i *Senekina smrt* Žak Luj Davida (Jacques-Louis David) su

182 Encyclopedia of Comparative Iconography, VOL. 1, 191-192.

183 Ibid., 195.

184 Edgar Moren, Čovek i smrt (Beograd: BIGZ, 1981), 73.

prikazivale antičke heroje na samrti; *Zakletva Horacija* pokazuje heroja spremnog da žrtvuje sve, uključujući sopstveni život i porodicu, za domovinu. Bilo je i svakodnevnih uzora (na primer *Maraova smrt*). Iako je tu bila reč o političkom ubistvu, David je naglasio Maraovo mučeništvo i uzdigao banalnu temu na religijski nivo.

Stvaraocima poslednje četvrtine 19. veka smrt fascinira na novi, spiritualni, okultistički način. U Engleskoj ova tema ima šire i dvosmisleno tumačenje, dok u Francuskoj realisti uvode novu ikonografiju. Kurbe (Gustave Courbet) na *Sahrani u Ornanu* ne prikazuje mrtvog čoveka, već zajednicu živih, koji iz najrazličitijih razloga prisustvuju sahrani. Njegov savremenik Eduard Mane (Edouard Manet) izmislio je novu ikonografiju smrti, ističući nonšalantnost. *Smaknuće cara Maksimilijana*, koje bi u prošlosti bilo maksimalno oprezno tretirano i pažljivo naslikano, svedeno je na rečenicu iz udžbenika. Pol Gogen (Paul Gauguin), blizak engleskim uticajima, inspirisan Kjerkegorom (Søren Kierkegaard), ali i tahićanskom kulturom, kao i pre-rafaeliti, izjednačava smrt i san. Inspiraciju u egzistencijalističkoj filozofiji imao je i Munk (Edvard Munch) u Norveškoj, čija posebna opsesija postaje strah od neizlečivih bolesti.

U 20. veku smrt u umetnosti više nije sredstvo za ispitivanje duhovnog mesta u svemiru, niti je nešto neizbežno u fokusu samih umetnika. Smrt kao rezultat nehumanosti prema drugima i smrt kao rezultat gluposti, hipokrizije i surovosti postaje tema koja preovladava. Besmislene smrti u ratovima i njihove posledice preokupiraće moderniste. To je bio novi pogled na problematiku negativnog nasleđa prošlosti, a sva dela su nosila u sebi snažnu političku poruku.¹⁸⁵

Primeru radi, antički umetnici su smrt u ratu materijalizovali s akcentom na čast i dostojanstvo. *Umirući ratnik* sa istočnog zabata hrama u Eginu prikazuje idealizovani duh žrtve kroz univerzalne vrednosti. O njemu se malo zna, čak ni koji tačno rat predstavlja, ali se zna da simbolizuje nacionalni ideal i smrtnost. Potpuno je prilagođen arhitekturi. Nema znakova smrti, nema krvi ni bola, niti je romantizovan i predstavlja u neku ruku prototip univerzalnosti. On je potpuno u suprotnosti sa *Galom na umoru* (rimskom kopijom grčkog originala) koja predstavlja aktivnu borbu sa smrću - on nije žrtva. Pa ipak, iako vizuelno i emotivno različiti, oba prikazuju časnu smrt.

Prikazivanje mrtvih kao žrtava ostavljena je drugim umetnicima. Jedna od prvih asocijacija s tim u vezi svakako jeste Gojino (Francisco Goya) stvaralaštvo, čija serija *Užasi rata* (br.36) slika katastrofalne posledice Napoleonove invazije na Španiju (vešanja, streljanja, batinanja). U *Posle ispitivanja* Georg Gros (George Grosz), nemački umetnik i karikaturista koji je tada živeo u Americi, drammatizovao je nacističku brutalnost, dok je u svom delu *Kraj sveta* (1936), izrazio sopstveni strah od predstojećeg rata. Služeći u nemačkoj vojsci tokom Prvog svetskog rata, Maks Bekman (Max Beckmann) osvešćuje problematiku nasilja i brutalnosti i prikazuje je u svom delu *Noć* (1918-19). Bekman, koga su nacisti označili kao „degenerisanog umetnika” otišao je u izgnanstvo u Holandiju. Na svojim bakropisima osakaćenih, na samrti i mrtvih vojnika, nemački umetnik Oto Diks (Otto Dix) dao je snažnu svirepost rata i patnji koje je doneo. Na slici

185 Više o ovom fenomenu u: Piter Gej, *Vajmarska kultura* (Beograd: Geopoetika - Plato, 1998).

Gernika (1937), Pikaso (Pablo Picasso) je ovekovečio špansko selo uništeno fašističkim danonoćnim bombardovanjem u toku Španskog građanskog rata. Na *Belom raspeću* (1938) Mark Šagal (*Marc Chagall*), Jevrejin rođen u Rusiji koji se nastanio u Parizu, prikazao je teror i progon Jevreja u nacističkoj Nemačkoj. Nasuprot gore pomenutim stvaraocima, ratne litografije Kete Kolvic (*Käthe Kollwitz*) ne prikazuju ni neprijatelja, niti očigledno stradanje. Njena empatija za manje srećne, izražena mahom kroz grafike, litografije i drvorez doprinela je da se fokusira na žrtve rata, gladne i siromašne. Veliki deo njenog opusa koji za temu ima rat, tesno je povezan sa ličnim tragedijama koje je doživela. Naime, oktobra 1914. njen sin kreće na front u Flandriju. Ubrzo potom, stiže joj vest o njegovoj pogibiji. Imao je svega 18 godina. Isto toliko godina joj je bilo potrebno da načini spomenik *Ožalošćeni roditelji*, na nemačkom vojnom groblju Vlad slo, u čijem se podnožju nalazi i grob umetnicinog sina.

Ono što daje posebnu težinu ovom memorijalu jeste njen osećaj krivice i kajanja, jer su pripadnici starije generacije odgovorni što su mladi doživeli takvu stradalničku sudbinu. Njen sin je bio dobrovoljac, a ona je verovala u više vrednosti, ne samo u lični interes i podržala ga je da bude patriota. Kasnije tokom rata, taj njen idealizam i internacionalizam će splasnuti, pa će shvatiti da je njegova žrtva bila uzaludna. Kompozicija koju je odabrala za spomenik kao da traži oprostaj što nisu uspeli da spreče užase rata koji je odneo njegov i milione drugih života. Porodica je zato personifikacija svih nas, a tema, iako veoma intimna, postaje univerzalna. Nema potpisa umetnice, nema oznake o vremenu ili prostoru, samo tuga dve ostarele osobe. Za drugi značajan memorijal, lociran u Berlinu - *Neue Wache* - Kolvic radi skulpturu majke s mrtvim sinom.

Ikonografije lamentiranja i žaljenja opisuju formalne i snažne demonstracije tuge koje su deo procedure sahranjivanja i obreda smrti, praktikovanih u mnogim društvima. Osećaj ličnog gubitka koji obično obeležava tugu, posledica je toga što ljudi nerado prihvataju konačnost smrti i goroku svest o prolaznosti života.

Emotivna patnja izazvana neobjašnjivim tragedijama koje remete životni kurs najčešći je književni žanr, ali je ima i u drugim vidovima umetnosti 20. veka. Iako žal u književnosti i umetnosti često deli osobine koje potvrđuju univerzalnost teme, različita verska i društvena verovanja i iskustva uglavnom uslovljavaju njegovo značenje. Stari Grci su, na primer, imali tendenciju da potiskuju preterane emocije tuge u privatnu sferu, dok su javno strah od smrti ublažavali besmrtnošću kroz motive slave i časti. Stari zavet se, takođe, fokusira na fizičke aspekte smrti, ali postoji osećaj potčinjavanja u božanske svrhe. Patnja ne samo grešnika, već i nevinih se tumači kao tajanstvena, poučna vrednost. U Novom zavetu je akcenat na iskupljenju i besmrtnosti, koje se povezuju sa milošću, blagošću.

U Evropi u kasnom srednjem veku preokupacija smrću je posledica ratova, nedaća, kuge, a obećanje spasenja i duhovnog života posle smrti otelotvoreno je u portretima Hristovih stradanja i vaskrsnuća. Iz ovakve ikonografije lamenta i žaljenja izvedene su i mnoge moderne teme. Gore pomenuta Pikasova *Gernika* izvlači važna značenja iz svoje

povezanosti s *Pietom* (s leve strane majka koja viče, držeći mrtvo dete, okružena figurama koje užasnite posmatraju prizor). Takođe, i Kete Kolvic koristi motiv Piete u svojoj skulpturi *Majka i dete* urađenoj u znak sećanja na smrt njenog sina tokom Prvog svetskog rata. Oslanjanje na formu kojom bi se prenelo značenje vidljivo je i kod Maje Lin (Maya Lin) na *Memorijalu vijetnamskim veteranima*, napravljenom za u vidu dva duga crna mermerna zida nose imena vojnika po redosledu kako su stradali.

6.3. Duh komemorativne umetnosti

Povezivanje mrtvih i živih, posebno popularno u umetnosti praistorije, nastavilo je da živi do današnjih dna. Takav spiritualizam grubo možemo podeliti u dve kategorije. Prvi je sekularni spiritualizam, koji obuhvata nazore onih koji veruju u ljudsko postojanje nakon smrti i mogućnost komunikacije sa mrtvima. Nema mnogo veze s tim da li ljudi veruju u boga ili ne, njihovo traganje je psihološko, a ne teološko. S druge strane, religiozni spiritualizam opisuje stavove ljudi koji vide apokaliptičko, božansko ili sveto prisustvo u svakodnevnom životu i rade to na marginama ili izvan zvanične crkve.¹⁸⁶

Spiritualizam u komemorativnoj umetnosti se najbolje vidi u poratnom stvaralaštvu. Svaka zemlja je imala svoje načine komemoracije, ali je neka ikonografija ipak bila univerzalna. Tu se pre svega misli na želju za isticanjem vrline mučeništva. Francuska i nemačka umetnost posle Prvog svetskog rata dele tendenciju da vizuelizuju mrtve kao deo pejzaža ili deo života posleratnog društva. Nemački romantizam se oslanjao na klasične predstave i naročito na herojsku muževnost, dok britanski romantizam favorizuje pastoralne scene.¹⁸⁷ Francuski ratni memorijali su u okvirima tradicija patnje i žrtvovanja, tako da spomenike mrtvima ili mrtvih nalazimo u svakom selu. U Nemačkoj je bilo i religijskih memorijala u javnim prostorima, a toga nema u Francuskoj i Engleskoj. Nada je centralna tema sekularne komemoracije u Britaniji. Spomenici su na mestima gde može da se tuguje i da se bude viđen u tome.

Ono što su gradovi radili na veliko, u domovima je bilo izvedeno u umanjenoj verziji. Privatne komemorativne predstave su se masovno izrađivale posle Prvog svetskog rata. Memorijali sa gvozdenim ekserima, postavljeni vodoravno na ploče ili kao dekoracija skulptura i slično su nemački fenomen. Postojao je i gvozdeni krst, koji je sadržao na primer 160-200 eksera.¹⁸⁸ To je reprezentovalo glorifikaciju žrtvovanja, prikazanu arhaičnim jezikom. Pošto je manir takvih memorijala bio nedovoljno izražajan za tugu, pojavile se i drugi oblici.

186 Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*. *Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare*, 54.

187 *Ibid.*, 71-72.

188 *Ibid.*, 84.

ČUVARI POVLAŠĆENIH SEĆANJA

„U devetnaestom veku spomenici čine ono za šta su u dvadesetom zaduženi mediji: oni insceniraju prošlost. Istorija se ne skladišti samo u arhivama naučnih institucija, nego se, uz veliki trud, inscenira i u pomenima, hodočašćima, mimohodima, svečanim govorima, statuama i nacionalnim spomenicima. Tome treba dodati i festivale i tableaux vivants, muzeje i istorijske slike, narodne pesme i slike koje se koriste za teatralizaciju istorije. Svi ovi istorijski žanrovi stvaraju i obrađuju istorijske mitove, simboličke jedinice nacionalnog pamćenja. Kod takvog tumačenja istorije na delu nije istorijska svest istorijske nauke, nego živo sećanje savremenika na istoriju. Ako iz konteksta istorijske svesti treba da pređu u kontekst nacionalnog pamćenja, istorijski podaci moraju se materijalizovati i kondenzovati u čvrste simbole”¹⁸⁹

7.1. Poreklo inscenacije prošlosti

Lider francuske Akademije u doba Napoleona, istoričar i teoretičar umetnosti De Kvinsi (Antoine-Chrysostome Quatremère de Quincy) u 18. veku je definisao spomenik kao znak koji evocira događaj, predmete ili pojedince, a tvrdio je da reč može da se primeni na širok dijapazon umetničkih dela, od najmanjih medalja do velikih građevina.¹⁹⁰ Više od dva veka kasnije mi, međutim, smatramo da spomenici kulture nisu samo to - umetnička dela za divljenje - već imaju i aktivnu društvenu ulogu u kreiranju i prenošenju poruka i identiteta u javnom prostoru. Takvo prošireno shvatanje baštine, njenog značaja i uloge, poslednjih godina postalo je dominantno. Iako postoje različite spekulacije o uzroku toga, među kojima dominira pretpostavka da je reč o posledici

¹⁸⁹ Asman, Rad na nacionalnom pamćenju, 54.

¹⁹⁰ A. Quatremère de Quincy, „Restauriranje, Restituiranje, Ruina, Ruine, Spomenik,“ u Anatomija povijesnog spomenika, ured. Marko Špikić (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2006), 86.

modernizacije i sve bržih promena u jednom okruženju, nesumnjivo je da u takvim okolnostima svedočanstva o minulim vremenima mogu da obezbede preko potreban osećaj pripadnosti.

Postoji više različitih naziva kojima mogu da se opišu takve prakse. Latinski jezik, odakle i mi crpimo terminologiju, reč „*monumentum*“ izveo je od glagola „*monere*“, koji znači upozoriti ili podsetiti. Tumačen iz tog ugla, spomenik je isto što i posrednik.¹⁹¹ Šta to konkretno znači? Mi jesmo naučili da povežemo određeno sećanje sa spomenikom. Pa ipak, i neki drugi spomenik, takođe, može da ispuni taj zadatak. U tom kontekstu on je više *znak* koji uvezuje značenje sa predmetom, ali je sam po sebi *nedovoljno sredstvo* za tu aktivnost. Kako se sam spomenik ne seća ničega, to je zapravo i logično - njegova uloga je isključivo da nas na to *podstiče*.¹⁹²

Definicija kulturnog *spomenika kao dokumenta*, čini da je spomenik istovremeno i medijum i poruka.¹⁹³ Razmišljajući o dokumentarnosti kao fenomenu, Alojz Riegl navodi:

*„Povijesna vrijednost prije svega želi sačuvati što je moguće autentičniji dokument za buduća dodatna povijesnoumjetnička istraživanja. Svako ljudsko kalkuliranje i nadopunjavanje podložno je subjektivnoj pogrešci; zato dokument, ta jedina pouzdana osnova, mora ostati što je moguće bolje očuvan da bi se kasnije naši pokušaji nadopunjavanja mogli kontrolirati i da bi se za njih eventualno mogli naći bolji i utemeljeniji nadomjesci.“*¹⁹⁴

Druga polovina 20. veka spomenik prevashodno tumači kao *svedočanstvo sadašnjosti*. Posledica toga jeste da spomenik više nije određen starošću, pa čak ni autentičnošću, već sadržajem koji komunicira. Ideja koju spomenik nosi bila je važna i ranije, ali uvek primarno posmatrana kroz tu prizmu dokumenta prošlosti.

7.2. Odakle počinje istorija?

*„Istorija je u stvari celina svih pojava vezanih za društveni život čoveka kroz vreme i samo se analitičkim zahvatima može uporno ostvarivati shvatanje o celovitosti istorije.“*¹⁹⁵

Prvi način prikazivanja ideala slobode, bratstva i jednakosti, koje su uvele Francuska i Američka revolucija, u drugoj polovini 19. veka činile su alegorije ženskih figura. Kao personifikacije novih kolektivnih identiteta, zamenile su dotad popularne konjaničke statue¹⁹⁶ vladara i vojskovođa. Njih su nasledile skulpture palih ratnika, čija je naročita

191 F. R. Ankersmit, „Commemoration and National Identity,” in *Memória, identidade e historiografia. Textos de História: Revista do Programa de Pós-Graduação em História da UnB* (Brasília: UnB, 2002), 16-18.

192 Ibid.

193 Miroslav Tuđman, *Struktura kulturne informacije* (Zagreb: Zavod za kulturu Hrvatske, 1983), 140.

194 Alojz Riegl, „Moderni kult spomenika,” u *Anatomija povijesnog spomenika*, ured. Marko Špikić (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2006), 378.

195 Andrej Mitrović, cit. po: Милан Ристовић, „Андреј Митровић: замишљеност над суштином и смислом посла историчара,” *Годишњак за друштвену историју* 2 (2013): 10.

196 Konjanička ili ekvestrijanska statua (lat. equus znači konj, odakle se izvodi eques, odnosno vitez) predstavlja skulpturu jahača na konju. Reč je o vrsti spomenika kojom su predstavljani pretežno vojnici, ratnici, vojskovođe. U Persijskoj i umetnosti Sasanida postojali

popularnost zabeležena u godinama opšteg trenda militarizacije u Evropi pred Prvi svetski rat. Slična praksa podizanja vojnih spomenika i zajedničkih grobalja je postojala i u Americi i Rusiji za vreme Hladnog rata.¹⁹⁷ Međutim, posle holokausta, memorijalizacijske prakse su se izmenile, te su se kao glavni motivi za prikazivanje ratnih horora pojavile civilne žrtve. Umesto da ih prikažu kao slavno nastradale, društva sada počinju da *preispituju svrhu njihovih pogibija*. Žrtve više nisu svete niti veličanstvene, kao što ni počinioци nisu heroji branitelji. Pretpostavlja se da je prvi među spomenicima kojim se rat ne glorifikuje bio *Spomenik razorenom gradu u Roterdamu* iz 1948. autora Osipa Zadkina (Ossip Zadkine).¹⁹⁸

Ova promena paradigme koja je pratila period nakon Drugog svetskog rata ponovo je prilagođena nakon pada Berlinskog zida, kada se ujedinjena Nemačka srela sa problemom prikazivanja nove političke realnosti. Tada je pokrenuta obimna diskusija u vezi sa načinima pamćenja prošlosti, koja je rezultirala utemeljenjem novog identiteta na tekovinama antifašizma i holokausta, te premisom da današnje generacije *nisu krive* za zločine iz prošlosti, ali da *jesu odgovorne* za načine na koje će ih pamtiti.¹⁹⁹

U odnosu na to u kolikoj meri su kroz istoriju svog postojanja bili prisutni ili ne u javnim narativima, možemo vrlo precizno da utvrdimo kako vrednost i ulogu pojedinih spomenika u društvu, tako i nova tumačenja koja su nastala kao posledica tih socijalnih promena.

„Proizvodnja javnih spomenika i njihova određena važnost su se razvijale linearno sa uvođenjem prava glasa, reflektujući tako njihovu političku upotrebu i manipulacije.“²⁰⁰

Dakle, od kada postoje institucionalizovane države, politika sećanja i identiteta oduvek je bila domen vladajuće elite. Međutim, moderne nacionalne države su donele izvesne promene. Na samom početku njihovog uspostavljanja, one su nacije posmatrale kao grupe ljudi vezane zajedničkim kulturnim karakteristikama. Ali vremenom će na mesto porekla, običaja i tradicije doći interesi i tržište, o čemu je detaljno još u 19. veku pisao Maks Veber (Max Weber). Pa ipak, bez obzira da li je zajednički nacionalni imenitelj kultura ili interes tržišta, spomenici su, pre svega, bili reprezentanti i

su reljefi sa ovakvim temama. Iz antike nam je ostalo svega nekoliko sačuvanih primeraka, od kojih se pretpostavlja da je najstariji jahač Rampin iz oko 550. godine pre naše ere. Doba starog Rima ostavilo nam je spomenik Marka Aurelija, Magdeburški jahač, Donatelova Gatamelata, Verokijev Koleon, Ticijanov portret Karla V na konju, statua Kozima I Medičija od Đanbolonje, Van Ajkov portret Karla I, Velasquezov portret Filipa IV, te Falkoneov bronzani konjanik temom i onim što simbolizuju ne razlikuju se od svojih savremenih sledbenika. Obeležavanje pobeде, hrabrosti nekog pojedinca, veličine nekog vladara kao praktično ustaljen model, imalo je svoju reprezentaciju i u konjaničkim predstavama i u 18. i u 19. veku.

197 Olga Manojlović Pintar and Aleksandar Ignjatović, Historical Memory and Memorials, Policy Paper 02, 20.

198 Ibid., 21-22.

199 To je lepo rekla jedna od preživelih na svečanosti povodom otvaranja memorijala Holokaustu: „Naučila sam da mržnja rađa mržnju“, rekla je. „Ne smemo da ostanemo tihi. Svako od nas mora da se bori sa zlom rasizma, predrasuda i nehumanosti.“ Ona je dodala da ne veruje u „kolektivnu krivicu“, ali da nove generacije Nemaca imaju obavezu da „pamte“ zločine svojih starih. (prev. aut.)

„I have learned that hatred begets hatred,“ she said. „We must not remain silent. Each of us must fight the evil of racism and prejudice and inhumanity.“ She added that she did not believe in „collective guilt“ but that the new generation of Germans had a responsibility to „remember“ their elders' crimes.)

Luke Harding, „60 years on, Berlin honours Hitler's victims.“ The Guardian. 11. 5. 2005. <http://www.theguardian.com/world/2005/may/11/secondworldwar.germany>. Pristupljeno 25. 2. 2012.

200 „The production of public monuments and their relative importance linearly developed with the introduction of full suffrage voting rights, reflecting their political usage and manipulations.“ iz: Manojlović Pintar and Ignjatović, Historical Memory and Memorials, Policy Paper 02 (Beograd: UNDP, 2007), 19.

edukatori u službi te ideje.²⁰¹

Kroz tu prizmu može i treba da se posmatra građenje spomenika. Ritual njihovog podizanja se do današnjeg dana nije značajno promenio. Uvek se počinje inicijativom za izgradnju, potom se nadovezuju debate o njegovoj estetskoj i didaktičkoj poruci. Medijskom kampanjom se privlači pažnja i spomenik ima svoj politički i pedagoški odjek još pre polaganja temelja.

Taj odnos je na Balkanu napušten devedesetih.

„Na mesto kulturno predstavljene nacionalne integracije preko države, tržišta, civilnog društva došla je kultura redukovana na etnički aspekt kao suštinska, samodovoljna svrha integracije. Vraćanjem na stare, ponovo otkrivene i izmišljene tradicije načinjen je pokušaj da se postave kulise drugačijeg kulturnog postojanja. U to su spadali i spomenici. Njihova politička poruka i njihova estetika potvrdile su defanzivnu semantiku etno-nacionalističkih ideologija, okrenutu ka prošlosti. Ipak, spomenici starim i novim junacima nisu promašili svoju svrhu. Osvrtanje na zajednička istorijska iskustva, sa kojima su povezani spomenici, zrači emocionalnom snagom koja se ne sme potceniti.“²⁰²

Spomenici se postavljaju na strateški važnim mestima, sa namerom da komuniciraju željene ideologije, ali i da budu podložni kritici. Preko spomenika u javnom prostoru lako se prenosi poruka javnosti - to omogućava političku promociju, otelotvoruje nove vrednosti, moć, olakšava reprezentaciju i daje iluziju stvaranja nečega što će zauvek da postoji.²⁰³

7.3. Od ideje do realizacije - ciklus značenja

„Naime, spomenik je javni fenomen; takav je po porudžbi koja ga je uzrokovala i kojoj je namijenjen. Fizički otvoreni prostor u kome postoji tehnički je jedini mogući medij socijalno-psihološke sfere kojoj je spomenik upravljen: duhovnoj realnosti svoje sredine. Javnost spomenika sva je njegova priroda; tako spomenik raste, stoji ili pada: u javnosti je sva veličina ili ništavilo spomenika. Nedostaje li mu dimenzija javnosti, on je u pravilu tek izvjesna masa, ponekad čak dobra skulptura ili što drugo, a uvijek nesporazum koji prestaje tek uklanjanjem.“²⁰⁴

Svaka novo uspostavljena vlast određuje svoj odnos prema događajima iz prošlosti, predstavljajući minula vremena u skladu sa sopstvenom ideologijom, što neretko podrazumeva i uređivanje javnih prostora. No, nije dovoljno samo podići spomenik, već je neophodno i uspostaviti njegovu vezu sa okolinom, pre svega sa stanovništvom. Najčešći i najlakši način da se to postigne jeste kroz organizovanje različitih manifestacija u njihovoj neposrednoj blizini. Ideja

201 Lutz Schrader, „Spomenici i politika identiteta na Zapadnom Balkanu,“ u Monumenti. Promenljivo lice sećanja, ured. Daniel Brumund, Christian Pfeifer (Beograd: FZF, 2012), 6.

202 Ibid.

203 Dragičević Šešić, „Politike sećanja i izgradnja spomenika u jugoistočnoj Evropi / Memory policies and monument building in southeastern Europe,“ 73.

204 Eugen Franković, „Javnost spomenika,“ Život umjetnosti, No. 2 (1966): 18.

takvih okupljanja bila je da se rekonstrukcijom sećanja spomenici, koji ističu tragediju i/ili heroizam nacije, uklope u sadašnjost i postanu mesto kolektivnog društvenog života. Čak je i Džon Ruskin smatrao da je vrednost spomenika u njegovoj sposobnosti da kontinuirano svedoči o ljudima, protoku vremena, sa svrhom da poveže zaboravljene i buduće periode.²⁰⁵

Različite vrste saznanja su istorijske kategorije koje se menjaju ili nestaju u okolnostima ili društvima u kojima se pojavljuju. Prema pristupu, znanja možemo podeliti na otvorena i kontrolisana. Otvoren pristup podrazumeva društveno i javno znanje. Dok društveno znanje podrazumeva poznavanje tradicije, istorije i kulturnog nasleđa svih zajednica, ali i civilizacijskih saznanja koja se čuvaju i razmenjuju s drugima, javno (znanje) je dominantno u javnom informacijskom prostoru. Ono ne postoji stalno već se institucionalizovalo kroz istoriju, koincidirajući sa širenjem štampe i pojavom knjiga. Dominantno znanje u savremenom zapadnom društvu, piše Miroslav Tuđman, determinisano je javnim znanjem u javnom prostoru. To će reći da osoba koja kontroliše javni prostor, takođe, kontroliše i tok znanja, te na taj način može da osigura i dominaciju poruka kojima interpretira i postiže lične ciljeve. Iako je spomenik kulture deo društvenog znanja, on ne može biti odvojen od njegovog javnog života. U tom smislu su i spomenici kulture deo organizacije javnog prostora i zato je njihova kodirana poruka deo kolektivnog pamćenja i ujedno javnog znanja.²⁰⁶

7.4. Ka (re)akciji nacija

Početakom 20. veka, preciznije 1903. godine, Rigl je objavio članak *Moderni kult spomenika, njegova bit, njegov postanak*. U njemu je predstavio podelu predmeta kulture na osnovu vrednosti koju imaju. Prema njegovom shvatanju, svaki objekat ima ili trenutnu ili komemorativnu vrednost, pri čemu trenutnu treba odvojiti od samog pojma spomenik. To će reći da je spomenicima Rigl namenio komemorativnu vrednost, koja nije „vezana za djelo u njegovom izvornom stanju, nego za predodžbu o vremenu proteklom od njegova nastanka koje se razotkriva u tragovima starosti“.²⁰⁷

Kada se to ima na umu, deluje sasvim prirodno i logično da baština, te njeni materijalni nosioci budu, kao što je to Benedikt Anderson naveo, povezani sa izgradnjom nacije i definisanjem imaginarne zajednice.²⁰⁸ Dosad smo važnost takve uloge spomenika više puta naglasili. Međutim, ono što zajednica preko tih spomenika pamti ne mora nužno da bude ono što se zaista i dogodilo. Česti su slučajevi da političke elite odaberu i ponude zajednici sećanja za koja smatraju

205 John Ruskin, „Luč pamćenja,“ u *Anatomija povijesnog spomenika*, ured. Marko Špikić (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2006), 302.

206 Tuđman, *Struktura kulturne informacije* (Zagreb: Zavod za kulturu Hrvatske, 1983), 77.

207 Ibid., 358.

208 Više u: Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London: Verso, 1983).

da su prigodna u datim okolnostima.

„Inventovane tradicije su uključivale postojeće predstave, narodna predanja i umetničke vizije prošlosti. Kroz mitske predstave dobra i zla u slikanju heroja, izdajnika, mučenika, tradicije su dobijale aktivan sadržaj, postajući živa slika prošlosti u sadašnjosti i legitimizacija etičkih normi.“²⁰⁹

Proizvoljno kreiranje kontinuiteta preko spomenika iz prošlosti je čest vid ideologizacije zarad stvaranja fiktivne genealogija i kontinuiteta vlasti.²¹⁰ Ako se za takvim idealima povede, jasno je da cilj takve države nije doprinos konstruktivnom dijalogu o prošlosti, već formiranje i jačanje određenih identiteta (od žrtve, prema heroju, ka pobedniku) u javnom prostoru.²¹¹

Neke studije opisuju identitet kao nešto što pomaže da se predvidi ko će posetiti muzej, dok druge opisuju identitet kao nešto što upravo u muzeju mogu da otkriju.²¹² Pa ipak, američki istoričar Džon R. Gilis naglašava da sećanja i identiteti nisu fiksne stvari, već prikazi ili konstrukcije stvarnosti, subjektivne pre nego objektivne pojave. Drugim rečima, *„mi stalno ispravljamo svoja sećanja da bi odgovarala našim aktuelnim identitetima“*.²¹³

Da rezimiramo - spomenici i memorijali su formalizovane apstrakcije, odnosno predstavljaju materijalizaciju intelektualnih koncepata. Oni pokušavaju da kreiraju prostor u kolektivnom pamćenju zajednice u kojoj su izloženi. Oni su i *komemorabilije*, predmeti preko kojih pamtimo prošlost, mrtve, istoriju. Spomenici se podižu da objave njihov predmet sadašnjosti, da ga pretoče u budućnost i da obezbede dužinu trajanja komemorativnih aktivnosti, pa samim tim i sopstvenu večitost.²¹⁴

209 Manojlović Pintar, Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918- 1989, 43-44.

210 Detaljno o fiktivnoj genealogiji u: Todor Kuljić, Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti (Beograd: Čigoja, 2006).

211 Darko Karačić, Tamara Banjeglav, Nataša Govedarica, RE:VIZIJA PROŠLOSTI. Službene politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine (Sarajevo: ACIPS, FES, 2012), 124-125.

212 Jay Rounds, „Doing Identity Work in the Museums,“ Curator, 49/2 (2006): 133.

213 Bojana Pejić, „Jugoslovenski spomenici: umetnost i retorika moći,“ u Monumenti. Promenljivo lice sećanja, ured. Daniel Brumund, Christian Pfeifer (Beograd: FZF, 2012), 10.

214 William Kidd and Brian Murdoch, eds. Memory and memorials: the commemorative century (Aldershot, Hants; Burlington, VT: Ashgate, 2004), 15-16.

7.5. Memorijali 20. veka

„Praksa podizanja spomenika je i pre nastanka modernih nacija karakterisala kulture koje su svoje sisteme vrednosti gradile kroz direktnu komunikaciju slobodnih članova društva. Spomenici su pozicionirani na javnim gradskim trgovima, stadionima, pozorištima i mestima susretanja u polisima stare Grčke, Rima, u renesansnim mediteranskim i baroknim gradovima. Mesta razmene dobara, mišljenja i katarzičnih iskustava uvek su bila mesta na kojima su spomenici slavili božanstva, vojničke pobeđe, divinizirali legendarne ali i stvarne heroje.“²¹⁵

Razlika između memorijala i spomenika shvaćena je u skladu s objašnjenjem koje je dao istoričar Džejms Jang (James Young) koji kaže da se „spomenici odnose na podskup memorijala: materijalne objekte, skulpture i instalacije što služe za sećanje na osobu ili stvar. (...) Memorijal može biti dan, konferencija ili prostor, ali ne mora biti spomenik. Spomenik je, s druge strane, uvek neka vrsta memorijala“.²¹⁶

Da se diskurs o memorijalima (naročito onim političkim) suštinski razlikuje od uobičajenog shvatanja spomenika kao „umetnosti po porudžbini“ pisala je i Bojana Pejić. Budući da se radi o umetničkim delima koja naručuje neka državna služba ili agencija, smatra se da su u „službi“ određene moći i da nju „ilustruju“. Pa ipak, kada proučavamo spomenike kao vizuelne reprezentacije, ne smemo da zanemarimo da su oni zapravo mesta na kojima moć postaje konstituisana. Spomenici igraju, prema tome, konstitutivnu, a ne samo refleksivnu ulogu.²¹⁷

Od Akropolja do Trijumfalne kapije, ratni memorijali nisu bili isključivo centralni deo evropske tradicije, javne arhitekture i skulpture nego i važan simbol nacionalnog ponosa. Ali, ma koliko da je bila jaka estetska ili politička poruka, ovi spomenici su imali još jedno značenje za generaciju koja je preživela traume rata. To značenje je bilo ne samo egzistencijalno, umetničko i političko već i u vezi sa individualnim gubicima i žalošću, nacionalnim aspiracijama, sudbinom. Zato možemo da zaključimo da su memorijali težili da ponovo izgrade zajedništvo i da pomognu preživelim da prevaziđu bol.

U kontekstu našeg podneblja, to je izgledalo ovako:

„Lična tragedija pojedinca, ispoljena u javnom prostoru zajedno sa onima čije je iskustvo bola i tuge zbog gubitka najbližih bilo identično, stvarala je snažne veze među ljudima. Tugovanje i izražavanje saučešća su gradili emotivne zajednice. Na lokalnom nivou je kroz rad samoinicijativno formiranih udruženja za podizanje spomenika poginulim članovima zajednice konstituisan odnos prema prošlosti. Spomenici koji su podizani sa ciljem da čuvaju sećanje na sve koji su pali u ratovima, zapravo su bili namenjeni onima koji su preživeli i koji su stvarali nove odnose kroz zajedničko iskustvo gubitka i katarze. Shvatanje gubitka kao društveno upotrebljivog i politički funkcionalnog fenomena, a ne samo kao izvora frustracije i tuge, otvorilo je nove prostore i uglove posmatranja prošlosti. Do formiranja nacionalnih država ignorisan i potpuno čuvan u privatnoj sferi, gubitak

215 Manojlović Pintar, Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918- 1989, 54.

216 James Young, „Tekstura sjećanja,“ u Kultura pamćenja i historija, prir. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda (Zagreb: Golden Marketing - Tehnička knjiga, 2006), 201.

217 Pejić, „Jugoslovenski spomenici: umetnost i retorika moći,“ 10.

*i bol koji je on proizvodio su postajali centralni toposi kreiranja zajednice. Pojedinci okupljeni oko lokalnog spomenika su predstavljali aktivne agente sećanja čiji su društveni angažman i aktivizam, ispoljavan tokom procesa osmišljavanja, podizanja, otkrivanja i funkcionisanja spomenika, postajali katalizatori političkih ideja i aktivnosti.*²¹⁸

Najčešći ratni memorijali su statue, spomen ploče i slično, i postoje u skoro svakom evropskom selu ili gradu koji je pretrpeo ratna razaranja. To se može posmatrati kao glorifikacija plemenite stvari, pa čak i samog rata, a nekad su i jasno tako dizajnirani. Većinom su memorijali posvećeni pojedincima koji su svesno ili ne učestvovali i često umrli zarad cilja koji danas ljudima znači malo ili nimalo.²¹⁹

Ako bismo morali da načinimo grubu podelu prema ideji koja je formalizovana, ratne memorijale bismo mogli da svrstamo u tri grupe - objekte koji pokazuju herojsku sliku rata, zatim poratne crkve i patriotska mesta koja su prikazivala univerzalnost gubitka, i konačno ratna groblja. U fizičkom smislu mogu biti monumentalni, ili pak sasvim mali poput spomen ploča.²²⁰ Mogu da nam plasiraju moderne vrednost, kroz kazivanje istine o ratu u formi poezije, proze ili vizuelnih umetnosti. Šta više, moderne forme memorijalizacije sve više ističu da memorijali ne treba da budu dodirljivi, statični, da imaju jedno značenje i da komemorišu samo pozitivne i slavne vizure istorije. Zato je najveći izazov memorijalizacije da uključene subjektivne interpretacije ljudi i događaja prevedu u vizuelne narative koje će opet, na kraju, posmatrač subjektivno da interpretira.

Takođe, ratni memorijali nosioci su i tradicionalnih vrednosti, koje iskazuju kroz klasične, romantične, religiozne slike ili ideje koje su široko rasprostranjene i u popularnoj kulturi i kod elite, kako pre, tako i za vreme rata.²²¹

Moderna tumačenja memorijalizacijskih praksi daju nam donekle jednu drugačiju tipologiju memorijala, prema praksi uspostavljanja. Prvi od njih jesu izgrađeni javni, koji podrazumevaju statue, groblja, memorijalne zidove, muzeje. Zatim imamo takozvane neizgrađene ili zatečene memorijale, koji podrazumevaju oznake ulica, starije muzeje koji su postali mesto negiranja, mesta genocida ili čitave gradove, poput Drezdena, Hirošime ili Aušvica. Na kraju imamo i komemorativne aktivnosti o značajnim datumima i godišnjicama, kao i druge postupke i procedure koje spadaju u domen nedodirljive baštine.

Svrha memorijalnih spomenika se drastično menjala kroz vreme. U Staroj Grčkoj gradovi-države su namerno pravili memorijale na bojnim poljima od drveta koje omogućava eroziju, kako bi ostavili otvorenom mogućnost za pomirenje među nekadašnjim neprijateljima.²²² Protokom vremena, memorijali su se preorijentisali sa odavanja počasti vojnicima poginulim na liniji dužnosti, na perspektivu žrtava i novu viziju pomirenja, prevenciju daljeg nasilja

218 Manojlović Pintar, Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989, 383.

219 Tunbridge and Ashworth, Dissonant heritage: the management of the past as a resource in conflict, 119.

220 Kidd and Murdoch, eds. Memory and memorials: the commemorative century, 5.

221 Winter, Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History (Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare), 2-3.

222 Miguel. A. Marin Luna, „The evolution and present status of the laws of war,“ Recueil des Cours de l'Académie de Droit International, vol. 92 (1957): 652.

i redefinisane nacionalnog jedinstva. Krilatica „Nikad više“, rođena posle Prvog svetskog rata, uokvirena je kasnih devedesetih kroz paradigme tranzicione pravde, pri čemu su vladavina prava i promovisanje demokratskih kultura društveno zagantovani kao zaštita od budućih tragedija.

Politika nasleđa je postala integralna komponenta pokreta ljudskih prava, jer su mnogi od njih želeli da komemorišu žrtve nepravdi iz prošlosti.²²³ Tako su aktivnosti koje se realizuju u sferi javnih spomenika postale krucijalni deo formiranja civilnog društva. Intervencije u javnim prostorima uvek iniciraju politički dijalog, te je zato važno da se promovišu nove vrste memorijala, koji mogu da posluže političkom kultivisanju, demokratizaciji i tranziciji u odgovorno građansko društvo.

Tranziciona pravda javne memorijale tumači kao javna mesta za privatnu refleksiju. U tom smislu memorijali su uvek duboko povezani sa načinima na koje ljudi prevazilaze smrt, sa zaceljivanjem posle traume, i teže besmrtnosti. Upravo je to javno priznanje privatnog iskustva srž reparativne strane memorijala i razlog zašto ih često povezuju sa politikama reparacije, odnosno naporima društva i država da se fokusiraju na potrebe žrtava.

Učenje o prošlosti ponekad može biti u suprotnosti sa drugim ciljevima javnih memorijala, kao što su tugovanje ili neke druge aktivnosti iz domena privatnog. Na primer, ta mesta su za mnoge članove porodica žrtava sveta mesta na kojima su pitanja prikladnog ponašanja važna, na koja bi posetioci trebalo da dolaze samo u duhu poštovanja ili tuge, i u vezi sa kojima bi članovi porodica žrtava trebalo da imaju prioritet u odlučivanju o tome kao da se ona osmisle i upotrebljavaju. S druge strane, kada su obrazovni ciljevi primarna motivacija, takva mesta mogu biti viđena kao građanski prostori gde bi trebalo da se realizuje učenje i podučavanje.

Tu na scenu stupaju *mesta buđenja savesti*. U njima se suprotnost između građanskog prostora i svetog prostora obično razrešava prostornim razdvajanjem u okviru samog mesta. Deo mesta je obično odvojen, kao nešto što na primer podseća na groblje, dok je drugi deo mesta predviđen za nešto što više liči na muzej.²²⁴

Služeći kao prizma koja ispituje prošlost i sadašnjost i sprema se za budućnost, *mesta buđenja savesti* stvaraju javni prostor za trajni dijalog. Insistiranje na dijalogu je dovelo do toga da gore pomenuti Džejs Jang favorizuje proces memorijalizacije u odnosu na sam memorijal:

„Može biti istina da najsigurniji angažman s pamćenjem leži u njegovom kontinuiranom preispitivanju. U stvari, najbolji nemački memorijal fašističkoj eri i njenim žrtvama nije samo jedan spomenik, već neprekidna debata o tome koja sećanja treba da se sačuvaju, kako to da se učini, u čije ime i sa kojim ciljem.“²²⁵

223 Macdonald, A Companion to Museum Studies, 204-205.

224 Louis Bickford, „Radovi na sećanju/Radovi sećanja,” u Forum za tranzicionu pravdu, 2, ured. Marijana Toma (Beograd: FHP, 2008), 37.

225 „It may also be true that the surest engagement with memory lies in its perpetual irresolution. In fact, the best German memorial to the Fascist era and its victims may not be a single memorial at all - but simply the never-to-be-resolved debate over which kind of memory to preserve, how to do it, in whose name and to what end.“ Iz: James Young, The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning (New Haven and London: Yale University Press, 1993), 21.

Takva memorijalizacija onda ujedinjuje ne samo memorijal, već i proces njegovog formiranja, samu izgradnju, kao i kontinuirano angažovanje oko memorijala - pitanja i brige koje postavlja oko prošlosti, ispitivanja da li ta pitanja nastavljaju da budu aktuelna u sadašnjosti i razmišljanja kako uzroci takvih briga mogu da se eliminišu u budućnosti.

Kroz te reakcije koje izaziva, meri se i njegov uspeh.²²⁶

Popularnosti i razvoju memorijalizacije pomogao je koncept „dužnosti sećanja“²²⁷ masovnih zločina, kao što su genocid nad Jevrejima, ropstvo, nasilje nad starosedeoćima, koje podrazumeva da moramo da tražimo pravdu čak i vekovima posle. A shvatanje da memorijalizacija treba da bude sredstvo za borbu protiv nepravde navodi se u Durbanskoj deklaraciji.²²⁸

7.6. *Tabula rasa* kao ideal

„Ne znam da li spomenici pomažu, ne znam, pa ne znam. Kod nas, u mojoj bivšoj Jugoslaviji, u svakom selu je stajao spomenik narodnooslobodilačke borbe i bista ponekog mesnog narodnog heroja, pa nam to nije pomoglo da se posle međusobno ne zakrvimo kao inače niko u Evropi.“²²⁹

Pišući članak *Nasilje javne umetnosti*, američki istoričar umetnosti Viljem Džon Tomas Mičel (William John Thomas Mitchell) uočio je dve vrste nasilja nad spomenicima i drugim javnim umetničkim delima. Prva je zvanično nasilje, koje implementira zakonodavna, sudska ili izvršna vlast i uglavnom je utemeljeno ili opravdano parlamentarnim odlukama. Drugi tip podrazumeva nezvanično, odnosno nasilje grupe nezadovoljnih. Logično iz ovoga Mičel izvlači i problemska pitanja:

„Da li je javna umetnost sama po sebi nasilna, ili je provokacija nasilju? Da li je nasilje ugrađeno u spomenik po samom sopstvenom konceptu? Ili je nasilje prosto nezgoda koja snalazi neke spomenike, stvar istorijskih sudbina?“²³⁰

Mičel to dalje obrazlaže:

„Veliki deo javne umetnosti u svetu - memorijali, spomenici, slavoluci, obelisci, stubovi i skulpture - prilično direktno

226 Artemis Christodoulou, APPENDIX 4 - PART ONE. Memorials and Transitional Justice, <http://www.sierraleonetr.org/index.php/appendices/item/appendix-4-part-1-memorials>. Pristupljeno 23. 12. 2012.

227 Više o terminu „dužnost sećanja“ u: Sarah Gensburger et Marie-Claire Lavabre, „Entre ‘devoir de mémoire’ et ‘abus de mémoire’: la sociologie de la mémoire comme tierce position,“ dans *Histoire, Mémoire et Épistémologie. Autour de Paul Ricœur*, ed. Bertrand Müller (Lausanne: Payot, 2005).

228 „That remembering the crimes or wrongs of the past, wherever and whenever they occurred, unequivocally condemning its racist tragedies and telling the truth about history are essential elements for international reconciliation and the creation of societies based on justice, equality and solidarity.“ Iz: World Conference against Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance, „United Nations,“ <http://www.un.org/WCAR/durban.pdf>. Pristupljeno 12. 12. 2014.

229 Ivan Ivanji, „Moć sećanja i nemoć reči,“ u Podsećanje na zločine. Rasprava o genocidu i ubistvu naroda, prir. Folkhard Kinge i Norbert Fraj (Novi Sad- Beograd: Platoneum- Savez jevrejskih opština Srbije, 2011), 25.

230 „The question naturally arises: Is public art inherently violent, or is it a provocation to violence? Is violence built into the monument in its very conception? Or is violence simply an accident that befalls some monuments, a matter of the fortunes of history?“ Iz: W. J. T. Mitchell, „The Violence of Public Art: ‘Do the Right Thing’“, *Critical Inquiry*, Vol. 16, No. 4. (1990): 885-886.

*upućuje na nasilje u obliku rata ili osvajanja. Od Ozimandijasa do Cezara do Napoleona i Hitlera, javna umetnost služila je kao vid monumentalizacije nasilja, i nikada moćnije nego kada predstavlja osvajača kao čoveka mira, namećući svetu Napoleonov kodeks ili pax Romana.*²³¹

Gotovo sve revolucije počinju idejom nultog časa, novim početkom koji nastaje brisanjem onoga što mu je prethodilo. Posledica je želje novog režima da nakon krupnih promena učvrsti legitimitet prevazilaženjem neželjenog nasleđa prošlosti i razdvajanjem prethodne vlasti od njenih pristalica. Taj raskid se postiže kažnjavanjem ili stigmatizacijom predstavnika ranije vlasti, rehabilitacijom njihovih žrtava, radom na nacionalnim pomirenju, amnestijom i sličnim postupcima.²³² Pa ipak, pokazalo se da je ovakva kolektivna amnezija na kraju neodrživa pozicija, zbog čega se inspiratori i nalogodavci vizije nulte godine vraćaju ili pomirljivim verzijama prošlosti ili osećaju potrebu da naprave novu istoriju koja bi podržala savremene ideje i aspiracije. U takvim situacijama dolazi do izražaja opravdanost proširene definicije nasleđa kao savremene upotrebe prošlosti.²³³

Slično tome se i na Balkanu brisala istorija. Tako su, na primer, u prvim danima Kraljevine Jugoslavije uklonjeni svi znaci Austrougarske monarhije. Spomenike Karađorđevića nakon Drugog svetskog rata uništile su komunističke vlasti. Posle raspada Jugoslavije, nastale države su počele da stiču svoj novi identitet revizijom prošlosti, posebno radom na nacionalističkom sećanju, koji je, kako to Gilis po uzoru na Le Gofa ukazuje: „kao svaka druga vrsta fizičkog rada, ugrađen u složene odnose klase, pola i moći koji određuju šta je zapamćeno (ili zaboravljeno), kod koga, i zašto“.²³⁴

231 „Much of the world’s public art- memorials, monuments, triumphal arches, obelisks, columns, and statues- has a rather direct reference to violence in the form of war or conquest. From Ozymandias to Caesar to Napoleon to Hitler public art has served as a kind of monumentalizing of violence, and never more powerfully than when it presents the conqueror as a man of peace, imposing Napoleonic code of pax Romana on the world.“ Ibid.

232 Тодор Куљић, „Превладавање прошлости - идејна страна“, Годишњак за друштвену историју, бр. 2-3 (2000): 7.

233 G. J. Ashworth and J. E. Tunbridge, „Old cities, new pasts: Heritage planning in selected cities of Central Europe,“ *GeoJournal*, Volume 49, Issue 1 (1999): 105.

234 „... ‘memory work’ is like any other kind of physical or mental labour, embedded in complex class, gender and power relations that determine what is remembered (or forgotten), by whom, and for what end.“ Gillis, ed. *Commemorations: The Politics of National Identity*, 3.

MEMORIJALNI MUZEJI I NJIHOV DOPRINOS DRUŠTVENOM PAMĆENJU

*„Ostaje, međutim, pitanje da li se istorijski muzej može spajati sa spomen-
mestom ili Mahnmalom, a da se ne izopači njegova svrha. Spomen-mesto je religijski
ili kvazireligijski spomenik na kom podsećanje na prošlost biva zajednički ritual.
Pred spomenicima ljudi se mole, pale baklje, polažu vence. Muzej je, pak, svetovna
ustanova koja bi, u liberalnom društvu, trebalo da teži nezavisnom naučnom radu. U
diktaturi, gde se sve - politika, naučni rad, podizanje spomenika - svodi na javni ritual,
nema protivurečnosti; u liberalnoj demokratiji ona postoji.“²³⁵*

Od osnivanja Luvra 1793. godine pa do danas, kustosi, muzeolozi, heritolozi, ali i drugi zainteresovani za rad muzeja, prate i učestvuju u transformaciji odnosa između umetničkih dela i posetilaca, odnosno baštine i onih koji njom upravljaju. Postojao je taj trend i ranije i u drugim zemljama, međutim osnivanje prvog, javnog i svima dostupnog muzeja predstavlja prekretnicu, jer će taj događaj omogućiti povoljnu klimu za dalje reforme u domenu organizovane brige o nasleđu. Uloga i zadaci muzeja u kontekstu materijala koji baštini - da selektuje, čuva, obrađuje i prezentuje umetnine - vekovima za nama prolazili su jedino kroz „kozmetičke“ promene. Ono što je, ipak, počelo da se menja sredinom sedamdesetih godina prošlog veka, a pod uticajem opštih društveno-ekonomskih previranja, jeste premeštanje akcenta sa kolekcija na posetioce. Kako *nova muzeologija* preporučuje participativno sakupljanje koje involvira zajednicu u taj proces, u tim stidljivim pokušajima da se centralno mesto istraživanja sa fenomena institucija²³⁶ prebaci na ljude, možemo nazreti korene *nove muzeologije*.²³⁷

²³⁵ Buruma, Plata za krivicu - uspomene na rat u Nemačkoj i Japanu, 209.

²³⁶ Samo ime muzeologija, u slobodnijem i veoma opštem promišljanju može da se pojednostavi na nauku o muzejima, to jest nauku o institucijama.

²³⁷ Милица Божић Маројевић, „Изазови нове музеологије у интерпретацији и презентацији дисонантног наслеђа,“ Култура, 144: 39.

Promena odnosa moći između muzeja i društva ključna je za sve što će se dalje sprovoditi. Dok je muzej ranije kontrolisao značenje i vrednost zaostavštine, pa tako i identitet i prošlost, ekskluzivno pravo da se bavi ljudskim nasleđem više neće biti samo u nadležnosti institucije. Ideja koja se krila iza toga nije bila svedena na želju da se poveća posećenost samih ustanova, već je cilj muzejskih poslenika iz različitih zemalja sveta bio da im se pomogne da budu integralni deo svakodnevice i da, kao instrumenti važni za društveni razvoj, doprinesu kvalitetu života u lokalnim zajednicama.²³⁸

Uprkos tome što je diskurs *nove muzeologije* pre svega kulturni i politički, a ne naučni, i što je praktično još uvek nedostupan ozbiljan, kritički, teorijski okvir njenog delovanja, njeni principi i metodi kojima se služi slični su tretmanu koji zahteva bavljenje disonantnim nasleđem. Ako ih svedemo na „lajt motive“, kao što su *participacija* (usmerenost ka publici), *lokalna orijentacija*, *dinamičnost*, insistiranje na *originalnosti konteksta (in situ)*, isticanje *nedodirljive baštine* i *kolektivno pamćenje* ne stičemo utisak da su tradicionalni muzeji u suprotnosti sa onim što se nudi kao *nova muzeologija*.²³⁹ Razlika, dakle, nije toliko u „poštovanju“ izloženih artefakata, koliko u tome *ko* određuje njihovu vrednost i s čije *tačke gledišta*.²⁴⁰ U *novoj muzeologiji* zajednica je ta koja određuje s čime se identifikuje i šta vredi sačuvati. Zajednicu je Zigmunt Bauman (Zygmunt Bauman) opisao kao sigurno, udobno i toplo mesto gde nikada nismo jedni drugima stranci i gde nas vodi ista želja da poboljšamo zajednički život.²⁴¹ Međutim, još uvek tragamo za odgovorima koja je to zajednica sa kojom muzej treba da saraduje i po kojim kriterijumima, te da li se izborom jedne isključuju sve druge zajednice.

Koje je mesto memorijalnih muzeja u svetlu *nove muzeologije* i angažmana zajednice? Polazeći od pretpostavke da je memorijalni muzej mešavina *memorijala* koji određujemo kao sve što služi za pamćenje osoba ili događaja, i *muzeja*, odnosno institucije namenjene sakupljanju, čuvanju, konzervaciji, proučavanju, izlaganju i obrazovnoj interpretaciji predmeta koji imaju naučnu, istorijsku ili umetničku vrednost, Pol Vilijams je napisao čitavu publikaciju koja se zalaže za ovakav institucionalni vid komemorisanja.²⁴² Iako na početku pojam memorijala definiše široko, u kontekstu memorijalnih muzeja ga sužava, uključujući u njega samo događaje koji podrazumevaju masovna stradanja ili traumu. Iz toga dalje Vilijams zaključuje da je memorijalni muzej „posebna vrsta muzeja posvećena istorijskom događaju kojim se čuva sećanje na masovna stradanja neke vrste“.²⁴³ Njegove stavove donekle je sledio i Rodžer Sajmon (Roger Simon), takođe, smatrajući da je zadatak memorijalnih muzeja prenošenje *teških, neprijatnih, neželjenih saznanja*. Takvo znanje, smatra on, ne podrazumeva samo plasiranje informacija koje se tiču nasilne prošlosti, već označava i specifično iskustvo

238 Ibid., 40.

239 Ibid., 41.

240 Andrea Hauenschild, *Claims and Reality of New Museology: case studies in Canada, the United States and Mexico* (Washington, D.C.: Center for Museum Studies, Smithsonian Institution, 1998), 144.

241 Prema: M. Lamas, „Lost in the supermarket - The Traditional Museums Challenges“, in *Sociomuseology 3: To Understand New Museology in the XXI Century*, eds. P. Assunção i J. Primo (Lisboa: ULHT, 2010), 245.

242 *Paul Williams, Memorial Museums: The Global Rush to Commemorate Atrocities* (Oxford: Berg, 2007), 8.

243 „Specific kind of museum dedicated to a historic event commemorating mass suffering of some kind.“ Ibid.

koje suočava posetioce sa izazovima njihovih muzeoloških i interpretativnih sposobnosti.²⁴⁴ U memorijalnim muzejima takvi izazovi uključuju slušanje i kritičko razmišljanje čak i o onome što, recimo, nije deo same postavke. Naravno, memorijali ne čuvaju samo sećanje na patnju, primetio je Džejms Jang - oni mogu da budu trijumfalni, da slave pobeđe i prevaziđene prepreke.²⁴⁵

Vilijams shvata muzeje kao *objektivne* institucije obrazovanja i konzervacije. On ističe da je reč o ustanovama koje se bave „interpretacijom, kontekstualizacijom i kritikom“²⁴⁶, ali to dalje ne razrađuje, iako su ta područja veoma složena i razlikuju se u odnosu na to koje stanovište zauzmemo. Idejni okvir u kojem se Vilijams kreće može se ograničiti na tri problema. Pod jedan, on ističe da je korisno razmatrati sve memorijalne muzeje ne kao stabilne i nepromenljive institucije, već kao rezultat određene političke borbe.²⁴⁷ Drugim rečima, oni su politizovani i na neki način instrument ostvarivanja određenih interesa. Pod dva, oni su često sjedinjeni sa značenjem i funkcionisanjem memorijala, budući da samo mesto, ukoliko je izvorno, doprinosi razumevanju i autentičnosti. Na kraju, raspored i organizacija unutar samog muzeja je važna za iskustvo posetilaca, jer je jedan od zadataka memorijalnog muzeja da provocira emociju ili neku reakciju posmatrača.²⁴⁸

Porast broja memorijalnih muzeja u vezi je sa razočaranjem postmodernom i atmosferom nepoverenja u „velike narative“ koja je nastupila posle Drugog svetskog rata. Vilijams tu ističe da je porast broja spomenika zapravo pomogao da se uspostavi praksa posećivanja.²⁴⁹

244 Prema: Amy J. Freier, *Memorial Museums And Material Witnesses: Framing Objects As Witnesses To Trauma* (Ontario: Queen's University Kingston, 2013), 5-6.

245 Više u: James Young, „Teskura sjećanja,“ u *Kultura pamćenja i historija*, prir. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda (Zagreb: Golden Marketing - Tehnička knjiga, 2006).

246 „Concerned with interpretation, contextualization, and critique.“ *Williams, Memorial Museums: The Global Rush to Commemorate Atrocities*, 8.

247 Ibid., 107.

248 Sarah Jaques-Ross, „The German Historical Museum (DHM) as Memorial Museum: Time, Place, and Space in the Musealization of the German Past,“ *Culture Critique*, v 2 No 1 (2011): 4.

249 *Williams, Memorial Museums: The Global Rush to Commemorate Atrocities*, 4.

8.1. Od forme ka sadržini

„The German word museal (museumlike) has unpleasant overtones. It describes objects to which the observer no longer has a vital relationship and which are in the process of dying. They owe their preservation more to historical respect than the needs of the present. Museum and mausoleum are connected by more than phonetic association. Museums are the family sepulchres of works of art.“²⁵⁰

„Every museum can do more to improve people’s lives and play a part in meeting society’s needs“²⁵¹

Važnost mesta gde će se podići, kao i prostornih efekata u muzejskom iskustvu često je zapostavljena tema u muzejskim studijama. Uglavnom se prostor analizira u arhitektonskom smislu, iako u širem kontekstu posmatrano mesto ima društvenu, kulturnu i psihološku dimenziju. Muzeji su kulturni projekti u kojima se „prostori, istorije i društvene aktivnosti materijalno i simbolično ponovo kreiraju.“²⁵² U skladu s tim, gledaoci prave „imaginarnu geografiju“ u kojima su socijalne podele i kulturne klasifikacije izražene kroz prostorne metafore.²⁵³ „Vreme memorijalnih muzeja“ koincidira sa taktikom urbanih planera da uspostave muzeološke prostore za događaje u kojima je istorijskim narativima data estetska, arhitektonska forma. Ovi projekti imaju dosta toga zajedničkog sa Lefevrovom idejom o reprezentativnom prostoru. Oni su duboko simbolički, pozivaju na zajedničko iskustvo i interpretaciju, oni su mesta značenja u kulturi. Reprezentativni prostori su često bazirani na slikama i simbolima koji prekrivaju fizički prostor, čineći simboličnu upotrebu objekata.²⁵⁴ Ti prostori su uvek osmišljeni tako da se uklupe u svakodnevni život, zato se biraju trgovi i slično. Kada su načinjeni u tom obliku, onda ih je teško zaobići. Drugi vid formiranja jeste da budu potpuno odvojeni, čime dobijaju mogućnost da kreiraju sopstvenu interpretativnu dramu.²⁵⁵

Formiranje kolekcije memorijalnih muzeja veoma je složen posao. Početak se, kao i kod svakog drugog muzeja, bazira se na sličnim odlukama - polazi se od promišljanja kako izabrati prostor, koje predmete koristiti i kako ih organizovati. Kada se formira kolekcija, obično se imaju u vidu tri stvari - raritetnost predmeta, tipičnost (odnosno, da predstavlja određenu kategoriju ili iskustvo) i vrednost (na osnovu pripadanja nekoj znamenitoj osobi, na primer). U memorijalnim muzejima predmeti obično pripadaju dvama kategorijama, ali ima i drugačijih slučajeva - dnevnik Ane Frank, na primer, pripada svim navedenim.²⁵⁶

250 Teodor Adorno, prema: Andrea Witcomb, *Re-Imagining the Museum: Beyond the Mausoleum (Museum Meanings)* (Taylor and Francis, Kindle Edition, 2013), 102. „Nemačka reč muzealan ima neprijatan prizvuk. Ona opisuje predmete sa kojim posmatračni više nemaju živ odnos i koji su u procesu umiranja. Muzej i mauzolej su povezani više nego samo fonetskom asocijacijom. Muzeji su porodične grobnice umetničkih dela.“ (prev. aut.)

251 *Museums 2020 Discussion Paper* (London: Museum Association, 2012), 4. „Svaki muzej može da uradi više da poboljša ljudske živote i igra značajnu ulogu u zadovoljavanju društvenih potreba.“ (prev. aut.)

252 *Williams, Memorial Museums: The Global Rush to Commemorate Atrocities*, 77.

253 Ibid.

254 Ibid., 78.

255 Ibid., 79.

256 Ibid., 29.

Međutim, za razliku od drugih umetničkih muzeja, kod memorijalnih muzeja se kreira veza između autentičnosti predmeta i dokaza s jedne strane, te želje da se stvori emotivno, dramatično iskustvo, s druge.²⁵⁷ Činjenica je da imamo veoma mali broj, ako ih uopšte i imamo, artefakata iz života prognanih ili ubijenih, budući da orkestrirano nasilje teži da uništi sve i obično to i učini. Takođe, počinioци ne žele da ostave dokaz sopstvenog delovanja. U tom smislu, ne možemo očekivati originalne predmete s patinom, već replike, koje uz druge dokumentarne materijale kreiraju „mentalne slike“. Zato pomenutu vezu obeležava još jedna nedoumica - da li je uopšte predmetima koji treba da svedoče o nasilju ili stradanju mesto u muzeju, ukoliko nisu autentični? Da li su to mesta gde se prevashodno dele iskustva?²⁵⁸

Sadržaj memorijalnog muzeja uvek je povezan sa preovlađujućim stavom u naciji. Postoje muzeji koji nam nude da naučimo lekciju, poput Distrikta 6, zatim ima onih koji pokazuju da pretnja još uvek postoji, kao što su oni posvećeni 11. septembru ili Potočari, a postoje i oni u kojima je prošlost nesavladana i koji ne nude pomirenje, izvinjenje niti išta slično.

Muzeji holokausta, koji su utrli put modernim memorijalnim muzejima, prikazuju mašine za uništavanje (gasne komore, pećnice i slično), zatim satove, nakit, dnevnike, insignije i odeću. Time su postavili pred posetioce memorijalnih muzeja izvesna očekivanja kakve eksponate žele da vide. Različite forme nasilja se različito predstavljaju, pa se u muzejima u Taipeiju, Srebrenici, Daki, Pnom Penu, gde je bilo strašno brutalnog nasilja, prikazuju oružja i njihove žrtve. Odnosno, prikazuje se beživotnost. U Viljnusu, Budimpešti, Santjagu, koji su bili centri zatvaranja i torture, muzeji prezentuju predmete mučenja, upotpunjene sa svedočenjima žrtava. Dok je ideja predmeta koji otkrivaju istinu povezana sa svim memorijalnim muzejima, veoma je važna strategija tišine, na primer u muzejima povezanim sa Hirošimom i Černobilom.²⁵⁹

Predmet izložen u muzeju je *svedok*. Njemu nije dozvoljeno da ostane samo stvar po sebi, već mora da *evocira značenje* koje je veće od sveta predmeta iz kojeg je izvađen. Memorijalni muzeji čuvaju predmete od anonimnosti i neizbežnog propadanja u svakodnevnom životu. Oni ih pretvore u ambleme ispunjene emocionalnom i istorijskom težinom, svakako većom od one koju su imali originalnom inkarnacijom. Neko može da kaže da se ličnim predmetima daje lažni značaj, u smislu da reprezentuju narativ koji ne bi imale u drugim okolnostima.²⁶⁰ Pa ipak, biografija stvari je to što im daje muzejski efekat i dodatni smisao.

257 Ibid., 20.

258 Ibid., 21-30.

259 Ibid., 27.

260 Ibid., 28.

8.2. Muzej kao forum

„Ako je neko nasledio rečnik svog dede, možda neće kupiti isti takav samo zbog toga što voli novije izdanje, pomisliće da se pravopisni rečnici ne menjaju olako, pa će naučiti da su koncentracioni logori bili 'zbirna mesta za nacionalne štetočine.'“²⁶¹

Načini na koje se muzeji bave prošlošću variraju drastično. Dok se od istorijskih muzeja očekuje da se obraćaju prošlosti, stavljajući ljude i događaje u širu perspektivu i kontekst, muzeji pamćenja se fokusiraju na proslavu događaja i odavanje počasti ljudima, uključujući i žrtve. Umesto da budu opterećeni istorijskim narativima, od posetilaca memorijalnih muzeja se očekuje da dobiju emocionalno iskustvo, sklonije ličnim interpretacijama.²⁶²

Istorijski muzeji prave izložbe u donekle neutralnom istorijskom okruženju, uglavnom uz stalne postavke koje pokazuju manje nasilne teme. Moderni memorijalni muzeji nemaju konvencionalne istorijske izložbe. Aspekti kojima se oni bave uključuju odabir lokacije, što je ključno za institucionalni identitet. Na taj način posetioci imaju poseban odnos prema temi. Funkcionišu često i kao istraživački centri koji pribavljaju materijale za suđenja, povezujući se tako s komisijama za istinu i organizacijama ljudskih prava.

Memorijalni muzeji imaju snažnu pedagošku misiju, koja nekad uključuje i psiho-socijalnu komponentu u njihovom radu sa preživelim. Obrazovni rad je stimulisan moralnim razmatranjima i povlači veze sa temama u savremenom društvu na način koji je neuobičajen za standardnu muzejsku prezentaciju istorije.

Ne idemo u memorijalni muzej zato što je lep, niti samo zato da nešto naučimo. Idemo iz poštovanja. Kao što je pisao Džejms Jang, svrha memorijala nije da privuče pažnju na sopstveno postojanje već na prošle događaje, budući da oni nisu više „prisutni“.²⁶³

Sakupljanje i prezentacija artefakata koji čine sastavni deo postavki ovakvih institucija stvaraju poseban problem u interpretaciji. Dok narodni, vojni muzeji najčešće prenose poruku koja ističe čast i potvrđuje poteze oružanih snaga zarad pravdanja raznih političkih režima, događaji se u savremenim memorijalnim muzejima interpretiraju kroz individualna iskustva, ne zauzimajući strane i ne tumačeći uzroke. Posmatran ovako, današnji memorijalni muzej zapravo postaje javni forum za diskusiju.²⁶⁴

²⁶¹ Ivanji, „Moć sećanja i nemoć reči,“ u Podsećanje na zločine. Rasprava o genocidu i ubistvu naroda, prir. Folkhard Kinge i Norbert Fraj, 11.

²⁶² Williams, *Memorial Museums: The Global Rush to Commemorate Atrocities*, 3.

²⁶³ Radoslaw Filip Muniak, *Aesthetics of Remembrance: Memorial Museums*, http://www.irmgard-coninx-stiftung.de/fileadmin/user_upload/pdf/Memory_Politics/Workshop_1/Muniak_Essay.pdf. Pristupljeno 1. 11. 2014.

²⁶⁴ Williams, *Memorial Museums: The Global Rush to Commemorate Atrocities*, 130.

SLOVO (ZAKONA) NA PAPIRU

„Ulicama koje ne znaju kako se zovu lutaju priviđenja srušenih spomenika. Rušila ih je češka reformacija, rušila austrijska protureformacija, rušila čehoslovačka republika, rušili su ih komunisti, a srušeni su čak i Staljinovi kipovi. Umjesto svih tih srušenih spomenika danas rastu po cijeloj Češkoj tisuće Lenjinovih kipova, rastu tamo kao trava na ruševinama, kao melankolični cvjetovi zaborava.“²⁶⁵

Čuveni devetnaestovekovni vojni teoretičar Karl fon Klauzevic (Carl von Clausewitz) definisao je rat kao „čin sile kojim primoravamo našeg neprijatelja da uradi ono što nam je po volji“. ²⁶⁶ Ta volja je, prema njegovom mišljenju, volja države i ona može biti racionalna i jasno definisana. Posledica je državne i vojne suverenosti koja je krajem 18. veka uvela ideju državnog monopola nad nasiljem, čime je ono postalo prirodno i ratovanje je dobilo opravdanje. To što je tada smatrano legitimnom aktivnošću zasnovanom na pravilima, nema mnogo veze sa novim ratovima nastalim iz konflikata koji su prevashodno rezultat buđenja političkih ideologija nacionalizma ili politika identiteta.²⁶⁷ U tom kontekstu posmatrano, praktično se čitava druga polovina 20. veka sastojala iz oružanih sukoba, uvek unutar državnih granica. U njima su učestvovala i vojne i paramilitarne formacije i mete su činile ne samo javna, već i privatna dobra, a ciljevi nisu postavljeni racionalno (poput proširivanja teritorija), već iracionalno (primera radi, etničko čišćenje).

²⁶⁵ Milan Kundera, Knjiga smijeha i zaborava (Zagreb: GZH, 1982), 168.

²⁶⁶ „An act of force to compel our enemy to do our will.“ Prema: Sigrid Van der Auwera, „New wars and heritage destruction,“ in Interpreting The Past, The Future of Heritage. Changing Visions, Attitudes and Contexts in the 21st Century, eds. Neil Silbermani Claudia Liuzza (Bruselles: Ename Center for Public Archaeology and Heritage Presentations, 2007), 237.

²⁶⁷ Ibid.

9.1. Zakoni, akcije i reakcije

Saznanjem da su neki spomenik, celina i umetničko delo oštećeni ili uništeni tokom ratnih dejstava, spontano se nameću pitanja *ko je to, kako i zašto* učinio. Iako brojni izvori, dokumenta, te usmena tradicija, odnosno danas popularnije *oralne istorije*, od vajkada svedoče o tome, trebalo je da Džordž Kluni (George Clooney) snimi Čuvare nasleđa²⁶⁸ da bi se fokus javnog mnjenja premestio na ono što je važnije - kako to *sprečiti* i, konačno, koji su načini za *sankcionisanje (ne) činjenja*. Prevencija je, razume se, predmet svakodnevnog interesovanja stručnih krugova, koji su svoju brigu pravno formulisali u veku za nama, paradoksalno, u istom onom u kojem su u brojnim ratovima i sukobima netragom nestala vredna svedočanstva minulih vremena.

Prvi koraci ka osmišljavanju pravno obavezujućih standarda za zaštitu kulturnih dobara načinjeni su u 19. veku. *Liberov kodeks* iz 1863, *Briselska deklaracija* iz 1874, te *Oksfordski priručnik* iz 1880. predviđali su, premda ograničen, određeni stepen zaštite. Mada nikada nisu prerasli u međunarodni ugovor, zakoni o ratu su se ubrzano razvijali u narednih četvrt veka. Godine 1899. *Haška konvencija* je konačno uspostavila izvršno telo čiji je zadatak bio da se bavi pravilima ratovanja. Međutim, uništavanje francuskih i belgijskih crkava (posebno katedrale u Šartru) dokazaće i njenu neefikasnost (i pored toga što će Nemačka biti primorana da plati odštetu).²⁶⁹

Daljim usavršavanjem ovih dokumenata, temelji međunarodnog zakonodavstva kojim se utvrđuju pravila ratovanja postavljeni su pre 108 godina, na Drugoj haškoj konferenciji.²⁷⁰ Iako je još ranije bila usvojena *Konvencija o poboljšanju položaja ranjenika i bolesnika u suvozemnom ratu*, ovo, takozvano Ženevsko pravo, čiji će značaj kulminirati usvajanjem četiri Ženevske konvencije o pravilima koja se primenjuju u oružanim sukobima, razvijaće se nezavisno

268 *The Monuments Men* je američko-nemački ratni film, čiju režiju potpisuje Džordž Kluni. Baziran je na knjizi *The Monuments Men: Allied Heroes, Nazi Thieves and the Greatest Treasure Hunt in History*, koju je napisao Robert M. Edsel. Film prati grupu savezničkih vojnika, čiji je zadatak bio da sačuvaju umetničke predmete i kulturnu baštinu od Hitlerovog uništavanja za vreme Drugog svetskog rata.

269 Drugim rečima, prvi, nevesti pokušaji suočavanja sa posledicama uništavanja spomenika imali su formu reparacija. Tako je, primera radi, Versajski ugovor 1919. predviđao povraćaj bočnih panela sa Van Ajkovog čuvenog Ganskog oltara, koje je kupio muzej u Berlinu 1821. Potom je Nemcima naloženo da obnove fondove Univerzitetske biblioteke u Luvenu, jer se smatralo da su njihove trupe namerno uništile jednu od najvažnijih evropskih bibliotečkih kolekcija. Sovjetske snage su tvrdile da su u Drugom svetskom ratu samo u Moskvi uništili 112 biblioteka, četiri muzeja, 54 bioskopa i pozorišta. Podaci iz: „International Military Tribunal Nuremberg, Transcripts and Documents in Evidence, Trials of Major War Criminals, Transcripts of days 54 and 64,“ http://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/NT_maj-war-criminals.html. Pristupljeno 26. 5. 2014.

270 Prva Haška mirovna konferencija održana je 1899. godine, na inicijativu ruskog cara Nikole II. Tada su usvojene četiri konvencije (o mirnom rešavanju međunarodnih sporova; o zakonima i običajima rata na kopnu; o primeni načela Ženevske konvencije iz 1864. na pomorsko ratovanje; o zabrani ispaljivanja projektila i eksploziva iz balona) i tri deklaracije (o ispaljivanju projektila i eksploziva iz balona; o upotrebi metaka sa zagušnjivim ili otrovnim plinovima; o upotrebi takozvanih dum-dum metaka, koji se u ljudskom telu lako raspadnu ili spljošte). Glavni rezultat ovog skupa jeste zabrana ili ograničenje korišćenja nekih tada novih tehnologija u ratu: bombardovanje iz vazduha, hemijskog oružja i dum-dum metaka. Takođe, Prvom konvencijom osnovan je Stalni arbitražni sud sa sedištem u Hagu, koji i danas deluje.

Druga Haška mirovna konferencija, na inicijativu američkog predsednika Ruzvelta, bila je sazvana za 1905, ali je odgođena zbog Rusko-japanskog rata. Održala se 1907. i proširila prethodne Haške konvencije, sa akcentom na pomorsko ratovanje. Britanci su tada pokušali da ograniče naoružavanje, ali su ih nadjačale ostale sile, predvođene Nemačkom, koja nije želela da ograniči rast sopstvene flote. Pored toga, Nemci su odbili i obavezu arbitražu, ali su na konferenciji, ipak, prošireni mehanizmi dobrovoljne arbitraže, te naplaćivanja dugova, pravila ratovanja i prava i obaveze neutralnih država.

od Haškog, sve do pre gotovo četiri decenije. Tada će se, usvajanjem dva *Dopunska protokola*²⁷¹, ovi korpusi spojiti u jedinstveno međunarodno humanitarno pravo.

U međuratnom periodu, tačnije 1931. godine, sazvan je Međunarodni kongres arhitekata i tehničara u Atini i iz njega je proizašla *Atinska povelja*, kao zbir preporuka za izgradnju gradova. Beleške i ideje raznih arhitekata teorijski je uobličio 1941. i anonimno publikovao 1943. Le Korbizje (Le Corbusier), a bavile su se osnovnim funkcijama gradova: stanovanjem, radom, slobodnim vremenom i saobraćajem.²⁷²

Nakon Prvog svetskog rata pojavile su se i dve ozbiljne inicijative za pravnu zaštitu kulturnih dobara. Prva je *Rorihov pakt* iz 1935, još uvek važeći u 11 američkih država. Druga je pokušaj stvaranja univerzalne konvencije pod pokroviteljstvom Lige naroda. Međutim, kako je ubrzo izbio Drugi svetski rat, *Preliminarni nacrt konvencije za zaštitu istorijskih zgrada i umetničkih dela u vreme rata* nikada nije usvojen. A baš tada bio je preko potreban, budući da za vreme Drugog svetskog rata, Haška konvencija iz 1907. nije uzeta u obzir. Nacisti su neometano organizovali pljačke širokih razmera, a sile Osovine i saveznici su zanemarili princip vojne nužnosti i sa zemljom sravnili hiljade baštinskih celina širom Evrope. Predvođeni Alfredom Rozenbergom (Alfred Rosenberg) i njegovim specijalnim snagama, oni su prigrabili gomile slika, skulptura i antikviteta, dok su Rusi preneli razaranje kulturnih dobara na Istočni front. Paradoksalno, Amerikanci, uprkos razaranja nemačkih gradova, angažuju „oficire za kulturno nasleđe“, zadužene da identifikuju i sačuvaju važne objekte.

Pored ovih, postoji još nekoliko propisa ili predloga kako nasleđe može i mora da se zaštititi u slučajevima „više sile“ koju prouzrokuju ljudske aktivnosti. Pomenućemo još *Vašingtonski pakt* potpisan 1935, budući da se na njega naslanja za nas je svakako najznačajnija *Haška konvencija* iz 1954. godine, koja reguliše zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba. Ona se, zapravo, nastavlja na principe koji su postavljeni u propisima iz prethodnih decenija²⁷³, a dopunjuju je *pravilnik o izvršavanju*, kao i dva *protokola*.²⁷⁴

Kulturnim dobrima se, bez obzira na njihovo poreklo ili vlasnika, ovim dokumentom smatraju:

„a) pokretna ili nepokretna dobra od velike važnosti za baštinu naroda, kao što su spomenici arhitekture, umetnički ili istorijski spomenici, bilo verski ili svetovni; arheološki lokaliteti; skupovi građevina koji su kao celine istorijski ili umetnički zanimljivi; umetnička dela; rukopisi, knjige i drugi umetnički, istorijski ili arheološki zanimljivi predmeti; naučne zbirke i važne zbirke knjiga, arhivske građe ili reprodukcija gore definisanih dobara;

b) zgrade čija je glavna i stvarna namena očuvanje ili izlaganje kulturnih dobara definisanih u tački a), kao što su muzeji, velike biblioteke, mesta čuvanja arhivske građe kao i skloništa namenjena sklanjanju pokretnih kulturnih dobara

271 Uz Ženevske konvencije

272 Više u: Le Korbizje, *Atinska povelja* (Beograd: Klub mladih arhitekata, 1965).

273 Kod nas objavljeno u Službenom list SFRJ - Međunarodni ugovori br. 4/1956.

274 Pravilnik o izvršavanju konvencije o zaštiti kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba; Protokol o zaštiti kulturnih dobara u slučaju sukoba (Protokol I); Drugi protokol uz Hašku konvenciju od 1954. godine o zaštiti kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba (Protokol II) iz 1999. godine.

definisanih u tački a) u slučaju oružanog sukoba;

c) sedišta koja sadrže znatnu količinu kulturnih dobara definisanih u tačkama a) i b), nazvana 'spomenička središta'."

Haška konvencija predviđa i da u slučaju okupacije, okupator treba da preuzme brigu o čuvanju kako kulturnih dobara, tako i onih oštećenih tokom sukoba, ukoliko nadležni organi ne mogu. Takođe, navodi se mogućnost stavljanja pod *posebnu zaštitu* određenog broja skloništa namenjenih pokretnim dobrima. Uslov je da se nalaze na dovoljnoj udaljenosti od velikog industrijskog središta ili od ma kojeg važnog vojnog cilja kao što su, na primer: aerodrom, radio stanica, organizacija koja se bavi poslovima nacionalne odbrane, važna luka, železnička stanica ili glavni saobraćajni pravac, a podrazumeva se i da se ne upotrebljavaju u vojne svrhe. Posebna zaštita kulturnim dobrima se odobrava njihovim upisom u *Međunarodni registar kulturnih dobara pod posebnom zaštitom*. Pored toga, svaka se visoka ugovorna stranka obavezuje da će sprečiti izvoz kulturnih dobara s područja koje je okupirala u vreme oružanog sukoba, kao i da će nakon prestanka neprijateljstva nadležnim vlastima prethodno okupiranoga područja vratiti kulturna dobra koja se kod nje nalaze, ako su ta dobra izvezena. Ta se dobra nikada ne mogu zadržati na ime ratne odštete.

Godine 1966. Generalna skupština Ujedinjenih nacija je usvojila *Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima*.²⁷⁵ Mada Pakt eksplicitno ne pominje kulturno nasleđe, on prepoznaje „kulturna prava“ kao neodvojivi segment ljudskih prava. UNESCO 1970. godine donosi *Konvenciju o merama za zabranu i sprečavanje nedozvoljenog uvoza, izvoza i prenosa svojine kulturnih dobara*²⁷⁶, koja štiti pokretno nasleđe, dok je *Konvencija o zaštiti svetske kulturne i prirodne baštine*²⁷⁷ iz 1972. otvorila novi put za zaštitu nepokretnog nasleđa za vreme rata i potvrdila internacionalne vrednosti Haške konvencije.

Uticao, značaj i uloga Haške konvencije počeli su da se preispituju već za vreme drugog Zalivskog rata, a potom i za vreme sukoba u bivšoj Jugoslaviji. Novi impuls problemima očuvanja nasleđa udahnut je kroz formiranje međunarodnih tribunala i sudova. Statut Krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju 1993. kao i Rimski²⁷⁸ 1998. godine posmatraju uništavanje kulturne baštine kao ratni zločin. Godine 1999. donosi se *Drugi protokol*, kojim je trebalo da se isprave postojeće pravne manjkavosti. On predviđa jednu veoma važnu novinu, takozvanu *pojačanu zaštitu*. S tim u vezi, kulturno dobro se može staviti pod pojačanu zaštitu ako ispunjava sledeće uslove: da je to kulturna baština od najveće važnosti za čovečanstvo,

275 SFRJ je Pakt ratifikovala u julu 1971. godine (Službeni list SFRJ- Međunarodni ugovori, br. 7/71) čime se između ostalog, shodno odredbama člana 16, obavezala da nadležnom telu UN podnosi izveštaje o preduzetim merama i postignutim rezultatima u obezbeđivanju poštovanja prava priznatih u Paktu. Nakon promena oktobra 2000. godine Savezna Republika Jugoslavija je 12. marta 2001. godine dala sukcesorsku izjavu u Ujedinjenim nacijama koja se odnosila i na ponovno pristupanje Međunarodnom paktu o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima.

276 Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori, br. 50/73.

277 Zakon o ratifikaciji Konvencije o zaštiti svetske kulturne i prirodne baštine (Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori, br. 8/74).

278 Potpisivanje je počelo 17. jula 1998, a stupio je na snagu 11. jula 2002. godine. Po Članu 8. Rimskog statuta, koji kao ratni zločin vidi i „namerno usmeravanje napada na verske, obrazovne, umetničke ili naučne objekte ili objekte koji se koriste u dobrotvorne svrhe, istorijske spomenike, bolnice i mesta gde se sakupljaju bolesni i ranjeni, pod uslovom da to nisu vojni ciljevi“, doneta je i presuda za namerno uništavanje kulturnih dobara u Dubrovniku tokom rata u bivšoj Jugoslaviji.

da je zaštićeno odgovarajućim unutrašnjim pravnim i administrativnim merama, kojima joj se priznaje posebna kulturna i istorijska vrednost i osigurava najviši nivo zaštite, kao i da se ne upotrebljava u vojne svrhe ili za zaštitu vojnih ciljeva. U suštini, ne postoji razlika u stepenu zaštite kulturnih dobara i onih u pojačanoj zaštiti. Jedina diferencijacija je u tome što se kulturna dobra pod pojačanom zaštitom ni pod kojim uslovima ne mogu pretvoriti u vojni cilj. Članom 15. Drugi protokol donosi i *kaznenu odgovornost*, te time dodatno unapređuje pravnu zaštitu kulturnih dobara u oružanom sukobu, budući da predviđa sankcije.

Ironično, Haška konvencija je pretpostavila da će sve strane u sukobu imati isti interes, kada je reč o očuvanju baštine, i da će biti u stanju da privremeno pređu preko razlika, kako bi osigurali njen opstanak. Možda je ovaj optimizam posledica internacionalističkog tona kojim je obojena konvencija, koja nasleđe vidi kao univerzalnu vrednost, važnu za čovečanstvo, a ne samo za državu na čijoj se teritoriji nalazi. Premda je ona imala značajan uticaj na promenu međunarodnih normi u pogledu očuvanja nasleđa, imala je mali ili nikakav uspeh u smislu izvršenja.²⁷⁹ Nedostaci ove konvencije se nalaze, pre svega, u njenom oslanjanju na nacionalne zakone i *ad hoc* tribunale za gonjenje pojedinaca. Dosad se na nju pozivalo svega četiri puta, u slučajevima Kambodže, Izraela, bivše Jugoslavije i Kuvajta. Ne treba zaboraviti da je Amerika deponovala instrument ratifikacije tek 13. marta 2009, godine, a da Velika Britanija još uvek nije! Razlog za to leži u činjenici da su SAD bile upletene u Hladni rat i da su američki senatori verovali da bi je potpisivanje te konvencije sprečilo u eventualnoj upotrebi nuklearnog oružja. Ostaje nejasno koji su britanski motivi.

I svi potonji propisi i odluke u ovoj oblasti u istom kontekstu posmatraju brigu o kulturnom nasleđu. Tako u članu 53. *Dopunskog protokola uz Ženevsku konvenciju*, stoji da je zabranjeno:

- „(a) vršiti bilo kakav neprijateljski akt uperen protiv istorijskih spomenika, umetničkih dela ili hramova koji sačinjavaju kulturno ili duhovno nasleđe naroda;
- (b) koristiti takve objekte za pomoć vojnim akcijama;
- (c) da takvi objekti budu predmet represalija.“²⁸⁰

Slično se navodi i u članu 16. drugog *Dopunskog protokola* iste konvencije.²⁸¹

Protokol o zabrani ili ograničavanju upotrebe mina, mina iznenađenja ili drugih sredstava ide dalje, pa se tako u članu 6. kaže da ih nije dozvoljeno upotrebljavati za:

- „(ix) kulturne spomenike, umetnička dela ili svetišta koji su kulturno ili duhovno nasleđe naroda.“²⁸²

U protokolu iz 1996, članom 7. se ove zabrane proširuju i na objekte koji su jasno verske prirode, istorijske

279 Najpoznatije pozivanje na Hašku konvenciju u modernoj istoriji jeste svakako ono za vreme sukoba u bivšoj Jugoslaviji, tokom granatiranja Dubrovnika. Videti: Karen J. Detling, „Eternal Silence: The Destruction of Cultural Property in Yugoslavia,“ *Maryland Journal of International Law*, Vol. 17 (1993): 42-75.

280 Dopunski protokol uz Ženevske konvencije od 12. avgusta 1949. godine o zaštiti žrtava međunarodnih oružanih sukoba (Protokol I), 7. jun 1977.

281 Dopunski protokol uz Ženevske konvencije od 12. avgusta 1949. godine o zaštiti žrtava nemeđunarodnih oružanih sukoba (Protokol II) Ženeva, 8. jun 1977. godine.

282 Protokol o zabrani ili ograničavanju upotrebe mina, mina iznenađenja ili drugih sredstava (Protokol II) Ženeva 10. oktobar 1980.

spomenike, umetnička dela, mesta za molitvu koja predstavljaju kulturno ili duhovno nasleđe ljudi.²⁸³

9.2. Posleratna obnova

„Biblioteke su tokom vekova bile najvažniji način čuvanja naše kolektivne mudrosti. One su bile i još uvek su neka vrsta univerzalnog mozga iz kojeg možemo da uzmemo ono što smo zaboravili i šta još uvek ne znamo. Ako mi dozvolite da koristim takvu metaforu, biblioteka je najbolja moguća imitacija jednog božanskog uma, u kojem se istovremeno ogleda i razume čitav univerzum. Osoba koja može da uskladišti u svom umu informacije koje ima biblioteka bi na neki način imitirala boga. Drugim rečima, mi smo izmislili biblioteke zato što dajemo sve od sebe da ih podražavamo.“²⁸⁴

Sukobi uništavaju dve vrste identiteta, koji se često međusobno prepliću. Narušavanjem svakodnevnog života, gubi se osećaj pripadnosti grupi. Pored toga, urušava se kolektivni identitet, formiran oko visoke umetnosti koja čini nacionalno nasleđe.²⁸⁵ Još u Starom zavetu postoje reference o vezi osvajača i ružiranja neprijateljskih kulturnih predmeta. Klasična literatura, počevši od pada Troje, ističe kulturno uništavanje radi uticanja na moral neprijatelja. Uklanjanje spomenika i zabranjivanje rituala potire autoritet i na tome su bazirale snagu ne samo srednjovekovne vlasti, već i one u 19. veku, posebno u kolonijama.²⁸⁶

Na kraju Drugog svetskog rata, preciznije, u martu 1946, Vlada Nemačke je oformila Arhivski depo u Ofenbahu (*Offenbach Archival Depot*) čiji je zadatak bio da identifikuje i vrati kulturna dobra u njihove zemlje porekla, uključujući i bibliotečku građu i rukopise, jevrejsku baštinu i slično.²⁸⁷ Depo je zatvoren 1949. i do tog vremena je više od tri miliona predmeta prošlo kroz njega. Do današnjeg dana postoje predmeti bez naslednika ili neidentifikovanih vlasnika, smešteni u američkim bibliotečkim kolekcijama.²⁸⁸

Iako to možda na prvi pogled ne deluje realno, niti od presudnog značaja za preživljavanje, kulturno nasleđe mora da bude prepoznato kao krucijalni element u procesu obnove nakon oružanih sukoba. Ponovo uspostavljanje kontinuiteta u svakodnevnom životu je prioritet, što podrazumeva i obnovu elemenata koji oživljavaju kulturni identitet,

283 Protokol o zabrani ili ograničavanju upotrebe mina, mina iznenađenja i drugih sredstava (Protokol II, izmenjen i dopunjen 3. maja 1996. godine).

284 Umberto Eco, „Vegetal and Mineral Memory: The Future of Book,“ Bibalex, http://www.bibalex.org/attachments/english/Vegetal_and_Mineral_Memory.pdf. Pristupljeno 26. 5. 2014.

285 Neal Ascherson, „Cultural destruction by war, and its impact on group identities,“ in *Cultural Heritage in Post War Recovery*, ed. Nicolas Stanley-Price, (Rome: ICCROM, 2005), 17.

286 Ibid., 18.

287 A. Rotfeld, „Returning looted European library collections: an historical analysis of the Offenbach Archival Depot 1945-1948.“ <http://vnweb.hwwilsonweb.com>. Pristupljeno 5. 10. 2014.

288 Veliki problemi u identifikaciji i povraćaju predmeta doveli su do toga da mora da se napravi skup pravila za čuvanje kulturnog blaga tokom rata.

te se restauracija nacionalnih spomenika ne može smatrati luksuzom.²⁸⁹

Prirodno je da su ljudski životi na prvom mestu u doba smrti i stradanja. Prirodno je i da po njihovom okončanju smeštaj i ishrana imaju prioritet. Međutim, iskustvo je pokazalo da sve ove osnovne životne potrebe imaju bolju šansu da se uspostave, ukoliko su u odgovarajućem kulturnom kontekstu i u tom smislu je „impuls za očuvanje niti kontinuiteta presudan instinkt preživljavanja.“²⁹⁰ Aktivno uključivanje nasleđa ima pozitivne efekte ne samo na društvenu rekonstrukciju, već i na pomirenje.

Posleratnu obnovu su dosad uglavnom pratili podaci o tome koliko je uništeno objekata tokom rata (Projekat Pamćenje sveta, UNESCO). Ono što bi mogao da bude budući pravac razvoja jeste promena pristupa. Jer nije nam važan detaljan opis destrukcije ili razmera uništavanja kulturne baštine, ukoliko za njim ne ide rekonstrukcija društva. Obnova bi, pored simboličke vrednosti koju društvo daje zgradama i muzejima, trebalo da podrazumeva i podršku čuvanju globalno možda manje važnih mesta i predmeta, ali koji imaju ličnu ili porodičnu vrednost.

Višetničke zajednice se u posleratnoj obnovi susreću sa nizom prepreka, koje se mogu sažeti u nekoliko pitanja. Kako se najbolje štite kulturna prava manjinskih etničkih zajednica? Kako da se nosimo sa situacijama u kojima lokalne zajednice žele da postignu viši životni standard odbacivanjem tradicije i modernizacijom svoje kulture? Da li je komodifikacija njihove kulture kroz kulturni turizam problem koji zahteva odgovor kroz kulturne politike? Treba li hijerarhija ljudskih prava jasno da bude uspostavljena, sa pravom na život na vrhu? Gde bi se kulturna prava nalazila na toj lestvici? Bez jasnih odgovora veoma je teško postići popravku i obnovu fizičkog nasleđa, kao i oporavak nedodirljive baštine, odnosno tradicija i verovanja zajednice. Ohrabruje činjenica da raste konsenzus među praktičarima da kulturno nasleđe u post konfliktnim zonama ne može da se posmatra izolovano, već mora da bude ugrađeno u šire ciljeve oporavka, uključujući tu i kulturnu raznolikost i ljudska prava.

Uz rat koji se vodio za teritorije, često je ruku pod ruku išao rat protiv arhitekture. Uništavanje kulturnog nasleđa neprijatelja sprovodilo se kao sredstvo dominacije, terora, podele. To nije direktno usmereno protiv protivničke vojske, već je taktika kojom se, kroz brisanje ili ponovno pisanje istorije, osigurava interes budućeg pobednika. U takvim situacijama artefakti dobijaju specifičnu vrednost - džamija nije samo džamija, već neprijatelju predstavlja prisustvo zajednice koju treba izbrisati, biblioteka ili umetnička galerija su zbirni istorijskog pamćenja koji datoj zajednici legitimizacijom prošlosti osiguravaju sadašnjost.²⁹¹ U navedenim slučajevima određena mesta nisu kolateralna šteta, već se namerno, aktivno i sistematski biraju kao ciljevi za zaboravljanje. Ona se ne uništavaju jer su na putu stradanja, već zato što su sama određena kao vojni cilj. Primer su brojne sinagoge koje su nacisti uništili u Kristalnoj noći 1938.

289 Stanley-Price, „The thread of continuity: cultural heritage in post war recovery,“ 4.

290 „The impulse to preserve the thread of continuity is thus a crucial instinct of survival.“ Ibid., 1.

291 Bevan, *The Destruction of Memory. Architecture at War*, 176.

Ponovna izgradnja može da bude simbolična kao i samo rušenje objekata. Bez obzira da li je sprovede počinio ili njihove žrtve, postoji mogućnost da se na taj način maskira prošlost, izbriše jaz.²⁹²

9.3. O (zlo)upotrebi interpretacije

Ne dovode, nažalost, samo ratni sukobi do (zlo)upotrebe nasleđa, oni čine samo jedan od aspekata koji je morao da bude zakonski uređen. Ljudski faktor se ne može zaobići, zbog čega stručna javnost insistira i na definisanju načina tumačenja, a te inicijative su novijeg datuma. Što se tiče same interpretacije, nezaobilazna je *Deklaracija* doneta u *Čarlstonu* 2005. godine. U njoj je interpretacija predstavljena kao sredstvo koje olakšava razumevanje i doprinosi većem poštovanju kulturnog nasleđa, te podiže javnu svest o potrebi za konzervacijom. Efektivna interpretacija velikog broja baštinskih lokaliteta može da bude važan posrednik za interkulturnu i međugeneracijsku razmenu i međusobno razumevanje. Tumačenje podrazumeva i komuniciranje *značenja* kroz pažljivo, dokumentovano prepoznavanje njihovog značaja, uključujući i materijalne i nedodirljive vrednosti, prirodno i kulturno okruženje, društveni kontekst, fizičke karakteristike. U tom smislu su poštovanje autentičnosti (kroz zaštitu njihovih prirodnih i kulturnih vrednosti od fizičkih promena ili nametnute interpretativne infrastrukture), zatim doprinos održivoj konzervaciji kulturnog nasleđa (kroz finansijsko planiranje i ohrabivanje ekonomskih aktivnosti koje čuvaju konzervatorske napore, povećavaju kvalitet života domaće zajednice i osiguravaju dugoročno održavanje i ažuriranje interpretativne infrastrukture), potom obezbeđivanje inkluzivnosti (uključivanjem svih zainteresovanih strana i zajednica u programe interpretacije), kao i razvijanje tehničkih i profesionalnih standarda za interpretaciju baštine (uključujući tehnologije, istraživanje i obuku), takođe, faktori koji moraju da se uzmu u obzir.

Ova deklaracija pojašnjava i razliku između interpretacije i prezentacije, pri čemu potonja označava pažljivo planiran raspored informacija i fizički pristup kulturnoj baštini, najčešće od strane nekog profesionalca ili firme. Kao takva, ona predstavlja jednosmeran vid komunikacije. Interpretaciju, to jest tumačenje, sa druge strane čini ukupnost aktivnosti, razmišljanja, istraživanja i kreativnosti koje stimuliše kulturna baština. Ključnu ulogu igraju posetioci, ali su akteri i druge zainteresovane strane.

Ono na čemu još treba raditi u okviru ove problematike jesu oblasti u vezi sa načinima uključivanja percepcije i vrednosti „stejkholdera“, odnosno zainteresovanih strana. Pored toga, trebalo bi dodatno ispitati ulogu okruženja na interpretaciju, zatim značaj koncepta autentičnosti, tumačenja religioznih i svetih mesta, i konačno ulogu *mesta buđenja*

292 Ibid.

savesti, odnosno neželjenog / disonantnog nasleđa prošlosti.

Pariska deklaracija sa XVII Generalne skupštine ICOMOS-a iz 2011. bavi se nasleđem kao pokretačem razvoja. Ova deklaracija predstavlja deo niza inicijativa i akcija koje je ICOMOS²⁹³ osmišljavao prethodnih decenija, radi promovisanja razvojnog procesa koji uključuje dodirljivu i nedodirljivu baštinu, kao vitalni aspekt održivosti, i daje humanu crtu razvoju. Efekti globalizacije na društva manifestuju se kroz iscrpljivanje vrednosti, identiteta i raznolikosti baštine i zato odnos između nasleđa i razvoja mora da se preispita. Na svetskom samitu o održivom razvoju, održanom u Johaneshburgu 2002. godine, kulturna raznolikost je priznata kao četvrti oslonac održivog razvoja, pored ekonomskih, socijalnih i ekoloških stubova.

9.4. Muzeji, muzeologija i ljudska prava

„That since wars begin in the minds of men, it is in the minds of men that the defences of peace must be constructed.“²⁹⁴

Po svojoj prirodi, muzeji su nezaobilazni u prikazivanju neželjenog nasleđa. Bilo da je reč o muzeju u Viljnusu, otvorenom u bivšem štabu KGB, muzeju u Čileu ili onom u Kanadi, jasno je da se radi o globalnom fenomenu, čime raste i uloga i odgovornost ovih institucija za dokumentovanje zloupotreba ljudskih prava.

Bilo bi, ipak, ne samo nepošteno, već i netačno isticati bavljenje tematikom pravde i prava kao novomuzeološki fenomen. Birajući šta će sačuvati, šta izložiti i na koji način će se sve to zajedno tumačiti, muzeji su se na sebi svojstven način oduvek time bavili i utrli put za član 27. *Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima:*

„Svako ima pravo da slobodno učestvuje u kulturnom životu zajednice, da uživa u umetnosti i da učestvuje u naučnom napretku i u dobrobiti koja otuda proističe.“²⁹⁵

Veza između prava građana na kulturu, ali i upotrebe kulture u političke svrhe, istorijski je dokazana i može se jasno pratiti od Francuske revolucije naovamo.²⁹⁶ Ono čega smo danas svedoci evoluiralo je u poslednjih nekoliko decenija i predstavlja zapravo drugačiji pristup muzeologije u tumačenju prava. No čak ni to nije isključivo rezultat pojave *nove muzeologije*, nego i evolucije samih institucija u odnosu na šire društvene fenomene. U tom smislu, postoji značajna

²⁹³ ICOMOS je skraćena za International Council on Monuments and Sites, odnosno Međunarodni savet za spomenike i spomeničke celine.

²⁹⁴ UNESCO constitution, „UNESCO“, http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=15244&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html. Pristupljeno 10. 9. 2012. „Budući da ratovi nastaju u glavama ljudi, u njihovim glavama mora da se konstruiše i odbrana mira.“ (prev.aut.)

²⁹⁵ Tekst cele deklaracije dostupan na: <http://www.sostelefon.org.rs/zakoni/12.%20Univerzalna%20deklaracija%20o%20ljudskim%20pravima.pdf>.

²⁹⁶ Jennifer Carter and Jennifer Orange, The work of museums: The implications of a human rights museology, <http://www.fihrm.org/conference/conference-2011/FIHRMProgramme2011.pdf>. Pristupljeno 12. 5. 2012.

razlika između *muzeja ljudskih prava* i *muzeologije ljudskih prava*. Prvima je glavna i/ili isključiva misija zaštita ljudskih prava, dok se drugi fenomen odnosi na praksu koja se obavlja i u „tradicionalnim“ muzejima kroz učenje o građanskim vrednostima i metodama aktivizma. Reč je o metodologiji koja se razvija zahvaljujući sve većem interesovanju za teme socijalne nepravde, a koja, istovremeno, iz korena menja formu, prirodu i način uobičajenog muzejskog rada. Drugim rečima, muzeologija ljudskih prava, kroz prošireno shvatanje osećaja za društvenu odgovornost, ističe potencijal muzeja da se angažuju u kampanjama protiv kršenja ljudskih prava na svim nivoima.²⁹⁷

S druge strane, mnogi muzeji ljudskih prava uvode nastavu, te je širenje znanja primarni cilj. Neki muzeji povezuju te aktivnosti sa memorijalizacijom, kombinujući komemorativnu praksu sa istraživanjem i novom interpretacijom. Konačno, ovi muzeji su važni jer dokumentuju, evidentiraju događaje i pojave, koje mogu biti važne za kasnija istraživanja bilo komisija za istinu i pomirenje, bilo kao dokazni materijal različitih sudova.²⁹⁸

Muzeji ljudskih prava se suočavaju s različitim poteškoćama u praksi. Jer koja je prava mera za učestvovanje muzeja u širenju misli o ljudskim pravima? Da li tradicionalne metode daju bolje rezultate? S obzirom na osetljivost teme, koji pedagoški modeli su pogodni da se koriste? I verovatno najvažnije - koje etičke i moralne probleme tretiraju i na koji način uopšte definišu ljudska prava i njihovu zloupotrebu?

To je sve vrlo problematično kada dođe do pravljenja izložbe. Prvo, ne postoji nijedna dogovorena definicija ili čak koncepcija ljudskih prava. Dok Ujedinjene nacije promovišu univerzalnu koncepciju ljudskih prava, tu poziciju stalno osporavaju oni koji vide religiju ili kulturu kao fundament prava. Da ne pominjemo pozitiviste, koji priznaju postojanje samo onih prava koja su pravno obavezujuća. Međunarodna zajednica je nastojala da postavi pravno obavezujuće norme za širok spektar ljudskih prava, ali zbog složenosti procesa vremenom je došlo do toga da ih različito tumače različiti organi i grupe širom sveta. Takođe, da li su ovi muzeji zapravo u prilici da promovišu ljudska prava, kada ih podržava država? Ako ne, nisu li onda propaganda koja pojačava vlast koja ta ista prava ugrožava?

Pa ipak, zalaganje za ljudska prava predstavlja priliku za muzeje da dodatno razvijaju svoju obrazovnu ulogu i niz strategija u vezi sa pedagogijom. Jer iako postoji pretpostavka da se zaštita ljudskih prava postiže dokumentovanjem njihove zloupotrebe, treba napraviti razliku između prikazivanja stradanja koja se dešavaju i poštovanje prava koja bi trebalo da spreče takve pojave.²⁹⁹ Ohrabrujuće je da sve više nastaju institucije koja mogu biti čuvari nečega što bi moglo da se nazove „kultura ljudskih prava“. U tom smislu, ogroman doprinos su napravili programi UNESCO. Mesto muzeja ljudskih prava je, takođe, na toj obrazovnoj liniji, s obzirom da imaju „privilegiju“ da pokažu najgore trenutke u iskustvima naroda u nadi da će time doprineti unapređenju ljudskih prava širom sveta.³⁰⁰

297 Ibid.

298 Eklatantan primer je kako su Crveni Kmeri sami sačuvali dokumentaciju torture koju su sprovodili.

299 L. Purbrick, „Museums and the Embodiment of Human Rights,“ *Museum And Society*, 9(3) (2011): 166-189.

300 T. M. Duffy, „Museums of ‘human suffering’ and the struggle for human rights,“ *Museum International*, no. 209, vol. 53, no.

9.5. Memorijalne prakse

U poslednjih 30 godina svedoci smo proširenja koncepcije kulturnog nasleđa - od uskog tumačenja da se odnosi na stvari nasleđene od prethodnih generacija koje nam daju osećaj dostojanstva, vrednosti i identiteta, stigli smo do onih koje nas podsećaju na greške u prošlosti iz kojih možemo naučiti ponešto o neponavljanju.³⁰¹

O sve većem interesovanju za ljudska prava u kontekstu baštine svedoče ne samo pojave novih muzeja i organizacija, već i donošenje novih pravnih akata u toj oblasti. *Deklaracija o muzejskoj odgovornosti da promoviše ljudska prava* doneta je 2009. *Deklaracija o muzejima i politici* godinu dana kasnije.

U veku za nama bilo je svega nekoliko memorijalnih muzeja: *Hiroshima Peace Memorial Museum* (1955), *Maison des Esclaves* (1978), *Tuol Sleng Museum of Genocidal Crimes* (1980), *Nanjing Massacre Memorial Museum* (1985) i *Musee Memorial pour La Paix* (1988). Današnji primeri mogu se naći na svakom kontinentu, posvećeni različitim istorijskim događajima: ropstvu, aparthejdu, genocidu, terorizmu, totalitarizmu i slično.³⁰² Uspon muzeja kao foruma za približavanje teških istorija u kontekstu današnjih najaktuelnijih političkih i socijalnih pitanja proizlazi iz niza faktora i njihov uspeh nije garantovan. To je razlog zašto ljudska prava trebaju memorijalne prakse. Spomenici posvećeni ljudskim pravima i muzeji odaju počast bolnim iskustvima onih koji su pretrpeli zlostavljanja, dok takođe pomažu društvu da prihvati postojanje takve patnje.

Godine 1999. formirana je *Međunarodna koalicija mesta buđenja savesti*, na temelju zajedničkog verovanja da je obaveza istorijskih mesta da pomognu posetiocima da naprave vezu između istorije i njenih implikacija u sadašnjosti. Od tada do danas veliki broj muzeja im se priključio. Njeni članovi vide stimulišući dijalog o važnim društvenim temama i promociju humanih i demokratskih vrednosti kao svoj primarni zadatak. Posvećenost im se bazira na sledećem:

*„Zajedničko nam je uverenje da je obaveza istorijskih mesta da pomognu publici da izvuče vezu između istorije naših mesta i njihovih implikacija u sadašnjosti. Mi vidimo stimulišući dijalog o gorućim društvenim temama i promociju demokratskih i humanih vrednosti kao primarnu funkciju.“*³⁰³

U julu 2001. ICOM³⁰⁴ je formirao *Međunarodni komitet memorijalnih muzeja u znak sećanja na žrtve javnih zločina*. Oni definišu svrhu memorijalnih muzeja kao pamćenje ideoloških, društveno determinisanih zločina i žrtava državne politike. Dalje, članovi komiteta ističu vezu između istorijskih mesta, angažovanja udruženja preživelih ili žrtava

1 (2001): 16.

301 Logan, „Cultural diversity, cultural heritage and human rights: towards heritage management as human rights-based cultural practice,“ 37.

302 Više u: Williams, *Memorial Museums: The Global Rush to Commemorate Atrocities*.

303 L. Sevchenko and M. Russell-Ciardi „Foreword: Sites of Conscience: Opening Historic Sites for Civic Dialogue,“ in *The Public Historian*, ed. Randolph Bergstrom (The Regents of the University of California and the National Council on Public History, 2008), 10.

304 ICOM je skraćenica International Council of Museums, odnosno Međunarodni savet muzeja.

na širenju informacija o istorijskim događajima kao ključ za formiranje jakih veza sa sadašnjošću.

Slična inicijativa je potekla i od Federacije međunarodnih muzeja ljudskih prava (FIHRM), osnovane 2010, a koja muzejima koji se bave kontroverznim nasleđem omogućava da sarađuju međusobno u okruženju koje pruža podršku.

9.6. Vrednost baštine za društvo

Život u globalizaciji, označenoj razmenom ideja i mobilnošću ljudi, pojačao je potragu za povezanošću i korenima, reflektujući tako potrebu pojedinca da negde pripada i da zna ko je. Nesporno, stanovnici širom Evrope imaju drugačije ideje o svom kulturnom identitetu, ali se svi odreda suočavaju sa istim problemom: na koji način različiti identiteti mogu da koegzistiraju, uz međusobno razumevanje i kako da žive kao jedinstvena zajednica? Dok se druge konvencije bave načinima za zaštitu i konzervaciju kulturnih dobara, *Faro konvencija* iz 2005. postavlja pitanje zašto i za koga se nasleđe čuva i prenosi. Ona polazi od ideje da znanje i upotreba nasleđa formiraju deo građanskih prava da participiraju u kulturnom životu, kako je to definisano *Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima*. U tekstu je nasleđe i izvor ljudskog razvoja, unapređuje kulturnu raznolikost i promovise interkulturni dijalog, no predstavlja i deo modela ekonomskog razvoja baziranog na principima održivog korišćenja resursa.

9.7. XXI vek.

Slučaj Avganistan.

Primer (ne)čuvanja baštine, zasnovan na poštovanju starih tradicija, a ne savremene pravne regulative vidimo u slučaju Avganistana. Naime, dolaskom na čelo Mule Omara (Mullah Omar), talibanska vlast uništila je 2001. godine veliku statu Bude urezanu u steni, nastalu u petom veku u Bamijanu. Statua koja se nalazila na listi UNESCO bila je religijski predmet koji su milioni budista širom planete smatrali svetinjom. Ovo rušenje nije bilo izazvano ratom, sukobom ili mržnjom, već činjenicom da šerijatski zakon ne dozvoljava idolopoklonstvo. Tako su talibani, poštujući sopstveno pravno nasleđe, uništili tuđu versku baštinu.

Slučaj Irak.

Sasvim drugu situaciju imali smo u Iraku. Nakon što su američki vojnici ušli u Bagdad, Huseinov (Saddam Hussein) režim se brzo raspao. Svega nedelju dana posle toga, masovni građanski neredi su preplavili grad. Jednog aprilskog jutra, desetak pljačkaša je upalo u Narodni muzej i počelo da preti kustosima koji su čuvali kolekcije. Ovaj broj razbojnika se ubrzo umnožio, pa su tako stotine Iračana upadale u muzej i uzimale antikvitete iz 28 galerija i brojnih podzemnih depoa. Iako su početni izveštaji imali nerealne brojeke, činjenica jeste da su hiljade predmeta ukradene ili oštećene, od kojih veliki broj nikada nije ni obrađen niti katalogizovan.

Razbojnici su obijali i državne ustanove, prodavnice, crkve, privatna domaćinstva, drugim rečima - pljačkali su sve što bi im došlo pod ruku. Uništavali su i sve simbole Sadamovog režima. Deluje neverovatno da američke vlasti nisu anticipirale težinu i zanos građanskih nemira, naročito kada se ima u vidu da su mesecima pre invazije, eminentni stručnjaci upozoravali i isticali zabrinutost za muzej i iračku baštinu. Uprkos tome, američke snage su prilično nezainteresovano posmatrale pljačku tog blaga. Tada se postavilo drugo pitanje - da li SAD imaju obavezu da zaštite nasleđe Iračana?

S tim u vezi, a svega nekoliko kilometara od ostataka grada Ura, starog 8.000 godina, jedan američki narednik iz Zapadne Virđžinije, svoje utiske je ovako sažeo:

„Prošao sam čitavu pustinju od Basre dovde i nisam video nijedan tržni centar niti restoran brze hrane. Ovi ljudi nemaju ništa. Kod nas čak i mali grad od 25.000 stanovnika ima Mek Donalds s jedne strane, a Hadis s druge.“³⁰⁵

Mogući odgovor se možda krije baš ovde.

9.8. Kulturno čišćenje

Iako je tokom 20. veka pokrenuto više inicijativa i usvojeno pregršt zakona i konvencija o očuvanju kulturnog nasleđa za vreme ratnih sukoba, postavlja se pitanje kako to da se fenomen namernog uništavanja baštine ne smanjuje, već, naprotiv, povećava, čak i pored preventivnih mera?³⁰⁶

Ne ulazeći u upitnu istorijsku autentičnost, umetničku vrednost filma ili njegov doprinos svetskoj kinematografiji, značaj „Čuvara nasleđa“, kada je reč o podsećanju na pokušaje očuvanja nasleđa i postavljanje pitanja o (samo)dovoljnosti i primeni zakonske regulative u gorućim ili potencijalnim sukobima, ne može se negirati.

Premda u filmu svedena na sedmoricu, grupa „Monuments Men“ je zapravo brojala više od 300 muškaraca i žena iz 13 država, koji su dali doprinos novoformiranom odeljenju za spomenike, lepe umetnosti i arhivistiku (*Monuments*,

305 James Meek, „Marines losing the battle for hearts and minds,“ *The Guardian*. 25. 03. 2003. <http://www.theguardian.com/world/2003/mar/25/iraq.jamesmeek>. Pristupljeno 27. 3. 2014.

306 Van der Auwera, „New wars and heritage destruction,“ 237.

Fine Arts, and Archives section, MFAA).³⁰⁷ Većina njih su bili muzealci ili obrazovani umetnici, arhitektae, profesori, čiji je zadatak bio da sačuvaju što je više moguće kulturnog nasleđa od ratnog vihora. U poslednjoj godini rata oni su locirali i zaštitili više od pet miliona predmeta koje su ukrali Hitler i nacisti.³⁰⁸

Moralna dilema, međutim, i dalje ostaje. Kako je uopšte došlo do toga da se u SAD razmatra i odlučuje o čuvanju umetnosti, a da se sa druge strane dozvoli da milioni ljudi stradaju u koncentracionim logorima? Čini se da tu dilemu nije imala ni Nadežda Petrović, kada je gotovo 40 godina ranije, u svom jedinom pozorišnom komadu naglasila da *svi možemo da izginemo, ali da naše spomenike moramo da sačuvamo*.³⁰⁹ Šta više, u prikazu *Prve jugoslovenske umetničke izložbe* (1904) poznata i priznata slikarka navodi da su spomenici *žive knjige*.³¹⁰

Iako vrednost ljudskog života naspram vrednosti umetnine nije nešto što bi uopšte trebalo da se poredi, o tome se ipak polemiše. Jer:

*„Narodi se likvidiraju tako - rekao je Hubl - da im najprije oduzmu pamćenje. Unište im njihove knjige, njihovu kulturu, njihovu povijest. A netko drugi im napiše druge knjige, daje im drugu kulturu i izmisli im drugu povijest. Narod onda počne zaboravljati što je i što je bio. Svijet oko njega zaboravi mnogo brže.“*³¹¹

* * *

POST SCRIPTUM

Nedaleko od Vajmara, nalazio se hrast pod kojim je Gete (Johann Wolfgang von *Goethe*) voleo da sedi i priča o književnosti sa svojim prijateljem Ekermanom, drvo u čijoj se krošnji „čovjek oseća veliki i slobodan“.³¹² Godine 1937. ta šuma je iskrcena, da bi se napravio koncentracioni logor. Ali za razliku od života koje nijedan zakon nije mogao da zaštiti, Geteov hrast je bio sačuvan posebnim *Zakonom o zaštiti prirode*, koji je doneo nacistički režim. Za Nemce i zatvorenike hrast je imao potpuno suprotna značenja. Dok su „esesovci“ smatrali da čuvajući njega čuvaju sliku o Nemačkoj kao zaštitniku vrhunskih vrednosti nasleđa, dotle je za logoraše bio simbol „života“ u koncentracionom kampu. Gete i Buhenvald - najviše i najniže u ljudskoj istoriji, na istom mestu.

Oko hrasta je u njegovim „logorskim danima“ podignuta ograda i tako je trajao sve do američkog bombardovanja u poslednjoj ratnoj godini. Kako se zapalio, nacisti su odlučili da ga poseku. No čak ni to nije okončalo njegovu sudbinu.

307 „The Monuments Men,“ <http://www.monumentsmen.com/the-monuments-men/monuments-men-roster>. Pristupljeno 13. 04. 2014.

308 Muzej Viktorija i Albert početkom 2014. godine je objavio on line spisak „degenerativne umetnosti“. Pod tim nazivom je 1937. godine u Minhenu otvorena izložba radova, za koje su nacisti procenili da vređaju duh i dostojanstvo nemačkog naroda. Presudu da su „degenerativni“ dobili su svi nemački modernisti, ali i drugi umetnici (na primer Pikaso). Muzej Viktorija i Albert čuva jedinu poznatu kopiju inventara od oko 16.000 primeraka zaplenjene umetnosti.

309 Nadežda Petrović, Vojvoda Micko Porečanin (Beograd: Biblioteka grada Beograda 2005).

310 Lazar Trifunović, Srpska likovna kritika (Beograd: Srpska književna zadruga, 1967), 213-220.

311 Kundera, Knjiga smijeha i zaborava, 179.

312 Buruma, Plata za krivicu - uspmene na rat u Nemačkoj i Japanu, 201.

Jedan logoraš koji je pravio posmrtno maske, u potaji je upotrebio crni, nagoreli komad Geteovog hrasta da izrezbari ljudsko lice. Simbol 51.000 zatvorenika koji su stradali na ovom mestu, takozvani „Poslednji lik“, i danas se može videti u muzeju Nacionalnog mesta za spomen i upozorenje Buhenvald. Bruno Apic (Bruno Apitz), autor maske, tim činom stvorio je jedan od najvećih mitova o herojskom ustanku i aktivnostima komunističkog podzemlja u finalnim danima trajanja Buhenvalda, koji će biti ugrađen u identitet komunističke partije Istočne Nemačke.

PRAVEDNO KAO PRAVNO. #ONOKAO UTOPIJA.

„Sve ima svoje vreme. Vreme ridanja i vreme igranja... Vreme kad se razmeće kamenje i vreme kad se skuplja kamenje... Vreme kad se čuva i vreme kad se baca... Vreme kad se čuti i vreme kad se govori.“³¹³

10.1. Pojam tranzicione pravde

Tranziciona pravda je relativno nova disciplina u teoriji i praksi zaštite ljudskih prava. Njeni istorijski koreni se mogu pratiti od suđenja Međunarodnog vojnog tribunala u Nirnbergu i Međunarodnog vojnog tribunala za Daleki istok u Tokiju, preko rušenja vojnih hunti u Grčkoj 1975. ili Argentini 1983. U poslednjoj deceniji 20. veka, nakon masovnih i sistematskih kršenja međunarodnog humanitarnog prava tokom oružanih sukoba u bivšoj Jugoslaviji, Liberiji, Sijera Leoneu, Ruandi, ova disciplina se suočila s novim izazovima i proširenjem svog polja delovanja. Jedna od mogućih definicija glasila bi da je:

„...tranzicijska pravda metoda koja se primjenjuje u društvima koja su opterećena naslijeđem teškog, masovnog i sistematskog kršenja ljudskih prava i međunarodnog humanitarnog prava i predstavlja odgovor na ta kršenja, kako bi se došlo do uspostavljanja vladavine prava, provele aktivnosti u pravcu ublažavanja posljedica zločina koji su počinjeni i stvorili uslovi za promoviranje mira i demokratije (pomirenja?), sa ciljem sprečavanja ponavljanja prošlosti.“³¹⁴

Sam izraz je u upotrebu ušao tek devedesetih godina minulog stoleća. Od kada je počeo da se upotrebljava, naziv „tranziciona pravda“ pokretao je brojne nedoumice. Naime, u kontekstima gde se ovaj koncept primenjivao, sticao se

³¹³ Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta (Beograd: Grad mira, 2008), Knjiga Propovednikova, glava 3.

³¹⁴ Dragan M. Popović, Vodič kroz tranzicijsku pravdu u BiH (Sarajevo: UNDP, 2009), 13.

utisak da je reč o nekom *specijalnom vidu pravde*. U stvari, radi se o čitavom nizu aktivnosti koje se realizuju u društvima u tranziciji, sa idejom da doprinesu uspostavljanju pravde i vladavine prava.

Fokus ove discipline je prevashodno na izazovima sa kojima se suočavaju tranzicione sredine, u okolnostima kada treba da se bore sa nasleđem kršenja ljudskih prava. Ta tranzicija može biti od rata ka miru, ali i od autoritarne vlasti ka demokratiji. Takođe, nisu retki ni slučajevi suočavanja sa nasleđem odavno počinjenih zlodela. Sve navedene situacije rađaju širok spektar moralnih, političkih i pravnih dilema, ali je suočavanje s njima praktično neizbežno, budući da su nastojanja za zadovoljenjem pravde ogromna, a mogućnosti da se ona postignu kroz uobičajene procedure gotovo nema. Razlozi za to su brojni - od nedovoljnih pravosudnih kapaciteta pa sve do nedostatka političke volje. Realan problem svakako je i to što su tranzicione vlade često uspostavljene u okolnostima kada je dominantna veoma delikatna ravnoteža moći. Zbog toga imamo situaciju koja, što zbog prenatrpanosti sudova, što zbog disfunkcionalnog ili korumpiranog sistema, ograničava i sam kapacitet sprovođenja pravde.³¹⁵ Pored toga, porast svakodnevnog kriminala, nepostojanje ili nedostupnost ključnih dokaza o zločinima, strah svedoka, siromaštvo - takođe su značajno otežavajući faktori.

Posledica ovakvih realnosti jeste *nesavršena pravda*, koja je u tranzicionim društvima gotovo zagarantovana. Naime, sistem pravosuđa je sačinjen tako da se bavi zločinom kao nečim što se dešava retko, ali kada zločin postane pravilo, kao što je slučaj u represivnim režimima, nijedan sistem pravosuđa ne može s time lako da se izbori. Drugo, ma koliko da je pravosuđe važno i nezaobilazno, ono mora da se udruži sa drugim nepravosudnim odgovorima na zločine. Treće, postizanje pravde mora da se uskladi sa drugim ciljevima od javnog interesa. U tom smislu, njene mogućnosti se povećavaju kada postoje mir i demokratija, a smanjuju kada njih nema.³¹⁶

Kao pravna doktrina, tranziciona pravda se ustrojila kroz presudu Interameričkog suda za ljudska prava 1988. godine u slučaju Velasquez Rodriguez protiv Hondurasa.³¹⁷ Prema ovoj presudi, koju su kasnije potvrdila mnoga međunarodna tela i dokumenti UN, sve države imaju pet osnovnih obaveza u poštovanju ljudskih prava. To su pod broj jedan sprečavanje kršenja, potom sprovođenje ozbiljne istrage ukoliko do njih dođe, zatim identifikovanje žrtava i počinilaca, određivanje adekvatne kazne za one koji su odgovorni, te obezbeđivanje reparacije za žrtve.

U praksi se te obaveze realizuju kroz četiri glavna mehanizma: krivično gonjenje, komisije za istinu, programe reparacija i „veting“. Krivično gonjenje je poželjno da se realizuje na nacionalnom nivou, jer tu ima i najviše mogućnosti da ono doprinese odvratanju od zločina i vraćanju poverenja lokalnog stanovništva u vladavinu zakona. Cilj ovog mehanizma je, pre svega, ustanovljavanje pojedinačne odgovornosti, čime se dostiže sudska pravda i utvrđuje forenzička,

315 Mark Freeman, „Šta je tranziciona pravda,“ u Forum za tranzicionu pravdu, 2, ured. Marijana Toma (Beograd: FHP, 2008), 7-9.

316 Ibid.

317 „Velasquez Rodriguez Case, Judgment of July 29, 1988, Inter-Am. Ct.H.R. (Ser. C) No. 4 (1988),“ http://www1.umn.edu/humanrts/iachr/b_11_12d.htm. Pristupljeno 20. 2. 2010.

odnosno sudska istina.

S druge strane, komisije za istinu su privremena istražna tela, koja deluju uz ovlašćenje države i usredsređena su na žrtve. Njihova primarna uloga jeste da istražuju i izveštavaju o ključnim periodima kršenja ljudskih prava, kao i da predlažu formu nadoknade za masovna kršenja ljudskih prava i mere sprečavanja da se ta kršenja ponove u budućnosti. Ideja na kojoj je zasnovan ovaj mehanizam podrazumeva kreiranje istorijskog pamćenja baziranog na istini, kroz otkrivanje činjenica o događajima u prošlosti, a na osnovu svedočenja žrtava.

Programi reparacija su vansudske metode kojima se doprinosi popravljaju materijalnih i moralnih posledica kršenja ljudskih prava. Savremeni programi reparacija obično uključuju materijalnu kompenzaciju za žrtve i njihove porodice, te njihovu resocijalizaciju, a sve više uključuju i simboličke oblike reparacija kroz spomenike, marševe, dane sećanja i slično.

Programi „vetinga“ sadrže oblik sankcija komplementaran sudskom gonjenju. Njihov smisao jeste da se promene i „poprave“ javni službenici, kao i da se vrati poverenje građana u institucije. Institucije na taj način od onih represivnih postaju institucije sa integritetom, koje će služiti građanima, kako bi se sprečilo kršenje ljudskih prava u budućnosti. U fokusu su uglavnom takozvane „institucije sile“, poput službi bezbednosti ili pravosuđa.

Važno je, ipak, napomenuti da nijedan od ovih mehanizama sam ne može da doprinese postizanju ciljeva tranzicione pravde. Da bi se ijedna od aktivnosti realizovala, potrebna je, na prvom mestu, politička volja, budući da samo vlast ima autoritet da implementira ovakve inicijative, rušeći pri tome stereotipne predstave o „drugima“. Pored toga, neophodno je ili, barem, poželjno uključivanje nevladinog sektora, jer on može da, kroz ukazivanje na eventualne propuste, bude korektiv koraka koje je preduzela država. Konačno, a možda i najvažnije, jeste organizovanje konsultativnih procesa unutar civilnog društva, kao i između civilnog društva i vlasti.

Naime, iskustvo je pokazalo da građani neće podržati projekte ukoliko nisu na neki način učestvovali u procesu njihovog dizajniranja. Nažalost, u tranzicionim okolnostima retko se sreće spremnost institucija vlasti da se konsultuju sa zainteresovanim stranama, već odluke donose samostalno, u skladu sa sopstvenim interesima ili/i političkim programima.

10.2. Suočavanje s prošlošću

Kroz pamćenje neželjenog nasleđa minulih vremena ostvaruje se *suočavanje s prošlošću*. Suočavanje s prošlošću kod Alaide Asman podeljeno je u četiri kategorije - dijaloško zaboravljanje, sećanje da bi se sprečilo zaboravljanje,

sećanje da bi se zaboravilo i dijaloško sećanje.³¹⁸ Cilj savladavanja prošlosti ona vidi u prevazilaženju bolnog sećanja, radi slobodne zajedničke budućnosti.³¹⁹

U suočavanju sa ratnim zločinima tri različita pravca se razvijaju od 1945. Na osnovu vodećih principa, delimo ih na *pravdu* - počinocima mora da se sudi; *istinu* - svi ključni aspekti zločina moraju da budu poznati javnosti i, konačno *mir* - po okončanju tih procesa društveno pomirenje mora da postane moguće.³²⁰

Za razliku od tranzicione pravde koja insistira na utvrđivanju individualne krivice, suočavanje s prošlošću se formira na širim političkim, društvenim, pravnim i kulturnim odnosima, pa inicira i *kolektivnu odgovornost*. Ove dve discipline razlikuju se i u ciljevima. Dok se tranziciona pravda zasniva na različitim instrumentima koji se uspostavljaju tokom perioda tranzicije sa idejom da potpomognu vladavinu prava, suočavanje s prošlošću je shvaćeno kao *proces koji stalno traje*, težeći pomirenju.

Uprkos njihovim razlikama, može se reći da su opšte ideje na kojima počivaju oba procesa transformacija konflikta u mir, kreiranje ambijenta za prekid kršenja ljudskih prava, kao i uključivanje svih njegovih segmenata u uspostavljanje pravednog društva.

10.3. Kazivanje istine i programi reparacija

Kazivanje istine (ili komisije za istinu), kao i simboličke reparacije, dva su mehanizma tranzicione pravde koja su tesno vezana sa čuvanjem sećanja, formiranjem kolektivnog pamćenja i upravljanjem neželjenom baštinom. Njihovim umrežavanjem sa umetnošću i kulturom dolazimo do intervencija koje ne samo što obogaćuju naše razumevanje nasleđa koje je ostavilo kršenje ljudskih prava, već omogućavaju žrtvama (i drugim zainteresovanima) da prevaziđu nešto što može da bude dugačak i mukotrpan proces prihvatanja identiteta.³²¹

Kada govorimo o komisijama za istinu i pomirenje, radi se o zvaničnim, autonomnim istražnim, vansudskim organima, kojih je dosad formirano više od 40.³²² Njihov mandat, kao i okolnosti u kojima su nastale, veoma se razlikuju.

318 Više kod: Aleida Assmann, „From Collective Violence to a Common Future: Four Models for Dealing with a Traumatic Past,” in *Justice and Memory - Confronting traumatic pasts. An international comparison*, eds. Ruth Wodak and Gertraud Auer Borea (Vienna: Pasagen Verlag, 2009).

319 Asman, *Duga senka prošlosti*, 85.

320 Više u: Anton Pelinka, „Justice, Truth, and Peace. Three Dimensions of Consequences,” u *Justice and Memory - Confronting traumatic pasts. An international comparison*, eds. Ruth Wodak i Gertraud Auer Borea d’Olmo (Wien: Passagen, 2009), 49-67.

321 Više o načinima u: Clara Ramírez-Barat, ed. *Transitional Justice, Culture, and Society* (New York: Social Science Research Council, 2014).

322 Uvek su zvanični organi, koje ne mogu da formiraju organizacije civilnog društva, ali mogu da ih iniciraju, kao što je u našem regionu slučaj sa Inicijativom za REKOM.

Reč je o privremenim telima koja se bave istragom tačno određene serije događaja u prošlosti³²³, i ne treba ih mešati sa stalnim državnim telima koja treba neprestano da preispituju kršenje ljudskih prava.³²⁴

U istoriji ovog koncepta, najkontroverznijom se smatra južnoafrička Komisija, koja je kao ovlašćenje imala mogućnost da garantuje amnestiju onim počiniocima koji bi svojevolejno prihvatili da učestvuju u procesu kazivanja istine i javno saopštiti punu istinu o tome kako su i koje zločine počinili. Nakon ovog iskustva, više nijedna komisija nije imala tolika ovlašćenja.³²⁵

Postoje brojne nedoumice u vezi sa tim šta je primarni, pa čak i suštinski cilj ovakvih tela. Međutim, dominantan je konsenzus kojim se kao glavni zadatak favorizuje utvrđivanje činjenica, bilo da je reč o svima poznatim događajima za koje nam je potrebna potvrda ili pak potpuno nepoznatim istinama.³²⁶ Budući da je obaveza država da istraže sve navode o zločinima, od esencijalne je važnosti da ovakve komisije budu nacionalne. To je značajno i iz simboličnih razloga, jer se tako dokazuje da je država spremna da prihvati odgovornost za nepočinstva u prošlosti, te da je reč o *zvaničnoj istini*. Nalazi ovih komisija mogu da obogate predmete koji se već procesuiraju, da osnaže pokrenute istrage, kao i da daju preporuke u domenu reparacija i institucionalnih reformi. Pa ipak, omogućavajući žrtvama da javno obelodane sopstvenu sudbinu, ova tela postižu jednu od najvažnijih stvari, a to je odijum pozitivnog javnog mnjenja. Time se očekuje i formiranje solidarnog fronta sa žrtvama, kao i prestanak negiranja negativnog nasleđa prošlosti.

Što se tiče programa reparacija, njihova ideja je da vrate dostojanstvo žrtvama, koje im je oduzeto fizičkim povređivanjem i torturom. Da bi se to postiglo, ponovo država treba da bude ta koja ih osmišljava i sprovodi. Rezolucija Generalne skupštine UN - *Osnovni principi i smernice o pravu na pravni lek i reparacije za žrtve teških kršenja međunarodnih ljudskih prava ozbiljnih povreda međunarodnog humanitarnog prava*³²⁷ navodi kompenzaciju, restituciju, rehabilitaciju, različite oblike zadovoljenja i garanciju neponavljanja kao pet osnovnih načina za realizaciju programa reparacija. U dosadašnjoj praksi, uglavnom, preovladava kompenzacija. S tim u vezi, postavljaju se i neka ključna pitanja - ko su korisnici, da li samo žrtve ili to mogu biti i članovi porodica ili pak ratni vojni invalidi, da li se pokrivaju samo fizičke ili i psihičke povrede i kako se određuje vrednost svake od njih.

323 Dakle, ne jednog događaja niti svih događaja, već samo onih masovnih kršenja, regulisanih međunarodnim humanitarnim pravom.

324 Na primer Ombudsman.

325 Interesantno je da je od 7.000 prijavljenih za program amnestije, njih oko 800 zapravo u to uključeno. Ostali su predati sudovima, kada je utvrđeno da su lagali.

326 Dešavalo se da komisije dođu do zapanjujućih podataka, kao što su oni o broju stradalih u Peruu, gde se ustanovilo da je broj žrtava dvorstruko veći nego pre formiranja Komsije.

327 „Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law,” <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/RemedyAndReparation.aspx>. Pristupljeno 8. 4. 2015.

10.4. Pravo na kulturu i tranziciona pravda

Kulturna prava igraju značajnu ulogu u domenu tranzicione pravde i strategija pomirenja, jer da bi bile uspešne krivična i restorativna pravda³²⁸ moraju biti integrisane u širi proces.³²⁹

U svom poslednjem izveštaju, specijalna izvestiteljka Ujedinjenih nacija na polju kulturnih prava Farida Šahid (Farida Shaheed) napisala je da sva post konfliktna i podeljena društva moraju da nađu pravu meru između sećanja i zaboravljanja. Njen izveštaj se fokusira na društva koja su imala interni ili međunarodni konflikt, post kolonijalna društva, ona koja su etnički, politički podeljena i slično.

Krucijalno je da proces memorijalizacije ne funkcioniše kao prazna retorika kojom se komemorišu mrtvi, jer se tako gubi uvid u razlog i kontekst tragedija iz prošlosti. Memorijalizacija bi trebalo da se razume kao proces koji osigurava potreban prostor za one koji su pogođeni, u kojem bi mogli da artikuliraju različite narative na način koji je smislen i u kontekstu kulture.

Država i druge zainteresovane strane treba da osiguraju da memorijalne prakse i politike doprinose prevazilaženju negiranja koje potpiruje mržnju i nasilje, zatim da obezbede simboličke reparacije i javno priznanje žrtava, razvijaju politike pomirenja među grupama koje su bile u sukobu tokom konflikta i da redefinišu nacionalni identitet kroz pluralizam ideja.

Takođe, Šahid preporučuje sprečavanje daljeg nasilja i nerazumevanja između suprotstavljenih grupa promovisanjem građanskog angažovanja, kritičkog razmišljanja i podsticanjem diskusije o proteklim i predstojećim izazovima isključenosti i nasilja.

328 „Restorativna pravda može da se posmatra kao pristup reagovanju na kriminalitet koji je orijentisan na popravlanje štete nastale izvršenjem krivičnog dela u što je moguće većoj meri. Ona predstavlja konstruktivan odgovor na kriminalitet koji teži da vrati u celinu ono što je krivičnim delom uništeno, pokušavajući da uspostavi balans između interesa i potreba svih zainteresovanih strana, tj. žrtve, učinioca i zajednice u kojoj konflikt egzistira. Upravo stoga, jedna od ključnih vrednosti restorativne pravde leži u tome što njen cilj nisu kažnjavanje i odmazda, odnosno ona ne ide ka tome da pogoršava ili produbljuje konflikte i strukturalnu nepravdu, već teži popravlanju odnosa narušenih krivičnim delom i uspostavljanju harmonije.“ iz: Vesna Nikolić - Ristanović i Sanja Čopić, Restorativna pravda i pravda žrtava, <http://www.vds.org.rs/File/Tem0701.pdf>. Pristupljeno 10. 01. 2014.

329 Pierre Hazan, „Ten years after the birth of the International Criminal Court, the challenges of complementarity,“ *Politorbis* vol. 54, No. 2 (2012): 9.

KAD SE BAŠTINA „UMEŠA“ U TRANZICIJU

„Sećaš li se - pita me moja žena - onih starih kristalnih čaša, koje je moja svekrva, Bog da joj dušu prosti, nasledila ne znam više od koga, od svoje babe ili prababe? 'Vodi računa - govorila mi je svaki put kad sam ih koristila - ja sam ih sačuvala cele, onakve kakve sam ih dobila i kad umrem želim da budu vaše'. Tresle su mi se ruke svaki put kad sam ih prala . - Bile su teške! Prošlo mi je kroz glavu, pomislio sam da to zapravo nisu bile čaše, već sva tegobna krhkost prošlosti.“³³⁰

11.1. Pojam i odlike memorijalizacije

*Prošlost će se ponavljati onima koji je zaboravljaju.
Jevrejska poslovice*

Značaj pamćenja prošlosti, njena kontrola i potencijal čine okosnicu borbe za upravljanjem nacionalnim ili kolektivnim pamćenjem u postkonfliktnim društvima. Razumevanje potreba osoba koje su preživele masovne zločine i zloupotrebe ljudskih prava, kao i članova njihovih porodica, jedna je od ključnih karakteristika pristupa tranzicione pravde. Pitanja kao što su kako ćemo pamtiti žrtve, šta će se učiti u školama, da li će se čuti glasovi preživelih diriguju ne samo saznanja o davnim danima, nego i načine na koje se bavimo sadašnjošću i pristupe budućnosti. U tom smislu, značajnu ulogu igraju memorijali - spomenici, muzeji, komemorativne aktivnosti, ali i različite inicijative u obrazovanju.

Jedna od najjednostavnijih definicija memorijalizacije jeste da je to *proces kreiranja javnih memorijala*. Pod javnim memorijalima podrazumevamo različite projekte i aktivnosti koji se dešavaju u *javnoj sferi*, a sa idejom da zaštite

330 Vintila Mihalesku, *Svakodnevnica nije više ono što je bila* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2002).

sećanje na događaje, periode i ličnosti od značaja za život određene individue, porodice, ili zajednicu u celini.³³¹ Jürgen Habermas (Jürgen Habermas) definiše građansku javnost kao sferu privatnih ljudi okupljenih u publiku. Njena politička funkcija se ogleda u stalnom sukobu između države i društva. Politička javnost izrasta iz literarne, budući da su prva stecišta privatnih ljudi okupljenih u publiku bila u kafanama i salonima.³³²

Iako se memorijalizacijske inicijative mogu pokretati u svim fazama sukoba, uspeh post konfliktne memorijalizacije zavisi od procesa koji se preduzimaju tokom razvoja tih inicijativa. Uvek se polazi od toga koji je cilj inicijative, da li je to prepoznavanje preživelih i žrtava, da li će da promoviše građansko angažovanje, da li je deo procesa obrazovanja. Drugo pitanje jeste tajming, odnosno vremenski okvir. Da li su sve zainteresovane strane spremne da učestvuju u tim procesima, da li je javnost spremna da se uključi, kakva je veza sa ostalim mehanizmima tranzicione pravde? Ko su inicijatori? Da li imaju dovoljan legitimitet? Ko su stejholderi? Čiju ćemo priču da prezentujemo? Kojim resursima raspoložemo? Da li ćemo da pravimo muzej, memorijal ili nešto treće? Kako će se organizovati konsultacije i ko će sve biti uključen? Da li ćemo imati kampanje za podizanje javne svesti? Koja će se istraživanja sprovesti? Šta dugoročno želimo da postignemo?³³³

Forma memorijala može biti različita - od spomenika, spomen ploča, spomen soba, muzeja i memorijalnih parkova, preko organizovanja dana sećanja, marševa, parada, demonstracija, izrade umetničkih radova, pa sve do inicijativa za promene naziva ulica, trgova, institucija, građevina ili naselja, ili projekata usmene istorije, zadužbinarstva, web prezentacija i slično. Neretko su ovim procesom obuhvaćene lokacije zločina, poput mesta u kojima je sprovedena tortura, ili mesta masovnih egzekucija .

O kojem god vidu memorijala da je reč, teoretičari ih grubo dele u tri grupe. Prvu čine *konstruisani memorijali*: muzeji, biblioteke, spomenici, zidovi s imenima žrtava, virtuelni muzeji. Drugi su oni na *izvornim mestima događaja* - groblja, mesta genocida i masovnih stradanja, bivši centri torture, logori, zatvori. Treća forma su *aktivnosti* - godišnjice, privremene, tematske izložbe, preimenovanje ulica i trgova, vođenje ture i obilasci, demonstracije, javna izvinjenja.³³⁴ Za sve njih postoji zajednička bojazan - s obzirom na to da ih uvek obeležava ideološka agenda, da li će umesto da spreče, zapravo potpirivati mržnju?³³⁵

Odluke gde i kako podići spomenik u velikoj meri utiču na narative koje oni kasnije prenose. Autentičnost memorijala se povećava prisustvom opipljivog materijala koji je, zapravo, dokaz nekog događaja na tom mestu. Vilijams

331 Brett i dr., *Memorialization and Democracy: State Policy and Civic Action*, 1.

332 Više u: Jürgen Habermas, *Javno mnjenje* (Beograd: Kultura, 1969).

333 Više u: Ereshnee Naidu, *From Memory to Action: A Toolkit for Memorialization in Post Conflict-Societies* (International Coalition for Sites of Conscience, 2007); kao i Ereshnee Naidu, *Empowerment through Living Memory: A community-centred model for memorialisation* (Centre for the Study of Violence and Reconciliation, 2004).

334 Barsalou and Baxter, *The Urge to Remember The Role of Memorials in Social Reconstruction and Transitional Justice*, 5.

335 *Ibid.*, 4.

piše da veličina, vidljivost, pristupačnost i blizina značajnim geografskim odrednicama pomaže da se memorijal upiše u javnu svest.³³⁶

Generalna intencija jeste da se komemoracija organizuje baš na onoj lokaciji gde se određeni događaj desio. Ipak, neki istraživači su mišljenja da je bolje je da se ovakve aktivnosti sprovode na društveno i politički značajnim mestima, kao što su centralni gradski trgovi, zatim prostori gde se organizuju važni politički događaji, ističući da se na taj način snažnije utiče na potencijalnu publiku i lakše prenosi željena poruka. U takvim okolnostima ima se osećaj da je država, određeni nivo vlasti ili institucija prihvatila i priznala odgovornost za pojedine postupke, što je za zaceljivanje rana posebno važno. U praksi se, međutim, često može primetiti obrazac da se sećamo samo onoga šta *nama ide u prilog* ili formiramo takav pristup da se podupre *naša verzija sećanja* (obrazac *priznavanja i okrivljavanja*). Zato je neophodno da budemo vrlo pažljivi kada osmišljavamo spomenike i poruke o krivici i priznanju, koje oni bez izuzetka prenose. Prioritet uvek mora da bude da se ispredaju priče o odabranim dešavanjima na način koji stvara konsenzus, a ne podele. „Konsenzus je zapravo da istorija može i treba da bude ispričana na različite načine“, smatra Luis Bikford.³³⁷ Ta različita tumačenja su, zapravo, demokratski dijalog.

Dve paradigme memorijalizacije su dominantne - klasična (tradicionalna) i moderna. Iako su im imena hronološka, jasna vremenska granica među njima ne postoji. Ono što ih razdvaja suštinski su *ciljevi* koji se žele postići, odnosno *postupci* koji do toga vode. Unutar klasične paradigme, umetnički pristupi prepoznati su kroz spomenike od čvrstog materijala, koji su često monumentalnih dimenzija. Njihova ideja formira se kroz izgradnju autoriteta određenog događaja ili ličnosti. Kada govorimo o modernom pristupu, umetnička vizuelizacija podrazumeva različite, potencijalno avangardne forme ili aktivnosti zasnovane na novim društvenim postavkama, te potencijalima nove muzeologije. Moderna paradigma naglašava *edukativnu ulogu procesa*, a njega podupiru programi i debate određenog događaja, a ne njegova čista fizička reprezentacija. Sve veći primat modernog pristupa zasnovan je na paradoksalnoj situaciji da statični, monolitni i nepromenljivi memorijali, sačinjeni od čvrstog materijala i kreirani da bi se specifični događaji iz prošlosti *zauvek* pamtili, posle određenog vremena postaju neprimetni i stopljeni u sredinu, te bivaju lišeni suštinskog značaja za život zajednice. Iako su možda u određenom trenutku bili presudni za izgradnju kolektivnog sećanja, ta činjenica nevidljivosti i zaborava traumatično može da deluje na same žrtve i na njihovu potrebu za priznanjem i pamćenjem sopstvenog stradanja.³³⁸

Kod memorijala koji čuvaju sećanje na neželjeno nasleđe uočena je još jedna pravilnost. Naime, oni koji svedoče o masovnim stradanjima ili genocidu u svom vizuelnom identitetu imaju utkane ljudske ostatke u nekom vidu.

336 Williams, *Memorial Museums: The Global Rush to Commemorate Atrocities*, 79.

337 Bickford, „Radovi na sećanju/Radovi sećanja“, 28-38.

338 Lisa M. Moore, „(Re) covering the Past, Remembering Trauma: the Politics of Commemoration at Sites of Atrocity,“ *Journal of Public and International Affairs*, Vol.20 (2009): 51.

Memorijali posvećeni nestalima, primera radi, sadrže zidove s imenima onih čiju sudbinu ne znamo, ili su organizovani u vidu popisa u okviru virtuelne internet stranice. Memorijali etničkih konflikta uglavnom su usko etnički i komemorišu „svoje“. Veoma retko se pojavljuju primeri kroz koje se čuva novi, multinacionalni identiteti.³³⁹ Premda su mnogo češći oni posvećeni traumatičnoj prošlosti, postoje i spomenici koji čuvaju sećanje na pozitivne činove. Jedan od takvih je i *Vrt pravednih* koji je Svetlana Broz osmislila u čast onih koji su za vreme rata u Bosni i Hercegovini pomagali pripadnicima drugih etničkih zajednica.

Ma kakva da je njena forma, najočitiiji zadatak memorijalizacije je da izazove emotivne reakcije. No tu se njen uticaj ne zaustavlja. Pored toga što kazivanjem istine dokumentuje određena nedela, ona kreira mesta za članove porodice ili širu zajednicu na kojem mogu da oplakuju nastradale. Simbolišući posvećenost nacije ili zajednice vrednostima kao što su demokratija i ljudska prava, memorijalizacija je značajna i zbog edukacije koja se realizuje kroz različite programe i aktiviranja otvorenog i inkluzivnog dijaloškog procesa. Kroz simboličke reparacije u čast žrtava, „čisti ljagu“ s njihovih imena i podstiče pomirenje popravljanjem narušenih odnosa među pripadnicima različitih grupa. Takođe, kritičkim preispitivanjem prošlost i aktuelnih društvenih tema sa njom u vezi, potpomaže da se izvuku pouke ne samo za sadašnjost, već i za budućnost.³⁴⁰

339 Barsalou and Baxter, *The Urge to Remember The Role of Memorials in Social Reconstruction and Transitional Justice*, 7-8.
340 *Ibid.*, 4.

11.2. Mesta buđenja savesti

„Kada ljudi govore o stvarima po svojoj savesti ne može se pretpostaviti da samim tim pouzdano znaju istinu o onome o čemu govore. Stoga savest definišem kao neposredno mnjenje.“³⁴¹

„U njemačkom jeziku postoji riječ koja označava mjesta za spomenike - tri različite riječi: 'mjesto za razmišljanje, mjesto opomene i mjesta sjećanja'. Uz ostale, mjesto opomene je nešto što nam je posebno zanimljivo. Ta zgroženost nad destrukcijom, opomena da se to dogodilo, je nešto što nam se čini jako važnim u razumijevanju odnosa prema zločinu. Takav odnos je suprotstavljen glorifikaciji i heroizaciji takve prošlosti. U nekom mom iskustvu, razgovarajući s ljudima koji nose nacionalistički narativ, oni to smatraju upozorenjem svom narodu od 'onih drugih'. A mi prilazimo tome na drugačiji način: važno je da se bivši neprijatelji zajedno sjete toga na šta smo bili spremni, i to nam se čini krucijalnim pomakom za pomirenje.“³⁴²

Za čuvanje i prezentaciju neželjenog nasleđa tranziciona pravda preporučuje formiranje *mesta buđenja savesti*, specifičnih vidova memorijala koji u sebi integrišu emotivni i pedagoški aspekt. U teorijskom smislu, pedagoška komponenta zasnovana je na potrebi za kreiranjem zajedničke budućnost, bez konflikta. Drugim rečima, bazira se na poštovanju demokratskih vrednosti i ljudskih prava, potom na solidarnosti i osudi zločina, bez obzira da li se radi o *našim* ili *njihovim* žrtvama.³⁴³ Značaj kulturnih intervencija u procesima tranzicione pravde istaknut je podatkom da žrtve čine *vidljivim*.³⁴⁴ Uglavnom je civilno društvo katalizator takvih ideja, podstičući države da preuzmu svoje dužnosti.

Međunarodna koalicija mesta buđenja savesti³⁴⁵ definiše ovaj fenomen kao „muzej“ koji interpretira istoriju kroz istorijsko mesto, angažovan u programima koji stimulišu dijalog o gorućim problemima, promoviše humanitarne i demokratske vrednosti kao primarnu funkciju, omogućava publici da se uključi u pitanja koje to mesto postavlja i pokreće. U kontekstu interpretacije, koalicija podržava inicijative koje koriste moć mesta kao katalizator za građane da se suoče sa savremenim nasleđem onoga što se tu desilo. Kada posetioci istraže lokalitet ili arhitekturu koji su se oblikovali prateći razvoj ljudskih prava, oni mogu bolje da razumeju slične borbe koje se dešavaju danas. Članovi ove grupe s tim u vezi smatraju da *mesta sećanja* imaju specijalnu moć da inspirišu vezu ljudi sa značajnijim problemima i

341 Hobs je u Elementima zakona praktično izjednačio svesti i savest sa mišljenjem. U Levijatanu je skicirao državu koja je oslonjena jedino na autokratiju vladara, nezavisna od ubeđenja i uverenja podanika. Detaljnije u: Jirgen Habermas, Javno mnjenje (Beograd: Kultura, 1969).

342 Hasanbegović i Stojčić, ured. Kako pomiriti (h)istorije, 32.

343 Kada kažemo solidarnost, zapravo mislimo na izgradnju platforme za javno slušanje iskustava žrtava (ali i drugih aktera konflikta). Time se, simbolično, doživljava njihova trauma, što dalje dovodi do sprečavanja negiranja i relativizacije, te priznanja i prihvatanja stradanja žrtava.

344 Više u: Pablo de Greiff, „On Making the Invisible Visible: The Role of Cultural Interventions in Transitional Justice Processes,“ in Transitional Justice, Culture, and Society, ed. Clara Ramírez-Barat (New York: Social Science Research Council, 2014), 11-27.

345 Više o osnivanju Koalicije u poglavlju 9.5. na strani 100.

da ih pokrenu da u njihovom rešavanju učestvuju. Zato i podržavaju inicijative koje transformišu istorijska mesta od mesta *pasivnog* učenja u mesta *aktivnog* građanskog delanja. To se postiže participativnim metodom, pluralizmom ideja i promovisanjem kulture dijaloga u svrhu razvijanja društvenog, institucionalnog i zakonskog potencijala za zaštitu ljudskih prava, kao i prevenciju konflikta. Muzej i svi njegovi vidovi tako prerastaju u *forume*, imajući stalno pred sobom viziju u kojoj se posetilac premešta sa stanovišta u kojem priča o nekom fenomenu na ono u kojem postaje *zainteresovan za njegovo oblikovanje*.

Memorijali imaju dvostruku prirodu, koja je u sociološkom smislu slična razlici između sakralnog i profanog prostora. Tako i *mesta buđenja savesti* odlikuju dve dimenzije - privatna, odnosno reflektivna i javna, to jest obrazovna.³⁴⁶ Privatna / reflektivna se pre svega odnosi na psihološke, pa čak i verske doživljaje memorijala i namenjena je procesima žaljenja, isceljenja rana, ličnih refleksija i oplakivanja nastradalih, bilo od strane porodice ili šire društvene zajednice. Kako je didaktički aspekt ono čime se mi bavimo ispitujući *mesta buđenja savesti*, posvetićemo se razjašnjenju javne / obrazovne paradigme. Ona podrazumeva da je ideja stvaranja memorijala povezana sa učenjem, koje bi trebalo da bude zasnovano na saosećanju sa žrtvama, prenošenju činjenica, informacija, postavljanju egzistencijalnih pitanja. Didaktički pristup bi zatim trebalo da dovede ili do kulturnog pomaka i/ili institucionalne promene (kao što je reforma vojske ili stvaranje civilnih mehanizama nadzora) koji bi (bilo kulturno bilo institucionalno) sprečili mogućnosti da se ovakva vrsta događaja ponovi u budućnosti.³⁴⁷

Iako nasleđe ima tu moć i da pomogne ljudima da prevaziđu razlike, strahujući od politizacije svojih postavki, retki su muzeolozi i heritolozi koji se u ovo upuštaju i postavljaju savremena pitanja. Premda, bavljenje takvim temama ne znači nužno instrumentalizaciju prošlosti. Jer nasleđe nikada ne može u potpunosti da bude izvan politike. Uvek je u vezi sa promenom moći, koja menja odnose među ljudima. U tom smislu od politike treba napraviti šansu, a ne prepreku.³⁴⁸

Poslednjih godina, muzeji iz SAD su raširili ideju da te institucije treba da služe kao centri „društvenog dijaloga“ i „civilnog angažovanja“. Međutim, ne postoji konsenzus oko toga šta to tačno znači. Pa ipak, uprkos povećanoj popularnosti takvih tema, i dalje se to polje posmatra kao političko. Međutim, politika, ako je definišemo kao često konfrontirajući međusobni odnos ljudi u nekom društvu, jeste fundamentalna za demokratsku kulturu i demokratske procese. Politika jeste građansko angažovanje. Izbor koji muzeji mogu da načine jeste uloga koju će imati u tom konfliktnom odnosu koji definiše demokratiju.

346 Bickford, „Radovi na sećanju/Radovi sećanja,“ 30.

347 Ibid.

348 Iskustvo je pokazalo da se to najbolje postiže takozvanim pozitivnim pričama. Svetlana Broz je u knjizi *Dobri ljudi u vremenu zla iznela sopstvena iskustva iz potrage za primerima ljudi koji su odbili da se ponašaju po pravilu većine za vreme rata u Bosni i Hercegovini do 1992. do 1995. Rizikujući često sopstveni život, oni su pomagali pripadnicima drugih etničkih grupa.*

Muzeji mogu da izbegavaju konflikte, pokušavajući da prošlost zadrže u prošlosti i pričajući priče sa jednog gledišta, postignutog konsenzusom. Međutim, bolji je način u kojem muzeji služe kao resurs za ljude koji se bore sa razlikama. Muzeji koji krenu tim putem šalju poruku da mi, kao društvo, vrednujemo procese koji su oblikovali istoriju i ono čemu se nadamo u budućnosti jeste aktivna participacija svih u formiranju budućnosti. Ona će se ostvariti kroz njihovo neposredno angažovanje u dijalogu u vezi sa temom koja im je bitna.³⁴⁹ Muzeji koji tako postupaju prihvataju da postoji više načina razumevanja jedne iste prošlosti, da je ljudsko razumevanje istorije u vezi sa njihovim ličnim odnosom prema njoj i da nasleđe tih istorija nastavlja da oblikuje njihov međusobni odnos.

11.3. Od teorije do vizuelizovane prakse

„A sad, dozvolite da vam pokažem nešto zanimljivo’, rekao je gostioničar. ‘Vidite onu stenu?’ Klimnuli smo glavama. ‘Izgleda velika, zar ne?’ Ponovo smo klimnuli. ‘Idite sad u suprotan ugao u sobi - hajde..’ Poslušali smo. ‘Odjednom izgleda mala, je l’ da?’ rekao je. ‘To se zove perspektiva.’”³⁵⁰

Godine 1997. Horst Hoajzel (Horst Hoheisel) osmislio je instalaciju, odnosno svetlosnu projekciju, kojom se na Branderburškoj kapiji pojavljuje i na nekoliko sekundi s njom stapa kapija Aušvica. Ovaj jedinstveni i prolazni performans, koji je ostao je zabeležen na fotografiji, može se čitati na više načina. On s jedne strane ukazuje na Branderburšku kapiju kao nacionalni istorijski simbol. S druge strane, u tržišnom društvu, taj nacionalni simbol je često mesto za predimenzionirane poruke različitih firmi, komercijalne prirode. I čitanje koje je i najšokantnije - evocirajući stradanje holokausta svojim performansom, Hoajzel je napravio spoj trijumfa i traume na istom mestu.³⁵¹ Da li je takav vid memorijalizacije adekvatan i koliko je efektan?

Mesta buđenja savesti podvlače priče o surovosti, hrabrosti, svakodnevnom životu kroz programe javnog dijaloga koji imaju za cilj da aktiviraju istorijske perspektive mesta, povezujući ga sa problemima sa kojima se danas susrećemo.³⁵² To, svakako, podrazumeva analizu šireg konteksta. Alaida Asman je u svom seminalnom delu *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti* predstavila sistem parova ili krajnosti koji treba imati u vidu prilikom uspostavljanja *mesta buđenja savesti*.³⁵³ Na prvom mestu jeste zatvorenost ili otvorenost, odnosno odgovor na pitanje možemo li da se uhvatimo u koštac s istorijskom istinom ili se zatvaramo pred njom. Potom slede jednostranost ili inkluzivnost - koliko

349 Bickford, „Radovi na sećanju/Radovi sećanja“, 11.

350 Buruma, Plata za krivicu - uspomene na rat u Nemačkoj i Japanu, 132.

351 Asman, Duga senka prošlosti, 9-10.

352 Detaljno u: Ereshnee Naidu, From Memory to Action: A Toolkit for Memorialization in Post Conflict-Societies (International Coalition for Sites of Conscience, 2007).

353 Asman, Duga senka prošlosti, 362.

protivljenja smo spremni da integrišemo. Egocentričnost ili tolerancija treba da nam pomognu da odredimo način kako se ophodimo prema susedima, a heroizacija ili viktimizacija da li stojimo isključivo u znaku časti ili kružimo oko uloge žrtve. Konačno, eksternalizacija ili internalizacija daju odgovor na pitanje da li se krivica odbacuje ili prihvata.

Pišući gore o pojmu memorijalizacije, istakli smo značaj samog *procesa*. Kako to konkretno izgleda razrađuju priručnici memorijalizacije u post konfliktnim sredinama. Oni uvek polaze od određivanja lokacije gde će *mesto buđenja savesti* biti formirano. To mesto treba da bude istorijsko i u vezi sa još uvek nerešenim konfliktom, ali da može da se sa velikom sigurnošću odgovori na pitanje šta se tamo dogodilo. Zatim je važno imati ideju šta bi ljudi osećali ili naučili prilikom posete baš tom lokalitetu i koju bi perspektivu zauzeli prema predstavljenom konfliktu. Sledeći korak jeste da se smisle pitanja o kojima bi se diskutovalo, kao i sa kojim ciljnim grupama. Potom sledi konkretno - šta bi ljudi tu mogli da vide, a šta da rade. Na koji način bi se komemorisao događaj koji se vezuje za to mesto, uz ostavljenu mogućnost za trajni dijalog i buduće reinterpretacije? Kako bi se uključili posetioci? Da li bi boravak na samom tom mestu učinio razliku u dijalogu koji se vodi, u odnosu na to da se isti realizuje negde drugde? Koji su izazovi i kako ih prevazići? Koji bi bio impakt? Da li bi ovakvo *mesto buđenja savesti* načinilo razliku?³⁵⁴

Za Luisa Bikforda priznanje od strane države predstavlja okosnicu uspešnog procesa memorijalizacije i kreiranja njegove fizičke reprezentacije. Priznanje može doprineti društvenom konsenzusu koji odbacuje određene vrste nasilja, stvara averziju prema njemu i motiviše da se ono ne ponovi. Imajući u vidu stav da se tim činom humanizuju postradali i na idealan način kreira saosećanje s njima, on predlaže pristup „pešačenja kilometra u njihovim cipelama“ čime želi da postigne jednakost između žrtava i posetilaca. Ovakav prilaz problemu treba da pokrene pitanja zašto se to dogodilo, šta je pošlo naopako, šta možemo da uradimo da bismo sprečili da se ikada ponovi.³⁵⁵ Takav dijalog, ukoliko je konstruktivan, može da bude značajan preduslov za kreiranje željenog memorijala.

11.4. Na putu ka cilju

„The memorial is composed not as an unchanging monument, but as a moving composition to be understood as we move into and out of it.“³⁵⁶

Prateći talas koji je podstakla memorijalizacija holokausta, savremena poprišta masakra i genocida, bivši centri za torturu, mesta na kojima su masovne grobnice i druge slične lokacije sve se više pretvaraju u javne memorijale.

354 Ševčenko and Mahony, eds. *The Power of Place. How Historic Sites Can Engage Citizens in Human Rights Issues*, 15.

355 Bickford, „Radovi na sećanju/Radovi sećanja“, 31.

356 Moore, „(Re) covering the Past, Remembering Trauma: the Politics of Commemoration at Sites of Atrocity“, 49-50.
„Spomenik je komponovan ne kao nepromenljiv, već kao pokretna kompozicija koja će se razumeti dok se krećemo unutar i van nje.“ (prev.aut.)

Memorijalizacija holokausta je osamdesetih godina podstaknuta novim bumom prisećanja, ne samo u Nemačkoj, već i zemljama u razvoju poput Argentine ili Čilea. Ta prisećanja, koja su drugačija i razlikuju se u pogledu kako ciljeva, tako i forme, imenujemo kao javne memorijale, što će reći da je reč o „fizičkim reprezentacijama ili komemorativnim aktivnostima koje se tiču događaja iz prošlosti i nalaze se u javnim prostorima.“³⁵⁷ Iako se u literaturi o tranzicionoj pravdi memorijali klasifikuju kao simboličke reparacije, ta odrednica ne odražava u potpunosti potencijal memorijala. Naime, od njega se očekuje da bude prostor za inicijative građana koje mogu da podstaknu širok spektar procesa, kao što su izgradnja demokratije i mira i dugoročno negovanje poverenja između građana i države.³⁵⁸

Kako su javni memorijali uvek projektovani tako da izazovu *reakciju*, priču o njima ne možemo da zaključimo bez pozivanja na fenomen upravljanja utiscima. Upravljanje utiscima (*Impression Management*) svoje korene ima u sociologiji i radu Ervinga Gofmana (Erving Goffman), a odnosi se na proces kojim pojedinac pokušava da utiče i kontroliše impresije drugih. Gofman pravi dramaturšku analogiju, gde upravljanje utiscima objašnjava kroz interakciju između glumca, publike i ostalih elemenata dramskog izvođenja. Publika treba da veruje u performans i zato Gofman smatra da pojedinci izvode uloge na bazi njihovog razumevanja kako bi trebalo da se ponašaju ljudi u tim ulogama, te neposrednih odgovora publike. Rola pojedinca je određena ulogama drugih do čijeg mišljenja mu je stalo, a ta potreba je ista kako u direktnim susretima, tako i u virtuelnim.³⁵⁹

Lea David pravi analogiju sa nacionalnim državama, zaključujući da upravljanje utiscima predstavlja zgodan alat za njih da kreiraju novi imidž i identitet. Zato ga kreatori memorijala uvek imaju na umu kada „teže da se bave sećanjem na prošlost i razdobljima društvenih traumi i da iz njih izvuku pouku“.³⁶⁰ Njihove forme i sadržaj se neminovno prepliću, oni koji ih poručuju i podižu veruju u njihovu efikasnost, ali se nacionalne i kulturne osobenosti uvek zadržavaju. Već smo pominjali Benedikta Andersona i značaj spomenika u stvaranju nacije i imaginarnih zajednica. No pomenimo i Adorna, koji iznosi tvrdnju da su takva mesta primamljiva za osnovne ljudske instinkte i da im njihova komercijalizacija omogućava da ih zadovolje.³⁶¹

Tokom poslednjih godina, diskusije o *javnim memorijalima* su postale važna komponenta načina na koje mnoga društva širom sveta pokušavaju da izgrade bolju budućnost. Mnoge od njih akcenat stavljaju na kolektivno pamćenje, a posledica su oživelog interesovanja za određenu vrstu društvenog sećanja. Taj savremeni trend memorijalizacije ne slavi prošlost. Novi spomenici često obeležavaju zločine same države nad svojim narodom, čime, možemo da zaključimo,

357 Bickford, „Radovi na sećanju/Radovi sećanja“, 29.

358 Ibid., 32.

359 Prema: Lea David, „A difficult past in Serbia: The State-sponsored project of remembering and forgetting“, https://www.academia.edu/5003324/A_Difficult_Past_in_Serbia_The_State-sponsored_Project_of_Remembering_and_Forgetting_-_ASN_2012. Pristupljeno 20. 3. 2015.

360 Brett i dr., *Memorialization and Democracy: State Policy and Civic Action*, 1.

361 Bickford, „Radovi na sećanju/Radovi sećanja“, 30.

komemorišu sramnu, a ne slavnu prošlost. U tom smislu, pokušavaju da razumeju i predstave zločine, koje su često počinili ljudi kojima je bila poverena vodeća uloga u društvu, a koja iako je to trebalo, nije podrazumevala i obavezu pružanja zaštite. Tako je u njih utkana i ideja da je prošlost usađena u sadašnjost i da budućnost zavisi od izlaženja na kraj s tom prošlošću. Iz toga proizlazi da ti memorijali podrazumevaju da možemo nešto da naučimo iz prošlosti. Interesantno je da njih sve manje prave i koriste grupe za koje ne možemo da kažemo da su deo vladajuće elite, kao i da su veoma retko deo poznatih umetnika, za razliku od na primer čuvenih konjaničkih statua od antike pa do 19. veka.

No, još uvek nismo našli pouzdan odgovor na pitanje kako možemo da utvrdimo da li memorijal funkcioniše? Možda kroz ispitivanje građe i odgovaranje na pitanja u vezi sa njihovim mandatom i pojmovnim okvirom, relevantnim zakonima, novinskim člancima i isečcima, slikama memorijala, intervjuima sa glavnim akterima, stručnim tekstovima, dodatnim istraživanjima o istoriji i razvoju memorijala.³⁶²

11.5. Zašto?

„Zaboravljanje istrebljenja je deo samog istrebljenja.“³⁶³

Strategije tranzicione pravde, a posebno memorijalizacije u podeljenim društvima ne bi smele da ignorišu pravo na kulturu, što i stoji u članu 15. *Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima*. Sve osobe imaju pravo na pristup, učešće i uživanje u kulturi, a naročito u nasleđu koje u jednom spaja istoriju i pamćenje.

Za poslednjih 20 godina podignuto je više memorijala nego u protekla dva veka, što sve govori u prilog tome da je potrebna detaljna analiza.³⁶⁴ Iako je sam proces značajan, može dovesti do nečega što Farida Šahid naziva „memorijalnom tiranijom“, koja podrazumeva da se memorijali multipliciraju, a ne uzimaju u obzir drugu stranu.³⁶⁵ Sva post konfliktna društva moraju da postignu balans između pamćenja i zaboravljanja. Zato je od ogromne važnosti da memorijalizacija ne bude prazna retorika koja komemoriše mrtve, jer tako gubi razloge i kontekst sopstvenog postojanja.

Do sada je već uočeno da memorijalizacija nužno ne zahteva cigle, malter ili mermer. Mnogi njeni vidovi mogu da budu realizovani u međuprostoru između pravde i pomirenja, oprostaja i osвете, sećanja i zaboravljanja.

Uloga i zadaci memorijala su mnogobrojni i često idu iz krajnosti u krajnost. Oni mogu da zblize suprotstavljene grupe, ali dešava se da umesto toga otvaraju stare rane. Takođe, ponekad su utočište za žaljenje, a nije nepoznato ni da

362 Bickford, „Radovi na sećanju/Radovi sećanja“, 29.

363 „Forgetting the extermination is part of the extermination itself.“ Steve Redhead, ed. *The Jean Baudrillard Reader* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008), 91.

364 Farida Saheed, *The right to freedom of artistic expression and creativity*, 6. Dostupno na http://on-the-move.org/files/FShaheed_report_HRC-23-34_en.pdf. Pristupljeno 12. 5. 2014.

365 Videti: „National Council of Human Rights of Morocco“, <http://www.ohchr.org/EN/Issues/CulturalRights/Pages/HistoricalMemorialNarratives.aspx>. Pristupljeno 21. 3. 2014.

budu predmet buduće agresije zbog njihovog simboličkog odjeka. Logično, postavlja se pitanje može li se i na koji način tolika polarizacija ako ne izbeći, a ono barem smanjiti? Kad proces memorijalizacije treba da počne i koliko da traje? I dalje, šta onda treba da memorijalizujemo, u kojoj formi i dokle se može i/ili mora ići? Za odgovorima kontinuirano tragamo, jer ne postoji *pravilan* način kako se konstruiše memorijal.

Država i zainteresovane strane moraju da odluče koji narativ će da promovišu, u kom trenutku i koliko dugo, gde tačno, za koji svrhu i nakon kakvog procesa (ko treba da bude konsultovan i oko čega, ko ga finansira, koliko autonomije imaju oni koji kreiraju memorijal). Ti zadaci su naročito kontroverzni u slučajevima građanskih ratova. Iz perspektive ljudskih prava, to treba da izrodi višeslojnu, interaktivnu dijalošku istinu, odnosno debatu i akciju koja društvu omogućava da prevaziđe potpuno različita stanovišta na temu onoga što se dogodilo.

Drugim rečima, memorijalizacija, kao proces, duboko je politizovana. Ona preslikava političku, kulturnu, istorijsku i društvenu stvarnost u određenoj državi, jer vodeće elite, prvenstveno političke, odlučujuće utiču na to koga ćemo i zašto pamtiti. To, konkretno, znači da se društvo neće sećati *svega*, već prvenstveno onih događaja, perioda ili osoba koje pomenute elite odrede kao važne i to će se sećati na *određeni* (subjektivan i arbitraran) način.³⁶⁶ To, naravno, ne znači da u elitama nužno postoji negativna intencija povodom memorijalizacije. Pa ipak, brisanje starih i izgradnje novih istorijskih narativa čest je slučaj.

Ono čemu, u najboljem slučaju, težimo jeste da lečeći rane antagonizama damo motiv pojedincima da učestvuju u sprečavanju budućeg nasilja. Važno je osigurati da se čuje priča drugog i nauči da prepozna zajedničko čovečanstvo. Ako u tome omanemo, u najgorem slučaju umesto *mesta buđenja savesti* imamo mesto podrivanja izgradnje mira i pomirenja, „zone simboličke politike u kojima i nacionalne vlade i lokalni članovi mogu da promovišu razdorne ili represivne poruke na način na koji to nisu mogli u drugim sferama“.³⁶⁷

366 Procesom memorijalizacije određeni događaj prelazi iz privatnog u javni domen. Zato su upravo odabir događaja, zločini i žrtve koje se stavljaju u prvi plan okosnica formiranja društvene svesti.

367 „Providing zones of ‘symbolic’ politics where both national governments and local constituents may promote divisive or repressive messages in ways they could not in other spheres.“ Iz: Brett i dr., *Memorialization and Democracy: State Policy and Civic Action*, 3.

DO UT DES - DAJEM, DA BI I TI DAO

„Smrt je neumoljiva i ne može se otkloniti, a ljudska tuga traži, eto, spomenike od pešćara, mermera i, ako su osećanje krivice i nasledstvo znatni, čak i od skupocenog, švedskog granita, izglaćanog sa svih strana.“³⁶⁸

12.1. (Ne)željeno nasleđe

„Istorija čovečanstva počinje legendom da je Kain ubio svog brata Avelja i nastavlja se krvavo sve do najnovijih događaja u Istočnom Timoru ili Darfuru, u Avganistanu i Iraku - neprekidno moramo da učimo nove geografske pojmove, jer se negde daleko od nas opet ubijaju - sva istorija zapravo se sastoji od sećanja na zločine i pomore.“³⁶⁹

Ernest Fridrih (*Ernst Friedrich*) je 1924. godine u Berlinu formirao Anti ratni muzej (*Anti-Kriegs-Museum*), kao čin kritike tada aktuelnih politika sećanja. Sledeći primere drugih roditelja dece postradale u ratu, sakupljao je najrazličitiju građu i dokumenta. Za svega nekoliko godina, Fridrih je pribavio sve ono što su „kolekcionari patriote“ zaobišli, a ticalo se groznih slika koje je doneo rat, istakavši na taj način *opasnost selektivnog skupljanja*.³⁷⁰ Odjek ovog muzeja, na nesreću, bio je zanemarljiv. Šta bi bilo da je bilo drugačije?

Godine 1899, više od četiri decenije pošto je Jevrejima izvanično dozvoljeno da se nasele u gradu, u Baden Badenu je podignuta sinagoga. Simbolično, opet četrdesetak godina kasnije, tokom Kristalne noći je i uništena, nakon što je oko 80 Jevreja naterano tog dana da do nje maršira i unutra čita Majn kampf. Surova

368 Erih Maria Remark, Crni obelisk (Kindle Edition), 15-16.

369 Ivanji, „Moć sećanja i nemoć reči,“ u Podsećanje na zločine. Rasprava o genocidu i ubistvu naroda, 3.

370 Tunbridge and Ashworth, Dissonant heritage: the management of the past as a resource in conflict, 79-81.

„igra“ se nastavila njihovim transportom u zloglasni logor Dahau, gde se mnogima od njih gubi svaki trag.³⁷¹ Na mestu sinagoge danas je park, a delovi građevine Ludviga Levija (Ludwig Levy) su iskorišćeni za popločavanje puta.

Da li je ovaj događaj trebalo zaboraviti? Da li smo ga ovakvim načinom memorijalizacije zapravo i zaboravili? Da li je onda normalno što ni u jednoj turističkoj, kulturnoj ili istorijskoj brošuri namenjenoj posetiocima Baden Badena ne postoji nikakva informacija o Kristalnoj noći, ali vrlo detaljno piše o rimskim termama? Da li su se možda neki zločini savremenika mogli izbeći drugačijim prostorom pamćenja?

Tokom ratnih razaranja mnogo spomenika i baštinskih celina bude uništeno. Većina njih slučajno, čak i neizbežno. Međutim svedoci smo i namernog razaranja nasleđa drugih, sa ciljem urušavanja nacionalnog identiteta i morala, kako naroda, tako i vojske. Mnogi inspiratori i nalogodavci to nisu ni krili. Tako je Gebels u svojim dnevnicima pisao da vojnici moraju da ciljaju centre kulture. Pomenuti centri, ostalo je zabeleženo, treba da se napadaju dok ne budu srušeni sa zemljom.³⁷² Šta ga je inspirisalo na tu akciju, kako je birao šta će biti uništeno, te kakve je to posledice donelo na lokalnom, a kakve na globalnom nivou vrlo nam je jasno pokazao i na delu.

No smrt nije samo majstor iz Nemačke³⁷³ tako da ova pitanja, nažalost, nisu vezana samo za gore navedeno neželjeno nasleđe. Neujednačenih odgovora na slične nedoumice ima u mnogim mestima na kugli zemaljskoj. Ima ih možda i više. Ako bismo dalje razrađivali paradigmu adekvatne - primerene memorijalizacije, ne možemo a da se ne zapitamo da li je tržnom centru mesto na lokaciji Topovskih šupa ili Sajmu privrede u brčanskom logoru Luka, na primer? Da li je Arizona najbolji primer međuetničke saradnje? Para vrti gde burgija neće?

Život ide dalje.

Pa ipak, šta raditi sa arhitektonskim nasleđem koje ima snažne simboličke konotacije? Da li je prihvatljivo da čuvamo logore koje su *drugi* formirali, ali ne i mauzoleje koje su podigli? Gde je tu granica? Da li je moral njen jedini arbitar? Da li nova vlast treba da sruši u Španiji Dolinu palih gde je sahranjen Franko, u Bugarskoj mauzolej Georgi Dimitrova, u Berlinu Hitlerov bunker koji se danas nalazi ispod parkinga u samom centru grada, obeležen samo malim znakom? Ili se podrazumeva da o neželjenom nasleđu treba selektivno da brinemo? Na kome je da to odluči?

Izbor da li sačuvati, transformisati ili uništiti spomenik uvek sa sobom nosi problem kako će se to tumačiti - da li kao pokušaj da se *izbriše deo istorije* ili kao prevencija ponavljanja satiranjem u korenu idolopoklonstva. Analize

371 Bevan, *The Destruction of Memory. Architecture at War*, 30.

372 Ibid., 78.

373 „Smrt je majstor iz Nemačke“ čuveni je stih iz Fuge smrti Paula Celana, rumunskog Jevrejina koji je preživeo boravak u koncentracionom logoru, da bi sam sebi oduzeo život 1970. skokom u Senu.

kolektivnog pamćenja, kao fenomena koji je presudno uticao na nastanak nacije kao unapred zamišljene zajednice, uvele su u naučne okvire ne samo preispitivanja ličnosti, ideja i događaja, već u prvom redu istraživanje načina njihove prezentacije i recepcije. Savremena destrukcija, viđena u Bosni i Hercegovini, Avganistanu ili Iraku s jedne strane pojačala je shvatanje značaja kulturnog nasleđa za društvo, a s druge posleratnu rekonstrukciju smestila u političku arenu.

Ako osećanje identiteta ima korene u baštini, onda, logično, njenom obnovom ono može ponovo i da se izgradi. U tom smislu, kada god to okolnosti dozvoljavaju, najbolje je čuvati disonantno nasleđe u svim njegovim slojevitostima, sa svim njegovim biografijama. Da znamo da ga prepoznamo, tumačimo, posmatrače podstaknemo da izvuku više pouka. Da kroz prevenciju težimo neponavljanju. Da budemo svesni posledica ukoliko tome ne pristupimo sistematski i metodično. Jer ko kontroliše prošlost - kontroliše i budućnost.

Neželjeno nasleđe, to jest, negativni ostaci prošlosti proizašli iz konflikta, po prirodi (p)ostanja u sebi nose pluralizam suprotstavljenih ideja, zbog čega mu različite grupe pripisuju drugačija tumačenja, vrednosti i značenja.³⁷⁴

12.2. (Kako) da se ne zaboravi?

*„Istorija spomenika posebno dobro ilustruje šta zapravo znači stvoriti kolektivni identitet vezivanjem za zajedničku prošlost i obavezivanjem na zajedničko sećanje.“*³⁷⁵

Nije sporno da su u 20. veku ispisane veoma tragične stranice istorije. Počev od Balkanskih ratova na njegovom početku, zaključno sa sukobima na prostoru bivše Jugoslavije na njegovom koncu, postali smo vlasnici nasleđa koje nosi neželjenu poruku i koje evocira događaje koje bismo radije zaboravili. Kako ga u takvim okolnostima čuvati, kako o njemu učiti i s kojom svrhom? Iako odgovori deluju jednostavni, praksa je pokazala drugačije tendencije, te je problem upravljanja neželjenim nasleđem, a koje ipak želimo da sačuvamo, ključna aporija disonantne baštine.

Kako su devedesete godine na Zapadnom Balkanu donele novu perspektivu kroz koju su etničke grupe posmatrale sopstvene države, ali i prošlost, interpretacija disonantnog nasleđa dobila je dodatnu, otežavajuću crtu. Ta nit nije prekinuta ni danas - stare, službene verzije istorije i dalje se odbacuju, a gotovo svakodnevno smo svedoci rehabilitacije dojučerašnjih neprijatelja naroda i promene kulture sećanja. Zato se često, umesto brige o baštini zarad čuvanja znanja o prošlosti, kao cilj nameće izgradnja nacionalnog identiteta, a umesto podsticanja kritičkog mišljenja,

374 Asman, Rad na nacionalnim pamćenju, 52.

tim činom imamo njegovu negaciju. S takvim stavom i bez suštinskog preispitivanja zašto smo se našli u problemima u kojima jesmo, nema ni adekvatnog čuvanja nasleđa, niti suočavanja s prošlošću. U tom smislu, pristup izučavanju disonantnosti i bavljenje osetljivim temama treba da budu zasnovani na posebnim didaktičkim metodama i u rukama stručnjaka multidisciplinarnih profila.

Da li postoji jedna istina o minulim dešavanjima koja su nam ostavila baštinu kojom se ne ponosimo? Da li je moguće postići oko toga konsenzus? Da li je tako nešto uopšte i neophodno? Svaki događaj iz prošlosti je složen i omogućava nam argumente za različita, a ponekad i dijametralno suprotna tumačenja. Ne postoji jedna jedina i prava istina, a njeno viđenje neretko zavisi od perspektive koju zauzmemo. Tako nas načini čuvanja neželjenog nasleđa dovode zapravo do nečega mnogo važnijeg - do prihvatanja tuđih, različitih mišljenja, poštovanja i razumevanja stavova *drugih*, savladavanja međusobnog komuniciranja kroz argumentovane dijaloge, postavljanja pitanja i traženje iznova i iznova novih odgovora. Iz te perspektive i memorijalizacija, od memorisanja jedne istine, prerasta u utemeljeno preispitivanje određenog političkog trenutka, a memorijali postaju njeni aktivni podsticaji.

Nema sumnje da sećanje na prošlost treba da stvori osećaj kontinuiteta i da bude pokretač razvoja. Ali kako? Priznanjem sopstvene odgovornosti, osvetljavanjem zločina, prikazivanjem neprijatelja u pozitivnijem svetlu, traženjem perioda mirnog suživota iz prošlosti i isticanjem svih ovih faktora kao ključnih za zajednički život u budućnosti.³⁷⁶

12.3. Prednosti mesta buđenja savesti u odnosu na njima slične tvorevine

*„Svi mi imamo pravo da se pre svega bavimo događajima koji se posebno tiču nas samih, naše sopstvene zajednice i vremena u kome živimo. Međutim, ponavljam i podvlačim, nikada ne bi trebalo da zaboravimo da je strahota bilo i druge, u svako vreme od pamtiveka, to ne smemo da smetnemo s uma ni kada nameravamo da se koncentrišemo na mesta, zbivanja i godine koji su nam bliži. Važno je pritom takođe da se ne obratimo samo razumu pojedinih lica u određenom vremenu, nego da ih pokrenemo i emocionalno, da ih uzbudimo, navedemo da razmišljaju i saosećaju.“*³⁷⁷

U vekovima za nama bilo je bezbroj ratova i različitih vrsta sukoba, pa samim tim i podosta inicijativa da se oni zapamte i shodno tome služe budućim pokolenjima kao upozorenje. Ti mnogobrojni pokušaji očito su dali isto toliko i pogrešaka. Ipak, zahvaljujući njima smo, ako ništa drugo, barem naučili da dosadašnji metodi memorijalizacije nisu dali

³⁷⁶ Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002), 490.

³⁷⁷ Ivanji, „Moć sećanja i nemoć reči,“ u *Podsećanje na zločine. Rasprava o genocidu i ubistvu naroda*, 5-6.

očekivane rezultate.

Mesta buđenja savesti, izuzev terminološki, u idejnom i konceptualnom smislu nisu potpuno novi, niti originalni fenomen. Oni suštinski predstavljaju spoj različitih vidova sećanja, sa određenim dopunama (kako u smislu procedure uspostavljanja, tako i kasnije upotrebe), a za koje se veruje da mogu da nas približe idealu neponavljanja zločina. Reč je, dakle, o istorijskim mestima u prostoru ili sećanju, posvećenim spomenu na stradanje, koja stvaraju javni podijum za trajni dijalog. Podižu se nakon temeljne analize i konsultativnih procesa unutar lokalnih zajednica, u saradnji zvaničnih organa i civilnog sektora, te sa težnjom da naprave vezu između prošlosti i onoga šta nam je ona ostavila u amanet. Komemorišu, na prvom mestu, disonantno nasleđe koje je nastalo kao rezultat etnički motivisanih sukoba, kroz univerzalnu temu ili koncept, prihvatljivu svim zajednicama, na neutralnim ili pak lokacijama s pozitivnom simbolikom. Ideja je da potpomognu građansko pomirenje kroz čuvanje sećanje na neželjeno nasleđe prošlosti, sa namerom da slične, negativne postupke preventiraju u budućnosti. Ti ciljevi se postižu saznavanjem istine, poštovanjem žrtava, te konstruktivnim dijalogom. Vreme njihovog formiranja varira. Uglavnom je ubrzo nakon sukoba i saznavanja istine o njima, dok su materijalni dokazi još uvek dostupni, budući da takva vrsta nasleđa i sećanja ima tendenciju da se zatire.³⁷⁸

U formalnom smislu mogu imati različite vidove, o čemu je već bilo detaljno reči u prethodnim poglavljima. Poslednjih godina sve je prisutnija tendencija da se u određenom ambijentu otkrije koji infrastrukturni objekat nedostaje, pa da se onda u njegovom sklopu načini *mesto buđenja savesti*, kao spontana tačka susreta i dijaloga svih članova neke zajednice. Ali, kako god da izgledaju - važno je da zadovolje i pedagošku, kao i funkciju tugovanja.

Treba, ipak, istaći da njihov uspeh nije ni trenutani ni zagarantovan. On se mora tražiti u dugoročnim efektima i merljiv je poboljšanjem kvaliteta suživota među nekada zaraćenim susedima, a u mnogome zavisi i od aktivnog učešća lokalne zajednice u njihovom fizičkom održavanju.

Mesta buđenja savesti konceptom, a često i po sadržaju³⁷⁹ unutar njega, najviše podsećaju na memorijalne komplekse karakteristične za prostore nekadašnje Jugoslavije. Glavnu sličnost, pre svega, nalazimo u naglašenoj pedagoškoj funkciji, koja se ostvaruje kroz postojanje muzeja, arhiva, biblioteka sa građom posvećenom događaju koji se komemoriše, te čestom podizanju na izvornim mestima događaja. Takođe, uspostavljanje prakse kolektivnog posećivanja i okrenutost mladima, kao ciljnoj grupi, je ono što dodatno vezuje ova dva fenomena. Ono po čemu se razlikuju jesu sam uslov nastanka - *mesta buđenja savesti* se formiraju posle etnički motivisanih sukoba, kao rezultat opsežnog dijaloga do juče zaraćenih strana, komemorišu neželjeno nasleđe i akcenat je na civilnim žrtvama³⁸⁰, a ne na

378 Naravno, mora se voditi računa da se pamti pravilno, zato proces ne sme da bude ni preuranjen.

379 Na primer: memorijalni kompleks „Boško Buha“ na Jabuci, u okviru kojeg je postojao i Muzej pionira i omladine Jugoslavije; memorijalni kompleks „Batinska bitka“, sa spomen sobom i parkom; „Petrova gora“, sa bibliotekom, čitaonicom i Muzejem revolucije; „Dolina heroja“ koja čuva sećanje na bitku na Sutjesci, takođe sa muzejem, kao i mnogi drugi.

380 Na prostoru bivše Jugoslavije je bilo, iako veoma retkih, i memorijalnih kompleksa posvećenih i civilnim žrtvama kao herojima. Primer je Kragujevac.

vojničkim uspesima. Ultimativni cilj *mesta buđenja savesti* - prevencija zločina i pomirenje kroz negovanje dijaloga i saznavanje istine, kao i prostor namenjen žaljenju - nisu izrazito naglašeni u memorijalnim kompleksima. To ne treba da čudi, s obzirom da je reč o objektima koji su proistekli iz želje da se sačuvaju od zaborava pre svega herojski događaji, koji primarno nisu bili etnički motivisani, i čija je ideja bila da se čuva jedinstvo mnogonacionalne države nepominjanjem neželjenog nasleđa, te isticanjem *jedne jedine istine*. Takvo jedinstvo baziralo se na uverenju da društvo određuje šta treba zadržati, a šta zanemariti iz prošlosti, čime se daje smisao sadašnjosti.³⁸¹

Valja napomenuti da *mesta buđenja savesti* sličie i memorijalnim muzejima, budući da selektuju, obrađuju, trezoriraju i komuniciraju određene sadržaje. Potonje je Vilijams definisao kao „posebnu vrstu muzeja posvećenih istorijskom događaju kojim se čuva sećanje na masovna stradanja neke vrste“.³⁸² Razliku čine institucionalno ustrojstvo, koje podrazumeva uslovno rečeno jednu istinu, stalnu postavku, manje aktivne posetioce (ako izuzmemo muzeje koji praktikuju principe nove muzeologije), dok *mesta buđenja savesti* podstiču određeni vid dinamizma i interakcije građe i publike.

Često se kao glavna prednost muzeja ističe autentičnost predmeta koje poseduje. Međutim, muzej nije samo skup istorijskih predmeta, on je zaštitnik i umetnosti i istorije i kao takav kreira sliku (o) prošlosti. Autentičnost ima i drugu stranu medalje - unošenjem predmeta u muzej, gubi se kontekst, uništava direktna veza sa životom i kulturnim značenjem u okruženju, promovisu se otuđeni model posmatranja i opservacije, pasivni odnos prema prošlosti, pa čak i nostalgija. Drugim rečima, u muzeju se onda prošlost ne prenosi novim generacijama, već je izložena kao otuđeni, dekontekstualizovani predmet.³⁸³ Ako tako postavimo stvari, uz večitu misao da ljudi u muzej idu radi istine, onda je činjenica da je umetnost *in situ* istinitija, povezanija sa kulturom i prošlošću.

Pamćenje traumatskih mesta je veoma složeno. Njegovu kompleksnost čine različiti artefakti usidreni na istom mestu. Za neke grupe nekadašnjih zatočenika, to mesto je zajedničko iskustvo, za porodice žrtava mesto oplakivanja i groblje, za one koji nemaju nikakvu vezu to je turističko mesto. Za razliku od muzeja koji se fokusiraju na kontekst i sa kojima dele tu ideju o klaustrofobiji, mesta torture imaju dramatiku koja je izazvana samom posetom takvoj lokaciji.³⁸⁴

Međutim, bez obzira na to koliko snažno mesta nasilja mogu da utiču i koje emocije mogu da izazovu, moramo biti svesni njihovih ograničenja. Ona, na primer, teško mogu da nam predoče status nacija. Muzeji su u tom smislu bolji izbor, budući da su svedoci istorije koji simbolišu bezvremenost, te da se izmeštanjem iz uobičajenog okruženja fokusiraju na više ideje i ideale. No i memorijalni muzeji, koji su svoj bum doživeli nakon Drugog svetskog rata i koji su

381 Kuljić, *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, 11.

382 „Specific kind of museum dedicated to a historic event commemorating mass suffering of some kind.“ U: *Paul Williams, Memorial Museums: The Global Rush to Commemorate Atrocities* (Oxford: Berg, 2007), 8.

383 Witcomb, *Re-Imagining the Museum: Beyond the Mausoleum (Museum Meanings)*. Taylor and Francis. Kindle Edition.

384 Asman, *Duga senka prošlosti*, 299.

većinom komemorirali holokaust, imali su vrlo ograničeni impakt u vremenima iza nas.

Vežu *mesta buđenja savesti* sa spomenicima uočavamo u definiciji Džejmisa Janga, koji je pisao da su spomenici uvek neka vrsta memorijala, dok sami memorijali, zbog svoje raznolike formalne prirode, ne moraju biti spomenici. Dakle, i sam spomenik može biti *mesto buđenja savesti*, ako u njegovoj osnovi leži ideja koja spaja sukobljene strane, a ne razdvaja. Međutim, kako se ovakvi objekti vremenom stope sa okolinom i postanu neprimetni u svakodnevnom životu zajednica (izuzev o značajnim datumima), njihov uticaj se na duge staze nije pokazao zadovoljavajućim.

Mesta buđenja savesti, kao jedinstveni model očuvanja kolektivne memorije u tranzicionim društvima koja su u bliskoj prošlosti pretrpela masovna stradanja, nastaju s idejom da pomognu savremenicima da naprave konekciju između istorije i njenih implikacija u sadašnjosti. Uz nezaobilaznu emotivnu i pedagošku funkciju, ova mesta treba da budu svedoci kako su se pojedinci odnosili prema sukobima u prošlosti, međusobna veza sa ljudima u nekim drugačijim okolnostima, ali i prostor od poverenja za savladavanje novih stanovišta.

12.4. Putevima (po)mirenja

„Spomenici po pravilu formulišu emfatične poruke za potomstvo, ali ih potomstvo retko uzima k srcu i zato one ubrzo prelaze u istoriju i ostavljaju utisak samo kao materijalni relikvitet nekih kulisa prošlosti.“³⁸⁵

Ne tako davno Tomislav Šola je pisao da mi više ne govorimo o prošlosti kao o akumulaciji predmeta - oni su samo transfer - mi se sada bavimo ljudskim iskustvom, odnosno onim što se zove *memoria vitalis*. U tom smislu su institucije i fizička svedočanstva samo jedan od mogućih oblika služenja baštini.³⁸⁶

„Ono čime se bavimo u 'umijećima baštine' jeste pamćenje, a ono o čemu u svojoj teoriji baštine raspravljamo, naprosto su osobine tog pamćenja, uključujući i njegovu kvalitetnu uporabu.“³⁸⁷

Kada je 1985. predsedavajući britanskog memorijalnog fonda za nacionalno nasleđe (National Heritage Memorial Fund) Lord Čartijeris (Lord Charteris) govorio o kulturnim dobrima, rekao je da je „baština sve što poželimo“.³⁸⁸ Ako tome dodamo stav Ešvorta i Tanbridža da je svako nasleđe disonantno, možemo da izvedemo konstataciju da je disonantno nasleđe sve što poželimo. Postavljajući stvari na taj način, zaključujemo da je bolje da priznamo postojanje neprijatnog nasleđa prošlosti, umesto što ga svesno zapostavljamo, kreirajući loš izgovor za ponovno pisanje istorije u

385 Asman, Duga senka prošlosti, 10.

386 Tomislav Šola, Eseji o muzejima i njihovoj teoriji - prema kibernetičkom muzeju (Zagreb: Nacionalni komitet ICOM, 2003), 289.

387 Ibid., 312.

388 Robert Hewison, The Heritage Industry: Britain in a climate of decline (London: Methuen, 1987), 32.

ime (kvazi) mira i pomirenja.³⁸⁹

Uloga muzeja i spomenika, kao i drugih mesta sećanja u konstruisanjima nacionalnih istorija dobro je poznata. S tim u vezi Ešvort i Tanbridž ističu kako nije slučajno što su se nacionalne države formirale praktično istovremeno sa porastom interesovanja za istorijske, arheološke i umetničke artefakte kojima može da se istka priča o naciji.³⁹⁰ Da li su onda kasnija zapostavljanja nacionalne baštine dovela do sukoba? Kada je reč o teritoriji Balkana, teško je dati tačan odgovor. Možda je više problem u njihovom tumačenju i nerazrešenim uzrocima i posledicama ranijih nesuglasica. *Mesta buđenja savesti* nam omogućavaju da pronađemo načine na koje intervencije u kulturi obogaćuju naše razumevanje nasleđa koje je ostavilo kršenje ljudskih prava, ali i odgovore kako takve intervencije mogu da omoguće žrtvama i drugima da prevaziđu nešto što može da bude dugačak i mukotrpan proces prihvatanja identiteta. Jer ako jasna saznanja o nacionalnoj prošlosti i različitim kulturnim tradicijama mogu da ujedine narod u smislu zajedničkog identiteta, onda je blizu pameti da je moguć i suprotan postupak.³⁹¹

Model *nove muzeologije* pogodan je za prezentaciju i interpretaciju disonantnog nasleđa, pošto dozvoljava šira tumačenja i nije striktno teorijski ustrojen. To je, nažalost, mač sa dve oštrice, s obzirom na to da tolika sloboda često dovodi do razvodnjavanja suštine i banalizacije prikazane i analizirane građe. Akcenat na ličnom doživljaju i participaciji, bavljenje aktuelnim, životnim temama i nedaćama, deinstitutionalizacija, izlazak u prostor, popularizacija sadržaja, decentralizacija, angažovanje zainteresovanih lokalnih zajednica i samim tim društva u celini - sve su to elementi na kojima se *nova muzeologija* bazira već bezmalo pola veka. No naći pravu meru i obezbediti sistemsku, metodološku primenu uvođenjem određenih standarda - tu je izazov pred *mestima buđenja savesti*. Dosadašnji princip - sve može, a ništa ne mora - nije dao rezultate. Na muzeolozima i heritolozima je da budu u neku ruku arbitri i da motivišu, koordiniraju i vode lokalne zajednice u naporima da se svaki sloj disonantnog nasleđa sačuva od zaborava.

Nova muzeologija i pred istoriju stavlja nove, kritičke izazove. Suštinsko pitanje istraživača ne bi trebalo da bude kako je to bilo nekada, već kako je došlo do toga da sada imamo taj problem koji imamo, koje odluke leže iza toga, ko ih je doneo, kakve su nam mogućnosti danas da odredimo budućnost i kako ona treba da izgleda. U tom smislu je mesto buđenja savesti „novi muzej“, baziran na sadašnjici, zahvaljujući čemu imamo šansu da proaktivnim pristupom posetiocima utičemo i na budućnost.

389 Ibid., 246.

390 Paul Basu, „Confronting the past? Negotiating a heritage of conflict in Sierra Leone,“ *Journal of material culture* vol. 13 (2008): 234.

391 Ibid., 235.

12.5. Bure (bez) baruta?

„Istinska politika ne može učiniti nijedan korak pre nego što se prikloni moralu; I mada je politika sama po sebi velika veština, njeno povezivanje sa moralom nije uopšte nikakva veština; jer moral preseca čvor koji politika nije u stanju da razreši čim se suprotstave jedno drugom.“³⁹²

U Knjizi postanja, u delu u kojem se opisuje uništavanje Sodome i Gomore, Lotova žena je pretvorena u stub soli, jer se tokom bekstva osvrnula za sobom. Kažnjena je, dakle, jer nije mogla da zaboravi. Kameni stubovi, koji su tada bili sankcija, danas su, međutim, spomen i simboli našeg insistiranja da se *ne* zaboravi.³⁹³

Teško da bi i jedan namerni nacionalni zaborav mogao da izbriše nasleđe krvavih građanskih ratova na prostoru bivše Jugoslavije. Sinonim naše prošlosti s kraja 20. veka ovekovečen je u gomili spomenika i memorijala koji već dosta dugo prekrivaju tu teritoriju. Njihovo postojanje je ujedno i problem, budući da gotovo nijedan od njih ne propisuje međunacionalno pomirenje, već forsira usko etničko pamćenje. Bez obzira na to u kojoj nekadašnjoj republici se nalaze - princip je isti - razlikuju se samo nijanse.

Francuski grad Kale je 1884. godine poručio Ogistu Rodenu (Auguste Rodin) spomenik za šestoricu građana, koji su u 14. veku, za vreme Stogodišnjeg rata, ponudili sopstvene živote kako bi spasili svoje sugrađane. Roden je kompoziciju izveo oslanjajući se na spise francuskog hroničara Žana Fruasara (Jean Froissart). Prema njemu, kralj Edvard je ponudio građanima Kalea da sačuvaju živote tako što će mu predati ne samo ključeve grada, već je neophodno da se jave šestorica visokih političkih zvaničnika, volontera, koji će se žrtvovati. Iako su oni naknadno pošteđeni odlukom engleske kraljice, Roden je dobrovoljce prikazao u momentu kada se oni spremaju da napuste grad i polože živote se za sopstvenu zajednicu.³⁹⁴

Od 12 odlivaka, koliko francuski zakon dozvoljava kada je reč o Rodenu, jedan se od 1915. godine nalazi ispred Vestminsterske palate, komemorišući tako francuski nacionalni ideal u Londonu. Za razliku od onog u Kopenhagenu, Njujorku, Bazelu, Tokiju ili Seulu, u prestonici Ujedinjenog kraljevstva Velike Britanije i Severne Irske on ima mnogo drugačije značenje. Naime, on s jedne strane evocira događaj iz 14. veka, s druge reflektuje politički ideal 19. stoleća i, konačno, njegovo podizanje tokom Prvog svetskog rata daje treće tumačenje.³⁹⁵ Progres rata tokom poslednjih faza podizanja spomenika dodao mu je vrlo specifičan komemorativni efekat, te je tako postao simbol bratstva Francuza i

392 Habermas, Javno mnjenje, 135.

393 Williams, *Memorial Museums: The Global Rush to Commemorate Atrocities*, 1.

394 Umetnikov spomenik bio je iznenađenje i za same poručioce. Oni su, naime, očekivali samo jednu skulpturu koja bi odavala herojski utisak. Da bi im izišao i susret, čuveni skulptor je kompoziciju postavio na postament. Time je narušio vizuelni utisak, pošto ju je prvobitno zamislio kao spomenik u ravni posmatrača. Kako bi zadovoljio sopstvenu težnju ka savršenstvu, Roden je napravio „prizemnu“ kompoziciju, koja je u njegovom muzeju u Parizu.

395 Kidd and Murdoch, eds. *Memory and memorials: the commemorative century*, 12.

Engleza, protiv Nemačke, kao zajedničkog neprijatelja.

Jedini preostali sebilj u čitavoj Bosni i Hercegovini predstavlja istoimena česma na Bašçaršiji. Sebilj je reč arapskog porekla koja označava put, ali kao izraz simbolizuje zgradu na putu u kojoj ima vode. Nakon što je ova bašçaršijska fontana stradala u požaru u 17. veku, bosanski vezir Mehmed paša Kukavica Fočak ga je izgradio sredinom 18. stoleća. Taj je potrajao do 1891. godine, kada je iz nepoznatih razloga srušen. Novi sebilj je, po projektu Aleksandra Viteka (Aleksandar Witek), izgrađen 1913. Grad Sarajevo je 1989. godine, povodom početka održavanja konferencije nesvrstanih zemalja, Beogradu poklonio repliku te česme sa Bašçaršije. I beogradski i sarajevski sebilj su preživeli strahote devedesetih. Ali ideju bratstva poput „Građana Kalea“ nikad nisu uspeli da plasiraju.

Film Abela Gansa (Abel Gance) J'accuse iz 1918-19. u istoriji kinematografije ostao je upamćen po sceni ustajanja mrtvih iz grobova, koji to čine želeći da vide da li su se žrtvovali uzalud, ili, možda preciznije - dolaze da provere da li su potomci išta iz njihovog stradanja naučili. Danas, gotovo vek kasnije, možemo slobodno da kažemo da gradivo nismo savladali, ali nismo ga ni zaboravili.

Srećom, jer bez koraka nazad nema pogleda napred.

Nije važno da čuvamo ono što je lepo iz prošlosti već sve ono što je važno. Priznanje treba da dobije ne samo ono čime se ponosimo, već i ono čega se stidimo. Vrednost takve baštine leži ne samo u istorijskoj informativnosti, već i u moralnim porukama koje šalje.³⁹⁶

Literatura

Ascherson, Neal. „Cultural destruction by war, and its impact on group identities.“ In *Cultural Heritage in Post War Recovery*, ed. Nicolas Stanley-Price, 17-26. Rome: ICCROM, 2005.

Anderson, Benedict. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1983.

Ankersmit, F. R. „Commemoration and National Identity.“ In *Memória, identidade e historiografia. Textos de História: Revista do Programa de Pós-Graduação em História da UnB*, 15-37. Brasília: UnB, 2002.

Arendt, Hannah. *The Origins of Totalitarianism*. <http://www.sergneri.ch/arendt.php>. Pristupljeno 20. 3. 2012.

Arrunnapaporn, Apinya. *Interpretation Management Of Atrocity Heritage Of The ‘Death Railway’ Of The River Kwai And Its Associations*. http://www.thapra.lib.su.ac.th/objects/thesis/fulltext/thapra/Apinya_Arrunnapaporn_Doctor/Fulltext.pdf. Pristupljeno 10. 2. 2013.

Ascherson, Neal. „Cultural destruction by war, and its impact on group identities.“ In *Cultural Heritage in Post War Recovery*, ed. Nicolas Stanley-Price, 17-25. Rome: ICCROM, 2005.

Ashplant, Timothy G., Graham Dawson, and Michele Roper, eds. *Commemorating War: The Politics of Memory*. News Brunswick: Transaction Publishers, 2004.

Ashworth, G. J. and B. Graham, „Heritage, identity and Europe“, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 88 (4), (1997) 381.

Ashworth, G. J. and J. E. Tunbridge. „Old cities, new pasts: Heritage planning in selected cities of Central Europe.“ *GeoJournal*, Volume 49, Issue 1 (1999): 105-106.

Asman, Alaida. *Duga senka prošlosti*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2011.

Asmann, Alaida. *From Collective Violence to the Common Future: Four Models for Dealing with the Traumatic Past*. http://www.yasu.am/files/02A_Assmann.pdf. Pristupljeno 10. 3. 2015.

Asman, Alaida. *Rad na nacionalnom pamćenju*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2002.

Asman, Jan. *Kultura pamćenja*. Beograd: Prosveta, 2011.

Assmann, Aleida. „Transformativna snaga sjećanja.“ U *Opasna sjećanja i pomirenje. Kontekstualna promišljanja o religiji u postkonfliktnom društvu*, ured. Srđan Sremac, Zoran Grozdanov i Nikola Knežević, 195-215. Rijeka: Ex Libris, 2011.

Baddeley, Alan, Michael W. Eysenck, and Michael C. Anderson. *Memory*. New York: Psychology Press, 2009.

Bajović, Tijana. „Poplava sećanja: nastanak i razvoj memory booma.“ *Filozofija i društvo XXIII*, 3 (2012): 91-105, DOI: 10.2298/FID1203091B.

Barsalou, Judy and Victoria Baxter. *The Urge to Remember The Role of Memorials in Social Reconstruction and Transitional Justice*. <http://www.usip.org/sites/default/files/srs5.pdf>. Pristupljeno 10.12. 2013.

„Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law.“ <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/RemedyAndReparation.aspx>. Pristupljeno 8. 4. 2015.

Basu, Paul. „Confronting the past? Negotiating a heritage of conflict in Sierra Leone.“ *Journal of material culture* vol. 13 (2008): 233-247.

Bevan, Robert. *The Destruction of Memory. Architecture at War*. London: Reaktion Books, 2006.

Bickford, Louis. „Radovi na sećanju/Radovi sećanja.“ U *Forum za tranzicionu pravdu*, 2, ured. Marijana Toma, 28-39. Beograd: FHP, 2008.

Bonnell, Jennifer and Roger I. Simon. „Difficult exhibitions and intimate encounters.“ *Museum and Society*, 5(2) (2007): 65-85.

Божих Маројевић, Милица. „Изазови нове музеологије у интерпретацији и презентацији дисонантног наслеђа.“ *Култура*, 144: 38-54.

Božić Marojević, Milica. „Sites of Conscience as Guardians of the Collective Memory.“ *Culture - International Journal for Cultural Researches*, Year IV, No.5 (2014): 104-115.

Булатовић, Драган. „Баштинство или о незаборављању.“ *Крушевачки зборник*, 11 (2005): 7-20.

Булатовић, Драган. „Надрастање музеологије. Херитологија као општа наука о баштини.“ У *Међународни тематски зборник - Уметност и њена улога у историји: између трајности и пролазних -изама, посвећен сећању на проф. др Миодрага Јовановића*, ured. проф. др Зоран М. Јовановић и др. (Косовска Митровица: Филозофски факултет у Приштини, Косовска Митровица, 2014): 638-655.

Burkhart, Robert. „Partisan Memorials in Former Yugoslavia.“ <http://fzz.cc/issue02PART.html>. Pristupljeno 12. 12. 2014.

Brett, Sebastian, Louis Bickford, Liz Ševčenko, and Marcela Rios. eds. *Memorialization and Democracy: State Policy and Civic Action*. New York: ICTJ, 2007.

Brounéus, Karen. „Reconciliation.“ *Peace and Justice Conference Info*. <http://www.peace-justice-conference.info/download/WS8-Reconciliation%20and%20Development%20Konferenzversion.pdf>. Pristupljeno 20. 4. 2015.

Buruma, Jan. *Plata za krivicu - uspomene na rat u Nemačkoj i Japanu*. Beograd: Samizdat B92, 2002.

- Carman, John. „Legacies of War in Creating a Common European Identity.“ *International Journal of Heritage Studies*, Volume 9, Issue 2 (2003): 135-150.
- Carter, Jennifer and Jennifer Orange. *The work of museums: The implications of a human rights museology.* <http://www.fihrm.org/conference/conference-2011/FIHRMProgramme2011.pdf>. Pristupljeno 12. 5. 2012.
- Choay, Françoise. *The invention of historic monument.* Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Christodulou, Artemis. APPENDIX 4 - PART ONE. *Memorials and Transitional Justice.* <http://www.sierraleonetr.org/index.php/appendices/item/appendix-4-part-1-memorials>. Pristupljeno 23. 12. 2012.
- Confino, Alon. „Collective Memory and Cultural History: Problems of Method.“ *The American Historical Review* Vol. 102, No. 5 (1997): 1386-1403.
- Connerton, Paul. „Seven types of forgetting.“ *Memory Studies* vol. 1 no. 1 (2008): 59-71.
- Connerton, Paul. *How Societies Remember.* Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- David, Lea. „A difficult past in Serbia: The State-sponsored project of remembering and forgetting.“ https://www.academia.edu/5003324/A_Difficult_Past_in_Serbia_The_State-sponsored_Project_of_Remembering_and_Forgetting_-_ASN_2012. Pristupljeno 20. 3. 2015.
- David, Lea. „Dealing with the contested past in Serbia, decontextualisation of the war veterans memories.“ *Nations and Nationalism*, Volume 21, Issue 1 (2015): 102-119.
- De Greiff, Pablo. „On Making the Invisible Visible: The Role of Cultural Interventions in Transitional Justice Processes.“ In *Transitional Justice, Culture, and Society*, ed. Clara Ramírez-Barat, 11-27. New York: Social Science Research Council, 2014.
- Detling, Karen J. „Eternal Silence: The Destruction of Cultural Property in Yugoslavia.“ *Maryland Journal of International Law*, Vol. 17 (1993): 42-75.
- Dimitrijević, Nenad. „Kad padne režim: zašto je prošlost važna.“ *Reč* 73/19, 2005.
- Dimitrijević, Nenad. „Pomirenje i izvinjenje.“ *Peščanik*, <http://pescanik.net/pomirenje-i-izvinjenje>. Pristupljeno 12. 10. 2014.
- Dragičević Šešić, Milena. „Politike sećanja i izgradnja spomenika u jugoistočnoj Evropi / Memory policies and monument building in southeastern Europe.“ U *Sećanje grada/Memory of the city*, ured. Dušica Dražić, Slavica Radišić i Marijana Simu, 70-95. Beograd: Kulturklamer, 2012.
- Duffy, T. M. „Museums of ‘human suffering’ and the struggle for human rights.“ *Museum International*, no. 209, vol. 53, no. 1 (2001): 10-16.
- Ecco, Umberto. „Vegetal and Mineral Memory: The Future of Book.“ <http://www.bibalex.org/attachments/>

english/Vegetal_and_Mineral_Memory.pdf. Pristupljeno 26. 5. 2014.

Elster, Jon. „Memory and Transitional Justice.“ http://web.mit.edu/rpeters/papers/elster_memory.pdf. Pristupljeno 21. 11. 2012.

Encyclopedia of Comparative Iconography. Themes Depicted in Works of Art. Chicago: Fitzroy Dearborn, 1998.

Franković, Eugen. „Javnost spomenika.“ *Život umjetnosti*, No. 2 (1966): 17-24.

Freeman, Mark. „Šta je tranziciona pravda.“ U *Forum za tranzicionu pravdu*, 2, ured. Marijana Toma, 7-9. Beograd: FHP, 2008.

Freier, Amy J. *Memorial Museums And Material Witnesses: Framing Objects As Witnesses To Trauma*. Ontario: Queen's University Kingston, 2013.

Fuko, Mišel. „Druga mesta.“ U *Fuko 1926-1984-2004. Hrestomatija, prir.* Pavle Milenković i Dušan Marinković, 29-36. Novi Sad: Vojvođanska sociološka asocijacija, 2005.

Gej, Piter. *Vajmarska kultura*. Beograd: Geopoetika - Plato, 1998.

Gensburger, Sarah et Marie-Claire Lavabre „Entre ‘devoir de mémoire’ et ‘abus de mémoire’: la sociologie de la mémoire comme tierce position.“ Dans *Histoire, Mémoire et Épistémologie. Autour de Paul Ricœur*, ed. Bertrand Müller, 76-95. Lausanne: Payot, 2005.

Gervas, Stela, i Fransoa Rose, ured. *Mesta Evrope*. Beograd: XX vek, 2010.

Gillis, John R., ed. *Commemorations: The Politics of National Identity*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1994.

Habermas, Jirgen. *Javno mnenje*. Beograd: Kultura, 1969.

Halbwachs, Maurice. *On Collective Memory*. Chicago: The University of Chicago Press, 1992.

Halbwachs, Maurice. *Historical Memory and Collective Memory*. <http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/classes/201/articles/80HalbwachsCollMemChap2.pdf>, Pristupljeno 12. 1. 2015.

Hall, C. M., and S. McArthur., eds. *Heritage Management in Australia and New Zealand*. Melbourne: Oxford University Press, 1996.

Hamber, Brandon. „Remembering to Forget. Issues to Consider when Establishing Etructures for Dealing with the Past.“ In *Past Imperfect. Dealing with the Past in Northern Ireland and Countries in Transition*, ed. Brandon Hamber, 56-78. Londonderry: INCORE, 1998.

Hamber, Brandon and Richard A. Wilson. „Symbolic Closure through Memory, Reparation and Revenge in Post-conflict Societies.“ *Research Papers*. Paper 5. 2002.

- Harding, Luke. „60 years on, Berlin honours Hitler’s victims.“ *The Guardian*. 11. 5. 2005. <http://www.theguardian.com/world/2005/may/11/secondworldwar.germany>. Pristupljeno 25. 2. 2012.
- Harrison, Rodney. „The politics of heritage.“ In *The Heritage Reader*, eds. Graham Fairclough, Rodney Harrison, John Schofield, John H. Jameson, Jr., 154-196. New York: Routledge, 2006.
- Hasanbegović, Adnan, i Marijana Stojčić. ured. *Kako pomiriti (h)istorije*. Sarajevo: CNA, 2014.
- Hauenschild, Andrea. *Claims and Reality of New Museology: case studies in Canada, the United States and Mexico*. Washington, D.C.: Center for Museum Studies, Smithsonian Institution, 1998.
- Hazan, Pierre. „Ten years after the birth of the International Criminal Court, the challenges of complementarity.“ *Politorbis* vol. 54, No. 2 (2012): 9.
- Hegel, Fridrih. *Filozofija istorije*. Beograd, Fedon, 2006.
- Hewison, Robert. *The Heritage Industry: Britain in a climate of decline*. London: Methuen, 1987.
- History and Mandate of the OHR North/Brcko. „OHR.“ http://www.ohr.int/ohr-offices/brcko/history/default.asp?content_id=5531. Pristupljeno 20. 2. 2013.
- Hite, Katherine. ‘The Eye that Cries’: The Politics of Representing Victims in Contemporary Peru. http://www.ncsu.edu/acontracorriente/fall_07/Hite.pdf. Pristupljeno 13. 3. 2013.
- Hobsbawm, Eric and Terence Ranger, eds. *The Inventions of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Holtorf, Cornelius. „The Changing Contribution of Cultural Heritage to Society.“ *Museum International*, Vol. 63, No.1-2, (2011): 8-16.
- „International Military Tribunal Nuremberg, Transcripts and Documents in Evidence, Trials of Major War Criminals, Transcripts of days 54 and 64.“ http://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/NT_major-war-criminals.html. Pristupljeno 26. 5. 2014.
- Ivanišević, Bogdan. *Komparativna studija o efektima komisija za istinu*. ICTJ: 2009.
- Ivanji, Ivan. „Moć sećanja i nemoć reči.“ U *Podsećanje na zločine*. Rasprava o genocidu i ubistvu naroda, prired. Folkhard Kinge i Norbert Fraj, 1-32. Novi Sad- Beograd: Platoneum - Savez jevrejskih opština Srbije, 2011.
- Jaques-Ross, Sarah. „The German Historical Museum (DHM) as Memorial Museum: Time, Place, and Space in the Musealization of the German Past.“ *Culture Critique*, v 2 No 1 (2011): 1-22.
- Jejts, Fransis A. *Veština pamćenja*. Novi Sad: Mediterran Publishing, 2012.
- Jokilehto, Juko. *Definition of Cultural Heritage. References to Documents in History*. http://cif.icomos.org/pdf_docs/Documents%20on%20line/Heritage%20definitions.pdf. Pristupljeno 10. 4. 2014.

- Karge, Hajke. *Sećanje u kamenu - okamenjeno sećanje?*. Beograd: XX vek, 2013.
- Karačić, Darko, Tamara Banjeglav i Nataša Govedarica. RE:VIZIJA PROŠLOSTI. Službene politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine. Sarajevo: ACIPS, FES, 2012.
- Kidd, William and Brian Murdoch. eds. *Memory and memorials: the commemorative century*. Aldershot, Hants; Burlington, VT: Ashgate, 2004.
- Kirn, Gal. Transformation of memorial sites in the post-yugoslav context. https://www.academia.edu/8126153/TRANSFORMATION_OF_MEMORIAL_SITES_IN_THE_POST-YUGOSLAV_CONTEXT. Pristupljeno 11. 10. 2014.
- Knige, Folkhard, i Norbert Fraj, prir. *Posedećanje na zločine. Rasprava o genocidu i ubistvu naroda*. Novi Sad - Beograd: Platoneum - Savez jevrejskih opština Srbije, 2011.
- Koortbojian, Michael. „Mimesis or Phantasia? Two Representational Modes in Roman Commemorative Art.“ *Classical Antiquity*, Vol. 24, Issue 2 (2005): 285-306.
- Kuljić, Todor. *Kultura sećanja - teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja, 2006.
- Куљић, Тодор. „Превладавање прошлости - идејна страна.“ *Годишњак за друштвену историју*, бр. 2-3 (2000): 1-32.
- Kuljić, Todor. *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.
- Kundera, Milan. *Knjiga smijeha i zaborava*. Zagreb: GHZ, 1982.
- Lamas, M. „Lost in the supermarket -The Traditional Museums Challenges.“ In *Sociomuseology 3: To Understand New Museology in the XXI Century*, eds. P. Assunção i J. Primo, 43-57. Lisboa: ULHT, 2010.
- Lefebvre, Henri. *The Production of Space*. Malden: Blackwell Publishing, 2007.
- Lehrer, Erica and Cynthia E. Milton. „Introduction: Witnesses to Witnessing.“ In *Curating Difficult Knowledge. Violent Pasts in Public Places*, eds. Erica Lehrer, Cynthia E. Milton, Monica Eileen Patterson, 1-19. New York: Palgrave Macmillan, 2011.
- Le Korbizje. *Atinska povelja*. Beograd: Klub mladih arhitekata, 1965.
- Logan, W., and K. Reeves, eds. *Places Of Pain And Shame: Dealing With 'Difficult' Heritage*. London: Routledge, 2009.
- Logan, William. „Cultural diversity, cultural heritage and human rights: towards heritage management as human rights-based cultural practice.“ *International Journal of Heritage Studies*, 18:3 (2012): 231-244.
- Macdonald, Sharon, ed. *A Companion to Museum Studies*. Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2006. (Kindle

Edition).

Majer, Čarls. „Odsjaj Buhenvalda.“ U Podsećanje na zločine. Rasprava o genocidu i ubistvu naroda, prir. Folkhard Kinge i Norbert Fraj, 332-346. Novi Sad- Beograd: Platoneum - Savez jevrejskih opština Srbije, 2011.

Manojlović Pintar, Olga and Aleksandar Ignjatović. Historical Memory and Memorials, Policy Paper 02. Beograd: UNDP, 2007.

Manojlović Pintar, Olga. Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989. Beograd: Čigoja, 2014.

Marin Luna, Miguel. A. „The evolution and present status of the laws of war.“ *Recueil des Cours de l'Académie de Droit International*, vol. 92 (1957): 633-678.

Marks, Karl. *Osamnaesti brimer Luja Bonaparta*. Beograd: Kultura, 1950.

Maroević, Ivo. *Uvod u muzeologiju*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1993.

Meek, James. „Marines losing the battle for hearts and minds.“ *The Guardian*. 25. 03. 2003. <http://www.theguardian.com/world/2003/mar/25/iraq.jamesmeek>. Pristupljeno 27. 3. 2014.

Meier, Christian. *Das Gebot zu vergessen und die Unabweisbarkeit des Erinnerns: Vom öffentlichen Umgang mit schlimmer Vergangenheit*. München: Siedler Verlag, 2010.

Mihailesku, Vintila. *Svakodneva nije više ono što je bila*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2002.

Mitchell, W. J. T. „The Violence of Public Art: ‘Do the Right Thing’“ *Critical Inquiry*, Vol. 16, No. 4. (1990): 880-899.

Moren, Edgar. *Čovek i smrt*. Beograd: BIGZ, 1981.

Moore, Lisa M. „(Re) covering the Past, Remembering Trauma: the Politics of Commemoration at Sites of Atrocity.“ *Journal of Public and International Affairs*, Vol.20 (2009): 47-64.

Muniak, Radoslaw Filip. *Aesthetics of Remembrance: Memorial Museums*. http://www.irmgard-coninx-stiftung.de/fileadmin/user_upload/pdf/Memory_Politics/Workshop_1/Muniak_Essay.pdf. Pristupljeno 1. 11. 2014.

Museums 2020 Discussion Paper. London: Museum Association, 2012.

Naidu, Ereshnee. *Empowerment through Living Memory: A community-centred model for memorialisation*. Centre for the Study of Violence and Reconciliation, 2004.

Naidu, Ereshnee. *From Memory to Action: A Toolkit for Memorialization in Post Conflict-Societies*. International Coalition for Sites of Conscience, 2007.

„National Council of Human Rights of Morocco,“ <http://www.ohchr.org/EN/Issues/CulturalRights/Pages/HistoricalMemorialNarratives.aspx>. Pristupljeno 21. 3. 2014.

- Neumärker, Uwe. „Germany’s Memorial to the Murdered Jews of Europe. Debates and Reactions.“ *Filozofija i društvo*, XXIII 4 (2012): 139-147.
- Nikolić - Ristanović, Vesna i Sanja Čopić. Restorativna pravda i pravda žrtava. <http://www.vds.org.rs/File/Tem0701.pdf>. Pristupljeno 10. 01. 2014.
- Nora, Pierre. „Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire“ *Representations*, No. 26. (Spring, 1989): 7-24.
- O’Shea, Michael. *The Brain: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Ože, Mark. *Nemesta*. Beograd: XX vek, 2005.
- Pajić, Zoran i Dragan M. Popović, *Suočavanje s prošlošću i pristup pravdi iz perspektive javnosti*. Sarajevo: UNDP BiH, 2012.
- Pejić, Bojana. „Jugoslovenski spomenici: umetnost i retorika moći.“ U *Monumenti. Promenljivo lice sećanja*, ured. Daniel Brumund, Christian Pfeifer, 10-13. Beograd: FZF, 2012.
- Pelinka, Anton. „Justice, Truth, and Peace. Three Dimensions of Consequences.“ In *Justice and Memory - Confronting traumatic pasts. An international comparison*, eds. Ruth Wodak i Gertraud Auer Borea d’Olmo, 49-67. Wien: Passagen, 2009.
- Perring, Dominic and Sjoerd van der Linde. „The Politics and Practice of Archaeology in Conflict.“ *Conservation and Anagement of Arch. Sitesm Vol. 11 Nos 3-4*, (2009): 197-213.
- Petrović, Nadežda. *Vojvoda Micko Porečanin*. Beograd: Biblioteka grada Beograda 2005.
- Popović, Dragan M. *Pojam memorijalizacije i novi pristup memorijalizacijskoj praksi u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: UNDP BiH, 2012.
- Popović, Dragan M. *Vodič kroz tranzicijsku pravdu u BiH*. Sarajevo: UNDP, 2008.
- Posavec, Zvonko. „Nacija i nacionalizam kao temeljni fenomen političkoga.“ *Politička misao*, Vol XXXIII (1996): 226-233.
- Potkonjak, Sanja i Tomislav Pletenac. „Kada spomenici ožive - 'Umjetnost sjećanja' u javnom prostoru.“ *Stud. ethnol. Croat*, vol. 23 (2011): 7-24.
- Poulot, Dominique. „The Birth of Heritage: 'le moment Guizot'“ *Oxford Art Journal*, Vol. 11, No. 2. (1988): 40-56.
- Purbrick, L. „Museums and the Embodiment of Human Rights.“ *Museum And Society*, 9(3) (2011): 166-189.
- Quatremère de Quincy, A. „Restauriranje, Restaurirati, Restituiranje, Ruina, Ruine, Spomenik.“ U *Anatomija povijesnog spomenika*, ured. Marko Špikić, 71-88. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2006.

Radosavljević, Irina. „Predstava stradanja u pravoslavnoj ikonografiji kao obrazac teologije sećanja i pomirenja.“ U *Opasna sjećanja i pomirenje. Kontekstualna promišljanja o religiji u postkonfliktnom društvu*, ured. Srđan Sremac, Zoran Grozdanov i Nikola Knežević, 181-194. Rijeka: Ex Libris, 2011.

Ramírez-Barat, Clara. ed. *Transitional Justice, Culture, and Society*. New York: Social Science Research Council, 2014.

Redhead, Steve. ed. *The Jean Baudrillard Reader*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008.

Remark, Erih Maria. *Crni obelisk*. Kindle Edition.

Report of the Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances. <http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/16session/A-HRC-16-48-Add1.pdf>. Pristupljeno 29. 4. 2013.

Ricoeur, Paul. *Memory, History, Forgetting*. Chicago: University of Chicago Press, 2004.

Riegl, Alojz. „Moderni kult spomenika.“ U *Anatomija povijesnog spomenika*, ured. Marko Špikić, 349-412. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2006.

Ристовић, Милан. „Коме припада историја Југославије.“ *Годишњак за друштвену историју* 1 (2013): 133-143.

Ристовић, Милан. „Андреј Митровић: замишљеност над суштином и смислом посла историчара.“ *Годишњак за друштвену историју* 2 (2013): 9-17.

Rotfeld, A. „Returning looted European library collections: an historical analysis of the Offenbach Archival Depot 1945-1948.“ <http://vnweb.hwwilsonweb.com>. Pristupljeno 5. 10. 2014.

Rounds, Jay. „Doing Identity Work in the Museums.“ *Curator*, 49/2 (2006): 133-150.

Ruskin, John. „Luč pamćenja.“ U *Anatomija povijesnog spomenika*, ured. Marko Špikić, 287-314. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2006.

Saheed, Farida. The right to freedom of artistic expression and creativity. http://on-the-move.org/files/FShaheed_report_HRC-23-34_en.pdf. Pristupljeno 12. 5. 2014.

Savage, Kirk. *History, Memory, and Monuments: An Overview of the Scholarly Literature on Commemoration*. <http://www.nps.gov/parkhistory/hisnps/npsthinking/savage.pdf>. Pristupljeno 10. 11. 2014.

Schrader, Lutz. „Spomenici i politika identiteta na Zapadnom Balkanu.“ U *Monumenti. Promenljivo lice sećanja*, ured. Daniel Brumund, Christian Pfeifer, 6-9. Beograd: FZF, 2012.

Selimović, Meša. *Tvrđava*. Beograd: Nova knjiga, 2013.

Silven, Eva, and Andres Bjorklund. „Detecting Difficulty.“ In *Svåra Saker: Ting och Berättelser som Upprör och Berör (Difficult Matters: Objects and Narratives that Disturb and Affect)*, eds. Eva Silven, Andres Bjorklund, 248-264.

Stockholm: Nordiska Museet, 2006.

Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori br. 4/1956.

Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori, br. 8/74.

Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori, br. 50/73.

Smith, Laurajane. *The Uses of Heritage*. London and New York: Routledge, 2006.

Smith, Laurajane. ed. *Cultural Heritage. Critical Concepts in Media and Cultural Studies*. London: Routledge, 2006.

Stanley-Price, Nicolas. „The thread of continuity: cultural heritage in post war recovery.“ In *Cultural Heritage in Post War Recovery*, ed. Nicolas Stanley-Price, 1-16. Rome: ICCROM, 2005.

Styles, Elizabeth. *Attention, Perception and Memory: An Integrated Introduction*. New York: Psychology Focus, Psychology Press, 2005.

Subotić, Jelena. *Hijacked Justice. Dealing with the Past in the Balkans*. Ithaca, London: Cornell University Press, 2009.

Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta. Beograd: Glas mira, 2008.

Ševčenko, Liz, and Liam Mahony, eds. *The Power of Place. How Historic Sites Can Engage Citizens in Human Rights Issues*. Minneapolis: The Center for Victims of Torture New Tactics in Human Rights, 2004.

Ševčenko, L. and M. Russell-Ciardi. „Foreword: Sites of Conscience: Opening Historic Sites for Civic Dialogue.“ In *The Public Historian*, ed. Randolph Bergstrom, 9-15. The Regents of the University of California and the National Council on Public History, 2008.

Ševčenko, Liz. „Sites of Conscience: New Approaches to Conflicted Memory.“ *Museum International*, No. 245-246, Vol. 62, No. 1-2 (2010): 20-25.

Šola, Tomislav. *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji - prema kibernetičkom muzeju*. Zagreb: Nacionalni komitet ICOM, 2003.

„The Monuments Men.“ <http://www.monumentsmen.com/the-monuments-men/monuments-men-roster>.
Pristupljeno 13. 04. 2014.

Timothy, Dallen J. and Stephen W. Boyd. *Heritage Tourism*. Harlow, England, New York: Pearson Education, 2003.

Traverso, Enco. „Istorija i sećanje: antinomski par?.“ *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941-44*. Priručnik za čitanje grada, ured. Rena Rädle i Milovan Pisarri, 10-29. Beograd: Milan Radanović, 2013.

Trifunović, Lazar. *Srpska likovna kritika*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1967.

- Tuđman, Miroslav. *Informacijsko ratište i informacijska znanosti*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2009.
- Tuđman, Miroslav. *Struktura kulturne informacije*. Zagreb: Zavod za kulturu Hrvatske, 1983.
- Tunbridge, J. E. and Gregory John Ashworth, *Dissonant heritage: the management of the past as a resource in conflict*. Chichester: John Wiley, 1996.
- UN's Global Code of Ethics for Tourism. <http://bmwi.de/English/Redaktion/Pdf/global-code-of-ethics-english,property=pdf,bereich=bmwi,sprache=en,rwb=true.pdf>. Pristupljeno 20. 12. 2012.
- UNESCO constitution. „UNESCO.“ http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=15244&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html. Pristupljeno 10. 9. 2012.
- World Heritage Information Kit. UNESCO World Heritage Centre: Paris, 2008.
- Van der Auwera, Sigrid. „New wars and heritage destruction.“ In *Interpreting The Past, The Future of Heritage. Changing Visions, Attitudes and Contexts in the 21st Century*, eds. Neil Silberman Claudia Liuzza, 237-249. Bruxelles: Ename Center for Public Archaeology and Heritage Presentations, 2007.
- „Velasquez Rodriguez Case, Judgment of July 29, 1988, Inter-Am. Ct.H.R. (Ser. C) No. 4 (1988).“ http://www1.umn.edu/humanrts/iachr/b_11_12d.htm. Pristupljeno 20. 2. 2010.
- Volf, Miroslav. „Kako ispravno pamtit i zločin.“ U *Opasna sjećanja i pomirenje. Kontekstualna promišljanja o religiji u postkonfliktnom društvu*, ured. Srđan Sremac, Zoran Grozdanov i Nikola Knežević, 13-33. Rijeka: Ex Libris, 2011.
- Williams, Paul. Memorial Museums: The Global Rush to Commemorate Atrocities*. Oxford: Berg, 2007.
- Winter, Jay. *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*. Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare. Cambridge and New York: Cambridge University Press, 1995.
- Witcomb, Andrea. *Re-Imagining the Museum: Beyond the Mausoleum (Museum Meanings.)*. Taylor and Francis: 2013. Kindle Edition.
- World Conference against Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance. „United Nations.“ <http://www.un.org/WCAR/durban.pdf>. Pristupljeno 12. 12. 2014.
- Young, James. „Tekstura sjećanja“ U *Kultura pamćenja i historija*, prir. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda, 197-216. Zagreb: Golden Marketing - Tehnička knjiga, 2006.
- Young, James. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven and London: Yale University Press, 1993.

INDEKS IMENA I POJMOVA

Albvaš, Moris	26, 29, 31, 42, 50
Anderson, Benedikt	26, 27, 40, 41, 77, 119
Asman, Alaida	26, 27, 28, 30, 33, 36, 38, 41, 45, 107, 117
Asman, Jan	26, 30, 32
baština	14, 16, 18, 19, 20, 22, 25, 26, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 73, 77, 80, 84, 85, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97 98, 100, 101, 102, 108, 111, 123, 124, 125, 128, 129, 131
neopipljiva	14, 20
nepokretna	53, 92, 93
Bikford, Luis	25, 113, 118
Bret, Sebastijan	23, 26, 112, 119, 121
cenzura	18, 33
David, Lea	119
edukacija	19, 23, 66, 114
elite	21, 22, 29, 40, 46, 47, 49, 52, 56, 63, 75, 77, 80, 120, 121
Ešvort, Gregori	22, 26, 55, 59, 128, 129
Fuko, Mišel	26, 50
građanski rat	25, 33, 71, 121, 130
Haška konvencija	91, 92, 93, 94
heritologija	14, 52, 59, 62
Hobsbom, Erik	30, 40, 43, 45
identitet	14, 22, 23, 30, 31, 32, 34, 37, 41, 45, 49, 53, 54, 55, 56, 57, 60, 65, 66, 68, 73, 74, 75, 76, 78, 80, 83, 85, 89, 90, 95, 98 100, 101, 104, 108, 110, 113, 114, 119, 123, 124, 129
ikonografija	64, 68, 70, 71, 72
imaginarne zajednice	36, 40, 41, 77, 119, 124
interpretacija	14, 16, 25, 26, 35, 47, 48, 55, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 68, 80, 85, 86, 87, 89, 97, 99, 115, 124, 129
istorija	18, 20, 21, 22, 25, 26, 29, 32, 33, 34, 35, 36, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 48, 50, 55, 56, 62, 63, 64, 66, 68, 69, 73, 74, 75 77, 78, 80, 83, 84, 85, 87, 89, 91, 94, 96, 100, 103, 109, 112, 113, 115, 117, 120, 122, 123, 124, 125, 127, 128, 129
izmišljanje tradicije	40, 45, 78
Jang, Džejms	79, 81, 86, 89, 128

Jejts, Frensis	26, 29
Jugoslavija	19, 23, 82, 83, 93, 94, 105, 124, 126, 130
komemoracija	26, 28, 33, 35, 36, 37, 39, 45, 46, 72, 113
komemorativna umetnost	36, 72
komisije za istinu	20, 24, 33, 89, 99, 106, 107, 108, 108, 109
komunikacija	14, 29, 52, 54, 72, 79, 97
Konerton, Pol	26, 34, 36, 45
kulturna dobra	52, 92, 93, 94, 95, 128
Kuljić, Todor	26, 28, 29, 30, 35, 41, 42, 43, 45, 48
logor	42, 47, 48, 48, 89, 103, 112, 123
ljudska prava	22, 96, 98, 99, 100, 106, 114, 125
memorijali	21, 22, 23, 24, 25, 26, 31, 39, 71, 72, 75, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 89, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 125, 128, 130
	javni 21, 81, 11, 119
	konstruisani 112
	zatečeni 80
memorijalizacija	14, 15, 19, 21, 22, 23, 25, 26, 45, 48, 58, 63, 75, 80, 81, 82, 99, 110, 111, 112, 113, 114, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 125
mesta buđenja savesti	14, 15, 16, 20, 21, 22, 23, 26, 81, 100, 115, 116, 117, 118, 121, 125, 126, 127, 128, 129
mesto	17, 18, 22, 23, 25, 26, 29, 33, 36, 37, 39, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 57, 58, 61, 62, 66, 67, 70, 72, 75, 76, 76, 77, 79, 80, 81, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 92, 93, 95, 96, 97, 99, 100, 103, 104, 107, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 121, 123, 125, 126, 127, 128, 129
muzej	19, 21, 23, 25, 26, 28, 29, 30, 32, 34, 36, 39, 41, 43, 46, 47, 53, 54, 55, 58, 61, 62, 64, 66, 73, 78, 80, 81, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 111, 112, 115, 116, 117, 122, 126, 127, 128, 129, 130
	memorijalni 23, 49, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 100, 127
muzeologija	14, 19, 52, 53, 84, 98, 99
	nova 26, 84, 85, 98, 113, 127, 129
nacija	32, 40, 41, 50, 53, 77, 79, 93, 110, 1274
nasleđe	14, 15, 16, 18, 19, 22, 23, 26, 43, 45, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 68, 70, 77, 81, 83, 84, 85, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 106, 108, 109, 115, 116, 117, 120, 122, 123, 124, 126, 128, 129, 130 1

disonantno	14, 16, 22, 26, 59, 61, 63, 65, 66, 85, 98, 124, 126, 128, 129
dodirljivo	54, 98
neželjeno	14, 16, 19, 22, 23, 26, 39, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 83, 98, 107, 108, 113, 115, 123, 124, 125, 126, 1271
zločina	59, 60, 62, 63
Nora, Pjer	26, 29, 30, 42, 43, 45
obrazovanje	45, 54, 86, 111, 112
pamćenje	14, 15, 16, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 52, 53, 58, 61, 63, 65, 66, 73, 81, 84, 85, 89, 96, 103, 107, 108, 111, 113, 120, 123, 124, 127, 128, 130
kolektivno	14, 16, 20, 22, 25, 30, 31, 32, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 45, 53, 77, 78, 85, 108, 119, 124, 126
kultura pamćenja	16, 30, 31, 32, 45, 65, 86
pomirenje	16, 19, 20, 22, 24, 25, 33, 38, 41, 59, 61, 62, 64, 68, 80, 83, 88, 96, 99, 105, 108, 110, 114, 115, 120, 121, 126, 127, 129, 130
prezentacija	15, 16, 21, 22, 25, 29, 50, 57, 59, 61, 63, 64, 69, 75, 76, 79, 89, 97, 112, 113, 115, 118, 119, 124, 129
propaganda	19, 68, 99
Rejndžer, Terens	40
reparacije	37, 81, 106, 108, 109, 110, 114, 119
Rigl, Alojz	36, 53, 74, 77
Riker, Pol	26;30;62
Roden, Ogist	130
sećanje	14, 18, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 53, 54, 55, 58, 60, 64, 65, 67, 68, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 89, 100, 102, 107, 108, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 124, 125, 126, 127, 129
kultura sećanja	26, 29, 30, 31, 32, 35, 39, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 49, 50, 78, 117
spomenik	21, 22, 23, 25, 28, 30, 32, 35, 36, 41, 44, 46, 51, 53, 63, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 98, 102, 103, 107, 112, 113, 115, 118, 119, 122, 123, 124, 129, 130, 134, 135, 139, 140
Ševčenko, Liz	23, 26, 64, 100, 118
Šola, Tomislav	128, 130
Tanbridž, Džon	22, 26, 55, 59, 128, 129
tranziciona pravda	20, 21, 22, 25, 81, 105, 106, 107, 108, 110, 111, 112, 115, 119, 120, 133, 135, 139
turizam	22, 25, 42, 56, 96
veting	106, 107

Vilijams, Pol	26, 85, 86, 112, 127
zaboravljanje	18, 22, 25, 28, 30, 32, 33, 34, 35, 40, 63, 66, 96, 103, 107, 110, 111, 120
žrtva	20, 21, 23, 26, 62, 70, 71, 81, 108, 109, 115, 116, 126, 129

Rezime:

Kada je kraj XX veka doneo etnički motivisane sukobe u Evropi, ali i neprijateljstva unutar granica represivnih režima u drugim delovima sveta, bilo je jasno da nijedan postojeći način pamćenja i didaktičkog delovanja u pravcu neponavljanja zločina nije ostvario rezultat. Na krilaticu *never again* senku je bacilo novo, *neželjeno nasleđe* te se opravdano postavilo pitanje - ako to nasleđe treba čuvati, koji bi bio najzahvalniji model za to?

Kroz promišljanja o povezivanju sećanja, inače elementa neopipljive baštine, sa fizičkim prostorom, te istraživanja kako taj odnos interpretirati kao muzeološku / heritološku temu iskristalisao se i odgovor na gore postavljenu nedoumicu. Rešenje se pronašlo u *mestima buđenja savesti*, jedinstvenim modelima očuvanja kolektivne memorije i disonantnog nasleđa u tranzicionim društvima koja su u bliskoj prošlosti pretrpela masovne zločine.

Reč je o fenomenima koji obuhvataju elemente mnogih ranijih vidova memorijalizacije, a svoju misiju postižu ispitivanjem odnosa između kulturnog identiteta, svakodnevnog života, politike, pamćenja i prostora. Uz nezaobilaznu emotivnu i pedagošku funkciju, *mesta buđenja savesti* treba da budu svedoci kako su se pojedinci odnosili prema sukobima u prošlosti, međusobna veza sa ljudima u nekim drugačijim okolnostima, ali i prostor od poverenja za savladavanje novih stanovišta. Najveći izazov u postizanju tih ciljeva svakako je prilagođavanje komemorativne umetnosti potrebama lokalnog stanovništva, specifičnom kontekstu i kulturi.

Iz perspektive tranzicione pravde, gde se ovaj termin prvi put pominje, *mesta buđenja savesti* su deo procesa memorijalizacije u domenu simboličkih reparacija. Memorijalizacija je proces kreiranja javnih memorijala, a javni memorijali obuhvataju različite projekte i aktivnosti koji se dešavaju u javnoj sferi, u želji da zaštite sećanje na događaje, periode i ličnosti od značaja za život određene individue, porodice, društvene grupe ili zajednicu u celini.

Ne postoji priručnik niti pravilo niti recept kako memorijali treba da izgledaju, niti ima garancija da će obavljati svoju funkciju. Šta je cilj pravljenja *mesta buđenja savesti*? Žaljenje? Učenje? Pamćenje prošlosti i suprotstavljanje njenom savremenom nasleđu? Nema jednog tačnog odgovora, kao što nema ni samo jedne prepreke. Potrebno je mnogo volje i hrabrosti da se latimo teških istorija u osetljivim političkim okolnostima. Još ako nedostaje podrška države, deluje uzaludno. Premda se te takozvane sistemske stvari mogu promeniti, ako među samim akterima i žrtvama ne postoji snaga da se pomire međusobno, posao postaje Sizifov.

Pa ipak, kao čuvari/ke baštine i muzejski profesionalci/ke, svi mi imamo obavezu da odlučimo koja će biti naša uloga u tome.

Ključne reči: *mesta buđenja savesti*, disonantno nasleđe, pamćenje, interpretacija, upravljanje baštinom

Summary:

When the end of the 20th century brought ethnically motivated conflicts in Europe, as well as hostilities within the borders of repressive regimes in other parts of the world, it was clear that no existing form of remembrance and didactics aimed at preventing the recurrence of crimes had succeeded. A new, *dissonant heritage* cast a shadow over the slogan *never again*, and thus a valid question has been raised - if this legacy is to be protected, what would be the most appropriate model for that?

The answer to the aforementioned dilemma has taken shape through reflection on ways to connect memory, as an element of intangible heritage, to physical space, and through research on ways to interpret this relationship as a subject of museology/ heritology. The solution has been found in *sites of conscience*, a unique model of preserving the collective memory and *dissonant heritage* in the societies in transition that have suffered mass atrocities in the recent past.

We refer to the phenomena that include elements of many earlier forms of memorialization, fulfilling their mission by examining the links between cultural identity, daily life, politics, memory and space. With the inevitable emotional and pedagogical functions, *sites of conscience* should present how individuals related to the past conflicts, they should connect people who now find themselves in different circumstances, but also be areas of confidence building to gain new perspectives. The biggest challenge in achieving these goals is certainly the adjustment of commemorative art to the needs of the local population, the specific context and culture.

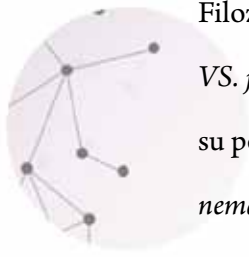
From the perspective of transitional justice, where the term is mentioned for the first time, *sites of conscience* are part of the process of memorialization in the domain of symbolic reparations. Memorialisation is the process of creating public memorials containing a variety of projects and activities that occur in the public sphere, in order to protect the memory of events, periods and persons significant for the life of an individual, family, social group or the community as a whole.

There is no manual, rule or prescription as to how the memorials should look like, nor is there a guarantee that they will fulfil their purpose. What is the aim of creating *sites of conscience*? Regret? Learning? To remember the past and confront its contemporary legacy? There is not a single correct answer, as there is not a single obstacle. It takes a lot of will and courage to tackle the difficult histories in sensitive political circumstances. If we add the insufficient government support to the considerations, the work appears to be in vain. Nevertheless, things can change systemically; but if the actors and the victims themselves lack the power to reconcile, it becomes a Sisyphean task.

Still, as the guardians of heritage and museum professionals, we all have the obligation to decide on our roles in this issue. **Key Words:** *sites of conscience*, dissonant heritage, memory, interpretation, heritage management.

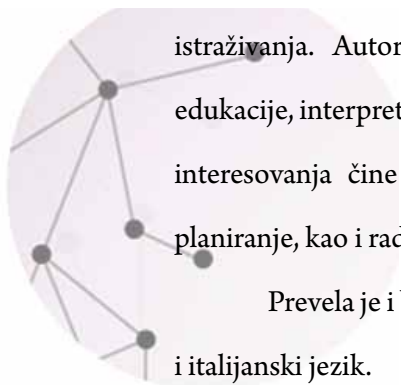
Milica Božić Marojević rođena je u Beogradu. Studije istorije umetnosti na Filozofskom fakultetu u Beogradu okončala je 2005. godine diplomskim radom *Privatno VS. javno. Zbirke u shvatanjima ljubitelja i kustosa*. Pripada prvoj generaciji studenata koji su pohađali *master* studije baštine na matičnom fakultetu, a završila ih je radom *Očuvanje nematerijalne baštine. Modeli pamćenja. Slučaj prvog kursa istorije umetnosti*. Na istom mestu upisala je doktorske studije muzeologije i heritologije 2011, a disertaciju *Mesta buđenja savesti kao čuvari kolektivnog pamćenja* odbranila 2015. godine.

Naučnu karijeru započela je kao demonstratorka na *Odeljenju za istoriju umetnosti*, a nastavila kao saradnica u nastavi na *Filozofskom fakultetu*, te predavačica na *Fakultetu primenjene umetnosti i dizajna* i *Akademiji del'Lusso*. Paralelno s tim, angažuje se u nevladinom sektoru i međunarodnim organizacijama u domenima interpretacije i korišćenja disonantnog nasleđa, te proučavanja šireg konteksta kulturnih politika i njihovog uključivanja u tranzicione procese društava u regionu. Zahvaljujući tome, u više navrata je stipendistkinja različitih međunarodnih škola, seminara i specijalizacija, čiji je fokus mahom na društvenim, socijalnim, ali i političkim implikacijama (ne)zaboravljanja događaja iz prošlosti u podeljenim i višetničkim zajednicama.

Proučavanje mesta sećanja i memorijalne umetnosti nastavlja u *Muzeju istorije Jugoslavije*, gde će obaviti jednogodišnju kustosku praksu. *Državni stručni ispit za kustosa* položila je 2010. godine, habilitacionim radom pod nazivom *Biti kustos*.

U *Centru za muzeologiju i heritologiju Filozofskog fakulteta* radi samostalna istraživanja. Autorka je i konsultantkinja brojnih domaćih i inostranih projekata edukacije, interpretacije i komunikacije baštine. Pored navedenih, posebne oblasti njenog interesovanja čine istorijski modeli muzealne delatnosti, kustoske prakse, strateško planiranje, kao i rad s publikom, odnosno, lokalnom zajednicom.

Prevela je i bila redaktor nekoliko stručnih publikacija. Govori engleski, francuski i italijanski jezik.

